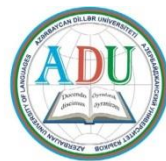

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI

ISSN 2518-752X
E-ISSN 3006-922X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№4, 2024

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncxan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytən

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevdə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. I.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: **Əliyev Loğman**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Гарибова Джала к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Джейхунк.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Байрамов Кылынджхан д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Джахангиров Фикрет д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Гаджиева Кифает к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Халилли Шахин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманова Севда к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Каримов Намиг к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Мамедов Азад д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Набиева Наиля к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Ибрагим Ульфат к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия
Милжкович Эма проф.
Белградского университета, Сербия
Туркмен Фикрет проф. Эгейский университет,
Турция
Бушотен Хендрик проф. Университета Майнц,
Германия

Байханов Исмаил доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия
Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния
Лаптева Наталья проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь
Рамазан Коркмаз проф. Ассоциация Кавказских
университетов, Турция

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Aytən Allahverdiyeva (ADU)

SİYASİ DİSKURSDA PERSUAZİV, SUQQUESTİV VƏ İMPERATİV
ARQUMENTLƏŞDİRMƏ.....11

Günəl Bayramova (ADU)

İTALYAN DİLİNDƏ KONTAMİNASIYA, AKROSTİX VƏ DİGƏR SÖZ
FİQURLARININ MƏNA YARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....18

Gülbəniz Nəcəfova (ADU)

LEKSİK VƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN QARŞILAŞDIRILMASI (ALMAN VƏ
RUS DİLLƏRİNİN MATERIALI ƏSASINDA)24

Aytən Məmmədova (ADU)

NORVEÇ DİLİNDƏ ETNOLİNGVİSTİK PROSESLƏR.....30

Lalə Əfəndiyeva (ADU)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İSİMLƏRİN SEMANTİK VƏ ETİMOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....38

Kəmalə Dünyamalıyeva (ADU)

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ İDİOMLARI ARASINDAKI
FƏRQLİLİKLƏR.....43

Tünzalə Yusifova (ADU)

KOQNİTİV DİLÇİLİK LİNGVİSTİK FİKRİN İNKİŞAFINDA
YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ.....47

ƏDƏBİYYAT

Səbuhi Qəhrəmanov (ADU)

KLASSİK ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI VƏ
MİLLİ MƏFKURƏNİN YARANMASINDA ROLU.....55

Şəhla Nağıyeva (ADU)

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ VASİTƏÇİ DİLİN ROLU.....63

Lətifə Əhmədova (ADPU)

KURT VONNEQUTUN “TİTANIN SİRENLERİ” ROMANININ OBRAZLAR
ALƏMİ VƏ ƏSAS İDEYA İSTİQAMƏTLƏRİ.....71

METODİKA

Elnurə Quliyeva (Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut)

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ EKSTENSİV VƏ İNTENSİV OXU.....79

PEDAQOGİKA

Abbas Babayev (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ÖMÜRBOYU TƏHSİL SİSTEMİNİN
YARADILMASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ.....86

Lidiya Pirojenko (Huçjou Universiteti)

DAVAMLI TƏHSİL SİSTEMİ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAFIN ƏSAS
İSTİQAMƏTLƏRİ.....92

PSIXOLOGİYA

İlhamə İsmayılova (MDU)

Aygün İsmayılova (MDU)

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN EKOLOJİ TƏRBİYYƏSİNDƏ
BAĞÇANIN ROLU.....98

İCTİMAİ ELMLƏR

İbrahim Kazımbəyli (ADU)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN KÜTLƏVİ
ŞƏKİLDƏ ÖZ TARİXİ ETNİK TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASI.....103

Nazilə Səfərli (ADU)

QƏDİM HİND MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ZƏRDÜŞTİLİK DİNİ.....110

TİBBİ BİLİKLƏR

Ziyafət Rəfiyeva(ADU)

GÖZÜN İLTİHAB XƏSTƏLİKLƏRİ.....118

Səfurə Mirsalamova (ADU)

ORQANİZMDƏ BAŞ VƏRƏN XƏSTƏLİKLƏRDƏ MİNERAL VƏ VİTAMİN
ÇATIŞMAMAZLIĞININ ROLU.....124

PERSONALİLƏR

RƏSUL RZA.....132

XRONİKA.....134

CONTENTS

LINGUISTICS

Aytan Allahverdiyeva (AUL) PERSUASIVE, SUGGESTIVE AND IMPERATIVE ARGUMENTATION IN POLITICAL DISCOURSE.....	11
Gunel Bayramova (AUL) SEMANTIC FEATURES OF CONTAMINATION, ACROSTICS AND OTHER RHETORICAL FIGURES IN THE ITALIAN LANGUAGE.....	18
Gulbaniz Nacafova (AUL) OPPOSITION LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL UNITS (BASED ON THE MATERIAL OF GERMAN AND RUSSIAN LANGUAGES)	24
Aytan Mammadova (AUL) ETHNOLINGUISTIC PROCESSES IN THE NORWEGIAN LANGUAGE.....	30
Lala Afandiyeva (AUL) SEMANTIC AND ETYMOLOGICAL CHARACTERISTICS OF NOUNS IN MODERN ENGLISH.....	38
Kamala Dunyamaliyeva(AUL) DIFFERENCES BETWEEN WORD COMBINATIONS AND IDIOMS OF ENGLISH LANGUAGE.....	43
Tunzala Yusifova (ASPU Shamakhi branch) COGNITIVE LINGUISTICS AS A NEW STAGE IN THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC THOUGHT.....	47

LITERATURE

Sabuhi Gahramanov (AUL) AZERBAIJANISM IDEAS AND THE ROLE IN THE FORMATION OF NATIONAL IDEOLOGY IN CLASSICAL LITERATURE.....	55
Shahla Naghiyeva (AUL) THE ROLE OF INTERMEDIARY LANGUAGE IN LITERARY TRANSLATION.....	63
Latifa Ahmadova (ASPU Agjabadi branch) THE MAIN IDEAS AND IMAGES OF KURT VONNEGUT'S SIRENS OF TITAN.....	71

METHODICS

Elnura Quliyeva (Heydar Aliyev Military Institute) EXTENSIVE AND INTENSIVE READING IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING.....	79
---	----

PEDAGOGICS

Abbas Babayev (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan) CURRENT ISSUES OF ESTABLISHING LIFELONG EDUCATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	86
--	----

Лидия Пироженко (Университет Худжоу) THE SYSTEM OF CONTINUING EDUCATION: CURRENT STATE AND MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT.....	92
---	----

PSYCHOLOGY

Ilhama Ismayilova (AUL) Aygun Ismayilova (AUL) THE ROLE OF KINDERGARTEN IN ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN.....	98
--	----

SOCIAL SCIENCES

Ibrahim Kazimbeyli (AUL) DEPORTATION OF THE POPULATION OF WESTERN AZERBAIJAN FROM THEIR HISTORICAL ETHNIC LANDS IN THE EARLY 20TH CENTURY.....	103
Nazila Safarli (AUL) ZOROASTRIANISM IN ANCIENT INDIAN CULTURE.....	110

MEDICAL SCIENCES

Ziyafat Rafiyeva (AUL) INFLAMMATORY DISEASES OF THE EYE.....	118
Safura Mirsalamova (AUL) Musayeva Sevdə (AUL) THE ROLE OF MINERAL AND VITAMIN DEFICIENCIES IN DISEASES OCCURRING IN THE BODY.....	124

BIG NAMES

RASUL RZA.....	132
UNIVERSITY LIFE.....	134

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Айтан Аллахвердиева (АУЯ)</i> ПЕРСУАЗИВНАЯ, СУГГЕСТИВНАЯ И ИМПЕРАТИВНАЯ АРГУМЕНТАЦИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	11
<i>Гюнель Байрамова (АУЯ)</i> СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНТАМИНАЦИИ, АКРОСТИХА И ДРУГИХ РИТОРИЧЕСКИХ ФИГУР В ИТАЛЬЯНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	18
<i>Гюльбеніз Наджафова (АУЯ)</i> ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)	24
<i>Айтан Мамедова (АУЯ)</i> ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В НОРВЕЖСКОМ ЯЗЫКЕ.....	30
<i>Лала Эфендиева (АУЯ)</i> СЕМАНТИЧЕСКАЯ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	38
<i>Камала Дуньямалиева (АУЯ)</i> РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЛОВСОЧЕТАНИЯМИ И ИДИОМАМИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	43
<i>Гунзала Юсифова (Шамахинский филиал АДПУ)</i> КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА КАК НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ МЫСЛИ СЛОЖНОЕ СИНТАКСИЧЕСКОЕ ЦЕЛОЕ СО ВСТАВНЫМИ КОНСТРУКЦИЯМИ.....	47

ЛИТЕРАТУРА

<i>Сабухи Гахраманов (АУЯ)</i> ИДЕИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ.....	55
<i>Шахла Нагиева (АУЯ)</i> РОЛЬ ЯЗЫКА-ПОСРЕДНИКА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ.....	63
<i>Латифа Ахмедова (Агджабединский филиал АДПУ)</i> ОБРАЗЫ И ОСНОВНЫЕ ИДЕИ РОМАНА КУРТА ВОННЕГУТА.....	71

МЕТОДИКА

<i>Эльнура Гулиева (Военный институт Гейдара Алиева)</i> ЭКСТЕНСИВНОЕ И ИНТЕНСИВНОЕ ЧТЕНИЕ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	79
--	----

ПЕДАГОГИКА

Аббас Бабаев (Институт образования Азербайджанской Республики) АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРОТЯЖЕНИИ ВСЕЙ ЖИЗНИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.....	86
---	----

Лидия Пироженко (Мультикультурный исследовательский центр, Университет Худжоу) СИСТЕМА НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ.....	92
---	----

ПСИХОЛОГИЯ

Ильхама Исмаилова (МГУ) Айгюн Исмаилова (МГУ) РОЛЬ САДА В ЭКОЛОГИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКА.....	98
--	----

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Ибрагим Казымбейли (АУЯ) МАССОВАЯ ДЕПОРТАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА С ИСТОРИЧЕСКИХ ЭТНИЧЕСКИХ ЗЕМЛ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	103
---	-----

Назиля Сафарли (АУЯ) РЕЛИГИЯ ЗОРОАСТРИЗМА В ДРЕВНИЕ ИНДИСКОЙ КУЛЬТУРЕ.....	110
--	-----

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Зияфат Рафиева (АУЯ) ВОСПАЛИТЕЛЬНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ ГЛАЗ.....	118
---	-----

Сафура Мирсаламова (АУЯ) Мусаева Севда (АУЯ) РОЛЬ МИНЕРАЛЬНО-ВИТАМИННОЙ ДЕФИЦИТНОСТИ В ЗАБОЛЕВАНИЯХ, ВОЗНИКАЮЩИХ В ОРГАНИЗМЕ.....	124
--	-----

ПЕРСОНАЛИИ

РАСУЛ РЗА.....	132
ХРОНИКА.....	134

DİLÇİLİK

Aytən Allahverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1012>

SİYASİ DİSKURSDA PERSUAZİV, SUQQUESTİV VƏ İMPERATİV ARQUMENTLƏŞDİRMƏ

Açar sözlər: siyasi diskurs, arqumentasiya, persuazivlik, suqquestivlik, imperativlik.

Ключевые слова: политический дискурс, аргументация, персуазивность, суqкестивность, императивность.

Key words: political discourse, argumentation, persuasiveness, suggestiveness, imperativeness

Giriş. Fikrin ifadə edilməsi prosesində dilin bütün strukturları iştirak edir. Xüsusilə, düzgün danışmaq üçün aşağıdakı bacarıqların hər biri vacibdir:

- 1) sözü düzgün tələffüz etmək (fonetik səviyyə);
- 2) sözün tələb olunan qrammatik formasını seçmək (morfoloji səviyyə);
- 3) lazımı sözü, söz birləşməsini və ya ifadəni seçmək (leksik-üslubi səviyyə);
- 4) cümlədə sözləri düzgün sıralamaq (sintaktik səviyyə);
- 5) koherent mətn qurmaq (frazafövqi-üslubi səviyyə);
- 6) lazımı intonasianı prosodik vasitələrlə ötürmək (fonetik-üslubi səviyyə).

1-ci və 6-cı səviyyələr yazılı nitq üçün tələb olunmasa da, təcrübə göstərir ki, bir səviyyədə baş vermiş xəta digər səviyyələrdə də yanlışlığa səbəb olur. İnsana konkret bir dilin təbiətən bəxş olunmadığını, ona yalnız kommunikasiya prosesində yiyələndiyini, onun genetik olaraq verbal ünsiyyət (performance) qabiliyyətini deyil, yalnız dil səriştəsini (competence) əxz etdiyini nəzərə alsaq, əsil üslubi mühitdə böyüyən uşağın nitqində xətalara baş verməsi olduqca nadir haldır.

Dilin hər bir adresanta öz niyyətini verballaşdırmaq üçün təqdim etdiyi geniş imkanlar dil-təsir vasitələri sayəsində mümkündür. Siyasi dilçilikdə dil vasitəsilə təsir mövzusunda həyata keçirilmiş son tədqiqatlarda isə elmi dövriyyəyə “suqquestivlik” və “persuazivlik” kimi yeni terminlər daxil etmişdir.

Persuazivlik şifahi və ya yazılı məlumat müəllifinin adresatı inandırmaq, onu müəyyən hərəkətləri etməyə/etməməyə çağırmaq məqsədi ilə yararlandığı təsir vasitəsidir. Persuaziv kommunikasiya prosesi insanların məqsədyönlü şəkildə məlumatlar emal etdikləri situasiyalarda təzahür edir və resipiyentin müəyyən davranışına səbəb olmaq və ya onun nöqteyi-nəzərinə, münasibətinə təsir etmək məqsədi daşıyır. Koqnitiv fəaliyyətə gizli təsir etməklə yanaşı, arqumentlər zənciri persuaziv taktika və strategiyalar (müsbət özünü-təqdimat, rəqibin diskreditasiyası,

təbliğat və s.) çərçivəsində persuaziv kommunikasiyada effektivliyi təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İnandırmaq funksiyası daşıyan əlavə ritorik, sofist texnika və vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutan persuazivlik arqumentasiya kateqoriyasıdır. Persuazivlik (ingiliscə “persuasion” (inam/əminlik/dilə tutma), “persuasiveness” (inandırıcılıq/sübutluluq/əsaslılıq)) elmi diskurslarda müxtəlif şərhlərə malikdir. Məsələn, bu anlayış cümlənin obyektiv məzmununun mötəbər olub-olmaması baxımından qiymətləndirilməsi (mətn dilçiliyi), qəti və ya qeyri-qəti biliyin ifadəsi kimi və ya məlumatın mötəbər olması/olmaması baxımından müəllifin ya özünün, ya da başqasının mesajı üzərində götür-qoy etməsi kimi nəzərdən keçirilir.

Bundan başqa, ingilis dilində leksik mənasına uyğun olaraq, persuazivlik rəşional arqumentasiyaya zidd olan arqumentlərin qüvvətəndirilməsinə yönəlmiş manipulyativ texnika və vasitələrinin məcmusudur. Gerçəkliyin ifadə edilməsində olduğu kimi, persuazivlik özünün və başqalarının söyləmlərinin mötəbər olub-olmaması fərziyyəsi, zəruri kommunikasiya predmeti ehtiva etməsinə baxmayaraq, ilk növbədə, obyektiv modallıq kateqoriyası ilə əlaqədar olduğundan, ikinci mənanı daha məqbul hesab etmək olar. Beləliklə, persuazivlik arqumentasiyanı qüvvətləndirmək üçün xüsusi vasitələrdən (ritorik və üslubi vasitələr, sofizmlərdən və bəzi mətn kateqoriyalarından (implisitlik, modallıq)) istifadə etməklə gerçəkləşən inandırma vasitəsi kimi nəzərdə tutulur.

Bu yanaşma H.Perelman tərəfindən hazırlanmış inandırıcı ünsiyyət konsepsiyasından qaynaqlanır [1]. Tədqiqatçının fikrincə, elmi inandırma zamanı biz gerçək mülahizələr əsasında analitik mühakimələr, persuaziv kommunikasiya zamanı isə çoxluğun qəbul etdiyi, lakin mütləq həqiqi olmayan mülahizələrə əsaslanan dialektik mühakimələr irəli sürürük. Dialektik mülahizələr auditoriyanı müəyyən qərar qəbul etmək, bu və ya digər nöqtəyi-nəzəri bölüşmək ehtiyacına inandırmaq məqsədi daşıyır. Bu məqamda A.Qolodnov persuaziv kommunikasiyanı retrospektiv, sosial və kommunikativ praktikada sabitləşmiş inandırma strategiyaları vasitəsilə akt iştirakçılarının bir-birinə nitq vasitəsilə təsiri həyata keçirən koqnitiv-kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin xüsusi forması adlandırır [2]. N.Bezmenovanın da qeyd etdiyi kimi, persuaziv diskurs arqumentin “relyef təsviri” üsulundan ibarət olan müxtəlif ritorik fiqurlar ehtiva edir və kommunikativ situasiyada söyləmin perspektivində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur [3].

Ritorik fiqurlarla yanaşı, sofizmlər də persuazivlik vasitələri sırasındadır. Həmçinin, persuazivlik mətnin bir sıra makrolinqvistik vasitələri, ilk növbədə, koherentlik, implisitlik və modallıq vasitəsilə gerçəkləşdirilir – məhz bu xüsusiyyətlər müəyyən persuaziv effektin əldə edilməsinə kömək edir.

Ümumiyyətlə, persuaziv nitq aktının yerinə yetirilməsi zamanı iki kommunikativ-praqmatik niyyət təzahür edir:

1. Linqvistik vasitələrlə adresatın şüuruna, onun mülahizə və şərhlərinə təsir etmək.

2. Linqvistik vasitələrlə adresatı müəyyən hərəkətlərə sövq etmək, bu və ya digər şəkildə onun davranışını dəyişdirmək, istiqamətləndirmək.

Persuazivlik gizli təsir vasitəsi kimi qəbul edilən inandırma və təlqin ehtiva edən suqquestivlikdən fərqlənir. Zəifləmiş nəzarət (təfəkkür prosesindən keçmədən məlumatın qəbulu və emalı) suqquestivliyin ən səciyyəvi xassəsidir. V.E.Çernyav-

kayanın zənnincə, bu iki tədqiqat üsulu arasında qəti, keçilməz sərhəd mövcud deyildir [4, s.27]. Müxtəlif müəlliflər belə hesab edir ki, rəasional əsaslandırma vasitəsilə inandırmaqla arzu olunana nail olmağı nəzərdə tutan persuaziv təsir emotiv-qiyəmtəndirici təsir vasitələrini (subyektiv amilləri) istisna etmir, əksinə, onları ehtiva edir. O da qeyd olunmalıdır ki, persuaziv təsirlər kanonik klassik ritorik üsulların (alleqoriya, ümumiləşdirmə, müqayisə, anonimləşdirmə, dekonkretləşdirmə) yardımı ilə də həyata keçirilir.

Manipulyativ təsirin strategiyaları, formaları və vasitələrinin təhlilində tədqiqatçılar persuazivlik, persuaziv kommunikasiya terminlərinə və müvafiq konsepsiyaya üstünlük verir. V.Çernyavskayanın fikrincə, persuazivliyi arqumentasiya ilə eyniləşdirmək və ya əvəz etmək doğru deyil, çünki persuaziv kommunikasiya yalnız rəasional, arqumentasiya nəzəriyyəsinə uyğun sübutlar sisteminə əsaslanaraq həyata keçirilmir [4, s.28]. Persuazivlik yalnız klassik ritorik üsullar və obrazlı vasitələr ehtiva etmir və ayrılıqda direktiv, apelyativ, imperativ nitq aktlarına bərabər deyildir. Persuazivlik mexanizmləri integrativ kompleks səciyyəyə malikdir, onlar rəasional, affektiv-sensor və ritorik prinsiplərin vəhdətində həyata keçirilir. Persuazivliyin mətn və ya diskurs səviyyəsində həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, proses məhz resipiyentin koqnitiv səviyyədə seçdiyi müəyyən məlumatlara aid edilən mənalara, məqsədləri və qiyəmtəndirmələri mənimsədikdə baş verir.

Siyasi diskursun funksional xüsusiyyətlərinə münasibətdə, persuazivlik kateqoriyasını əsas arqumentləşdirmə kateqoriyası hesab etmək olar. Siyasi diskursda persuaziv linqvistik vasitələr öz semantikasına görə həmişə inandırmaq ehtiva etməyə bilər. Onun inandırma potensialı diskursun struktur-semantik, praqmatik və ritorik vəhdətində reallaşır. Siyasi diskursda persuazivlik presuppozisiya, adresantın nüfuzu (ona qarşı inam və ya inamsızlıq), təsdiqedicisi və ya təkzibedicisi arqumentlər və onların ayrı-ayrı növlərinin seçimi, eləcə də adresantın keyfiyyətləri (cinsi, sosial-iqtisadi statusu, təhsili, emosional vəziyyəti və siyasi baxışları) kimi elementlərdən ibarətdir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq belə nəticə hasil etmək olar ki, persuazivlik siyasi ünsiyyəti xarakterizə edən arqumentativ-praqmatik kateqoriyadır.

Suqquestivlik adresantın məqsədlərinin bilvasitə həyata keçirilməsinə yardım edən linqvistik səviyyənin xüsusi marker-komponentlərini və strukturlarını nəzərdə tutur. Bu komponent duyğuların, qeyri-iradi düşüncələrin, obrazların, psixi və fiziki vəziyyətlərin təlqini ilə əlaqədardır. Persuazivlik kimi, suqquestivlik də diskursun həm mikro, həm də makrolinqvistik xüsusiyyətlərində təzahür edir. Mikro-linqvistik xüsusiyyətlər fonetik, prosodik, qrafik, orfoqrafik, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı, morfologiya, bir sözlə, işarələr sistemi olan dilin bütün səviyyələrinin potensialını ehtiva edir. Makrolinqvistik səviyyədə suqquestivlik şəxs kateqoriyası, informasiya izafiliyi və strukturu, kompozisiya quruluşu, üslubi tərkibi vasitəsilə təzahür edir.

Həm suqquestivlik, həm də persuazivlik resipiyentin bu və ya digər məlumatı qeyri-ixtiyari qəbul etməsi ilə bağlıdır. Onların arasındakı fərq, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, persuaziv vasitələr praqmatik-semantik səciyyəyə daşıyır, digər sözlə, diskurs və ya kommunikativ blok səviyyəsində semantik komplekslər şəklində reallaşır. Bunlar natiqin arqumentasiyasını qüvvətləndirən və ya özünəməxsus şəkildə semantik fənd işlətməyə imkan verən sofist mühakimələrdir. Suqquestivlik

isə forma (fonetik, qrafik, sintaktik, bəzən leksik və sözdüzəldici səviyyələrin) və ya mənanın (morfem və söz səviyyələri) təsirə məruz qaldığı propozisiyaya qədərki dil vahidləri səviyyəsində həyata keçirilir.

Persuazivliyi və suqquestivliyi mətn kateqoriyaları səviyyəsində nəzərdən keçirərkən, persuazivliyin məzmun komponentlərinin (subyektiv modallıq səviyyəsində denotativ və qismən emotiv-qiyətləndirici elementlər) şəkildəyişməsinə səbəb olması diqqəti cəlb edir. Suqquestivlik isə məzmunu və mənaya deyil, mətnin qavranılması prosesinə təsir edir, onun mənimsənilməsini optimallaşdırır və ya əksinə, ona mane olur.

Persuazivlik və suqquestivliklə yanaşı, siyasi diskursda imperativliyin də arqumetləşdirmə alt kateqoriyaları sırasında yer aldığını zənn edirik. Siyasi diskursun yalnız inandırmaq və ya idarə etmək deyil, eyni zamanda hərəkətə çağırış funksiyasını yerinə yetirdiyini nəzərə alsaq, yaşasmamız əsaslıdır.

İmperativlik təşviqat (çağırış) ifadə edən linqvistik vasitələrin diskursda iştirakını nəzərdə tutur. Tədqiqatçılar kauzallıq prinsipinə əsaslanan imperativliyin bir neçə modal şəkildəyişməsini fərqləndirir [5]:

- kauzal fəaliyyətin həqiqətəuyğunluq şəkli (əmr, icazə, göstəriş);
- kauzal fəaliyyətin əsaslandırılmış şəkli (rica, xahiş);
- resipiyent üçün faydalılıq şəkli (məsləhət);
- markersiz imperativlik şəkli (təklif).

Göründüyü kimi, imperativlik təşviqatın ünvanladığı auditoriyadan (resipiyentə münasibətdə, adresant ilə resipiyentin birgə fəaliyyətinə və ya ünsiyyətdə bilavasitə iştirak etməyən subyektin təşviq edilməsinə münasibətdə) asılı olaraq təsnif edilir. Nəticə etibarilə, kateqoriyalı (bilavasitə) və kateqoriyasız (bilvasitə) linqvistik imperativlik növləri fərqləndirilir [6]. Bilavasitə imperativlik forması feilin müxtəlif əmr formaları (xüsusən, III şəxs (qoy-пусть/пускай-let) feil konstruksiyaları) vasitəsilə ifadə olunur. Bilvasitə imperativlik isə feilin məsdər formaları (çağırış, əmr), əmr formasında olan feillərin buraxıldığı elliptik konstruksiyalar, nominalizasiya konstruksiyaları, feilin lazım şəkli, xahiş, əmr, nəsihət, təklif ifadə edən modal feillər və digər nitq hissələri ehtiva edən söyləmlər vasitəsilə gerçəkləşir.

Siyasi diskursda persuazivlik, suqquestivlik və imperativlik fərqli perlokusiya effekti yaradır. Məsələn, arqumentasiya göstəriciləri dərin təsirin və güclü inamın formalaşması ehtimalını yüksəldə bildiyi halda, suqquestivlik göstəriciləri inandırmaya bilvasitə nüfuz edən təsiretmənin intensivliyini və canlı təəssüratın davamlılığını əks etdirir. Beləliklə, persuazivlik, suqquestivlik və imperativlik kateqoriyalarının sərhədlərinin fərqləndirilməsi onların hər bir taktikasının ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsi vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, siyasi diskursda təsiretmənin müəllif mövqeyi vasitəsilə şərtlənən və müəyyən mətdə vəhdət təşkil edən persuazivlik, suqquestivlik və imperativlik kateqoriyalarına bölünməsi şərtlik təəssüratı yarada bilər.

Bir qayda olaraq, mətnin ümumi ideyası müəllif tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilsə də, mətnin hazırlanması prosesində həmin ideyanın aktualaşdırılması məqsədilə persuazivlik, suqquestivlik və imperativlik vasitələrindən istifadə olunur. Bununla belə, bu kateqoriyalar bir-birindən asılı olmayaraq da təzahür edə bilər. Məsələn, siyasi nitq rəssamlıq və persuazivlik ehtiva edə, lakin suqquestiv-

likdən məhrum ola bilər, yaxud qeyri-iradi obrazları, assosiasiyaları aktivləşdirərək suqgestivlik ehtiva edə bilər, lakin inandırıcı olmaya bilər. Eyni zamanda, imperativlik persuazivlikdən və suqgestivlikdən asılı olmadan da təzahür edə bilər.

Beləliklə, persuazivlik, suqgestivlik və imperativlik siyasi diskursda aparıcı arqumentasiya kateqoriyalarıdır. Persuazivlik auditoriyanı onun lehinə rəşional arqumentlər irəli sürməklə müşayiət olunan nöqtəyi-nəzəri qəbul etməyə inandırmaq funksiyası daşıyır. Bu təsirin uğuru, əsasən resipiyentin siyasətçinin ifadə etdiyi mövqeyi bölüşmək istəyindən asılıdır. Suqgestivliyin əsasını məlumatın irəşional, qeyri-ixtiyari qavranılmasına əsaslanan məlumatın ötürülməsi üsulu təşkil edir. Dil işarəsinin semantik konnotasiyası suqgestivliyin təzahürünü şərtləndirir. Təsir və təlqin, əsasən suqgestivlik (obrazlılıq, emotivlik, qiymətləndirmə, assosiativlik) vasitəsilə həyata keçirilir. Bu səbəbdən, siyasi diskursda verbal ünsiyyət prosesində suqgestivlik, ilk növbədə, bilvasitə nominallaşdırma (üslubi vasitələrlə – metafor, ironiya, ritorik suallar, allüziya, söz oyunu və sair) vasitəsilə həyata keçirilir. Bu vasitələr müəyyən dərəcədə milli-mədəni səciyyəyə malik olsa da, əsasən universallıq ehtiva edir və diskursun müəyyən ekspressiv-qiymətləndirici effekt yaradan illokutiv gücünün həyata keçirilməsi vasitəsi olmaq funksiyası daşıyır.

Qeyd edilən nominallaşdırma vasitələri, bilvasitə, müxtəlif kommunikativ-ekspressivlik formalarını ehtiva edir. Praqmalinqvistik tədqiqatlarda bilvasitə kommunikasiya, digər bir aktın həyata keçirilməsi vasitəsi ilə emal olunmuş təsirli akt növüdür. Məsələn, keçmiş ABŞ prezidenti Barak Obamanın hər iki andiçmə nitqində ABŞ-ın tarixini və siyasətini uzun və əbədi bir səyahətlə müqayisə edərək *journey* (səyahət) metaforunu birinci nitqində 3 dəfə, ikinci nitqində isə 6 dəfə işlətməsi siyasi diskursda suqgestivliyin metaforik mahiyyətinə ən bariz nümunələrdən biridir.

Geniş kütlələrə təsir etmək məqsədi ilə bilvasitə kommunikasiyanın digər bir nümunəsi olaraq emotiv-qiymətləndirici konnotasiya ifadə edən söz oyununu qeyd etmək olar. Söz oyunu da bilvasitə təsirin həyata keçirilməsi üsuludur:

And it's all about unification. We're unifying the party and hopefully we're going to be able to unify the country. (Bunlar hamısı vahid idarəetmə ilə bağlıdır. Biz partiyayı birləşdiririk və ümid edirik ki, bununla da bütövlükdə ölkəni birləşdirə biləcəyik.) [7]

Burada *unite* (birləşmək) kök sözünün psevdotavtoloji təkrarı söyləmin semantik mərkəzinin bu söz olduğunu göstərir və siyasətçinin nitqinin təsir effektini artırmağa xidmət edir. D.Tramp bu üsulla əsas hədəfinin sadəcə partiyayı birləşdirməkdən deyil, əslində Amerika xalqının həmrəyliyinə nail olmaqdan ibarət olduğunu vurğulayır.

Siyasi diskursda söyləmlərin intensivliyini azaltmaq məqsədilə xoşagəlməz faktları azaltmaq, yumşaldıcı effekt yaratmaq, əsl vəziyyəti pərdələmək üçün arzuolunmaz denotatın bilvasitə adlandırılması üsulu olan evfemizmlərdən geniş istifadə olunur. Siyasi tolerantlığın rəmzi olan evfemizmlərə, xüsusilə millətlər-arası və etnoslararası münasibətlər mövzusunda müraciət olunur:

Biz etnik təmizləmənin qurbanı olmuşuq, işğalın qurbanı olmuşuq. [8]

Bu cümlədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev öz yüksək natiqlik səriştəsini nümayiş erdirmiş və *etnik təmizləmə* evfemizmindən

istifadə edərək, nitqində neqativ konnotasiyaya malik “genosid” disfemizminə yer verməmişdir.

Bunlardan başqa, arqumentativ-ritorik təsir vasitələri arasında, xüsusilə mono-loji nitqdə dialoji effektin yaradılması vasitəsi kimi ritorik suallar da əhəmiyyətli yer tutur. Siyasi diskursda ritorik suallar adresatın nəzərində olan və adresant tərəfindən arqumentin universal modelinin formalaşdırılması mərhələsində irəli sürülür:

“Yaxşı, bizim torpaqlarımızı işğal edəndə niyə bunlara “dayanın!” deyən olmadı? Bizim torpağımızı 30 il əsarət altında saxlayan Ermənistana nə üçün “buradan çıx get!” deyən olmadı? Bu, nədir?”

Bəs hanı Ermənistan tərəfinin tələbləri ki, Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməlidir?

Nə oldu bəs? Bu nə oldu, Paşinyan? Deyəsən, bir çox illər ərzində dillərdə qalacaq. Nə oldu Paşinyan, yol çəkirdin Cəbrayıla? Rəqs edirdin, nə oldu bəs status?” [9]

Nümunələrdən göründüyü kimi, ritorik suallar adresant tərəfindən əvvəlcədən müəyyən informasiyanı götür-qoy etməyi və həmin informasiyanı özü üçün formalaşdırmağı təlqin edir, daha sonra isə adresata təqdim edilir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə ritorik suallar güclü dialoqlaşdırma potensialına malik nitq-təsir mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Bu növ suallar diqqəti nətiqin danışığ anındakı niyyətinə cəlb etməyə və ona qarşı emosional münasibətin formalaşmasına təsir göstərməyə qadirdir. Ritorik sualların suqquestiv təsiri, əsasən kommunikativ-praqmatik kateqoriya ilə əlaqədardır – onlar nətiqin gəldiyi nəticə barədə resipiyentin təxəyyülündə yaranmış illüziyaları öz bilik və ideyaları ilə implisit şəkildə əlaqələndirməyə imkan verir. Bu fakt suqquestiv arqumentləşdirmə zamanı analitik təfəkkürün deyil, qeyri-iradi təxəyyülün fəallığını ehtiva edir. Qeyd edilənlər siyasi diskursda suqquestiv arqumentləşdirmə zamanı bilvasitə nominallaşdırma vasitələrindən – nətiqin hadisələri birbaşa qiymətləndirməkdən yayınaraq öz üzərindən məsuliyyəti götürmək və söyləmədə intensivliyi azaltmaq məqsədilə metaforlardan, ritorik suallardan, eləcə də evfemistik əvəzetmələrdən geniş istifadə etdiyini sübut edir.

Beləliklə, siyasi diskursda təzahür edən dil-nitq-təsir vasitələri persuazivlik, suqquestivlik və imperativlik arqumentasiya kateqoriyalarının inikasıdır və makro-və mikroinqvistik səviyyələrdə təzahür edir. Mikroinqvistik xüsusiyyətlər fonetik, prosodik, qrafik, orfoqrafik, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı, morfologiya, bir sözlə, işarələr sistemi olan dilin bütün səviyyələrinin potensialını ehtiva edir. Makroinqvistik səviyyə isə şəxs kateqoriyasını, informasiya izafiliyini, struktur-kompozisiya təşkilini və üslubi xüsusiyyətləri əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Perelman Ch. Justice, argumentation and ancient rhetoric // Argumentation, – 1990. Volume 4, – p.109-124.
2. Голоднов А.В. Персуазивная коммуникация: стратегии и тактики воздействия (на материале современной немецкоязычной рекламы). – Санкт-Петербург: Астерион, – 2010. – 245 с.
3. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. – Москва: Наука, – 1991. – 215 с.
4. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: уч. пос. – М.: Флинта: Наука, – 2006. – 136 с.

5. Изотов А.И. Императивность как прагмалингвистический феномен (на материале чешского языка). – Москва: Либроком, – 2007. – 256 с.
6. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Ленинград: Наука, –1990. – 263 с.
7. President Donald Trump's news conference. February 16, 2017.
8. URL: <https://www.cnn.com/2017/02/16/politics/donald-trump-news-conference-transcript/index.html>
9. İlham Əliyev Şuşada 2-ci Qlobal Media Forumunda çıxış edib. 20 İyul, 2024-cü il.
10. URL: <https://president.az/az/articles/view/66533>
11. İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 10 Noyabr, 2020-ci il.
12. URL: <https://president.az/az/articles/view/45924>

Айтан Аллахвердиева

Резюме

ПЕРСУАЗИВНАЯ, СУГГЕСТИВНАЯ И ИМПЕРАТИВНАЯ АРГУМЕНТАЦИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Персуазивность, суггестивность и императивность являются ведущими категориями аргументации в политическом дискурсе. Средствами языково-речевого воздействия, проявляющимися в политическом дискурсе через являются персуазивность, суггестивность и императивность категорий выражаются на макро- и микролингвистическом уровнях. Микролингвистические особенности включают потенциал всех уровней языка: фонетического, просодического, графического, орфографического, синтаксического, лексического, словообразовательного, морфологического – всех знаковых систем языка. Макролингвистический уровень включает категорию личности, информационную избыточность, структурно-композиционную организацию и стилистические особенности. Анализ показывает, что в ходе аргументации в политическом дискурсе говорящий использует метафоры, риторические вопросы, а также эвфемистические замены чтобы взять на себя ответственность и снизить интенсивность речи, избегая прямой оценки событий.

Aytan Allahverdiyeva

Summary

PERSUASIVE, SUGGESTIVE AND IMPERATIVE ARGUMENTATION IN POLITICAL DISCOURSE

Persuasiveness, suggestiveness and imperativeness are the leading categories of argumentation in political discourse. The language and speech means of influence, manifested in political discourse through the categories of persuasiveness, suggestiveness and imperativeness, are expressed at macro- and microlinguistic levels. Microlinguistic features include the potential of all the language levels: phonetic, prosodic, graphic, orthographic, syntactical, lexical, word-formation, morphological - all the sign systems of language. The macrolinguistic level includes the category of personality, redundancy of information, structural-compositional organization and stylistic features. The analysis show that during argumentation in political discourse, speakers use metaphors, rhetorical questions, as well as euphemistic substitutions to disclaim responsibility and by avoiding direct assessment of events, to reduce tenseness of speech.

Rəyçi:prof.A.Y.Məmmədov

Günəl Bayramova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1022>

İTALYAN DİLİNDƏ KONTAMİNASIYA, AKROSTİX VƏ DİGƏR SÖZ FİQURLARININ MƏNA YARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kontaminasiya, ritorik fiqur, məna, ixtisar, metaplazm, transformasiya

Key words: portmanteau word, rhetoric figure, meaning, reduction, metaplasma, transformation

Ключевые слова: контаминация, фигура речи, смысл, редукция, метаплазма, трансформация

Giriş. Dilləri təhlil edərkən mənaya hansı aspektdən yanaşma mühüm rol oynayır. İlkin müstəvidə, dar çərçivədə və geniş yanaşmadan danışmaq mümkündür. Geniş çərçivədə mənaya yanaşdıqda danışanların məqsədləri və əldə etmək istədikləri nəticələr nəzərdə tutulur. Məqsədlər, niyyət və nəticələr dilin kommunikativ funksiyaları ilə sıx bağlıdır. Məlumdur ki, müasir ritorika dil istifadəsinin məqsəd və niyyətini kommunikativ əsasda təqdim edir.

R ritorik fiqurlardan bəhs edərkən çox vaxt nitq fiqurları, təkəffür fiqurları, söz fiqurları kimi anlayışlar yada düşür. Fəhnestok ritorik baxımdan dili mürəkkəb sistem hesab edir. Bu sistemdə dil “linqvistik modul” kimi sintaktik kateqoriyalar yarada bilir [1, s. 162; 2]. Dilə ritorik perspektivdən yanaşma məna və məqsədin izahını tələb edir. R ritorik fiqurların dildə və niqdə təhlili onların formal və funksional cəhətlərinin müzakirəsini tələb edir.

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, bütün dillər konkret qrammatik-sintaktik qayda-qanunlara tabedir. İtalyan dili də müxtəlif ritorik vasitələrlə mənaya ratma baxımından maraq doğurur. “Sözün qüdrətini və ifadənin təsir gücünü artırmaq üçün bədii ifadə vasitələrindən – məcazlardan istifadə olunmasının tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Bu zaman söz və cümlələr yeni formalar, daha dəqiq desək, fiqurlar şəklində təzahür edir” [3, s.31]. İtalyan dilinin söz fiqurlarının məna yaratma xüsusiyyətlərinin təhlili bu dilin öyrənilməsi baxımından aktualıq kəsb edir.

İtalyan dilində ritorik mexanizm, daha doğrusu əlaqələndirmə ilə yaranan mürəkkəb söz formalarının xüsusi halı vardır ki, buna “*parole macedonie*” deyilir. Bu zaman ayrı-ayrı sözlərin hissələri birlikdə işlənərək xüsusi növ ixtisar, abreviasiya forması yaradır. Məsələn: *Confederazione (generale) dell'industria (italiana)* sözlərinin birləşməsindən yaranmış – *Confindustria* birləşməsi artıq italyan dilinin leksik tərkibinə mürəkkəb söz kimi daxil olmuşdur. Yaxud:

Comitati di base ifadəsindən yaranan – *Cobas* kontaminasiya halını söz fiqurunun yeni mürəkkəb forma yaratma xüsusiyyətinə misal göstərmək olar.

Göründüyü kimi yaranan yeni mürəkkəb sözün tərkib hissələri ilkin ifadənin segmentlərini özündə əks etdirir. İtalyan elmi ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi

“macedonia” [maçedonia] sözlərin birinci elementi qısaldığı halda çox vaxt ikinci element tam olaraq sözün tərkibində əks olunur, məsələn:

Mandarino + arancia → mandarancia

Cantante + autore → cantautore və s.

Daha çox publisistik üslubda rast gəlinən “macedonia” sözləri həm də təşkilat, assosiasiya, müəssə adları və s. kimi denominasiyaların ixtisar olunmasında istifadə olunur [4]:

Confcommercio – Confederazione Generale del Commercio (Ümummilli Ticarət Konfederasiyası)

Coldiretti – Confederazione Nazionale Coltivatori Diretti (Milli Fermerlər Konfederasiyası)

Confindustria – Confederazione Generale Italiana dell'Industria (İtaliya Milli Sənaye Konfederasiyası)

Bu kimi mürəkkəb sözlərin yaranması söz qovuşması, və ya birləşməsi ilə yeni mürəkkəb mənanın ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu zaman oxşar səs tərkibinə malik iki heca, yaxud səsin “*krâsis*” (qədim yunan dilindən - *κρᾶσις* bir-neçə hecanın bir hecada qovuşması) və “*haplóos*” vasitəsilə qovuşması baş verir. Ümumi dilçilikdə “kontaminasiya” kimi məlum olan bu “*qarışdırma*” fiquru latın dilində “*contaminatio*” sözündən götürülmüş və bir-çox dillərdə termin olaraq mənimsənilmişdir [5].

İtalyan dilində isə “*parole macedonia*” denominasiyası nisbətən yeni olub B.Migliorininin [6] adı ilə bağlıdır. Ritorika sözünün lüğəvi mənası “səlis, açıq-aydın və düzgün” ifadə etmək qabiliyyəti deməkdir. İ.Abbasov qeyd edir ki, “sonralar bələğət termini kimi qəbul edilən təşbeh, məcaz, istiarə, cinas mütəbaqat və s kimi ədəbi sənətlər hər bir dil və mədəniyyətdə istifadə olunmuşdur” [7, s.87]. Təsədüfi deyildir ki, italyan, ingilis, rus, Azərbaycan dillərində eyni fiqurla və ya sxemlə bağlı fərqli denominasiyaların varlığının şahidi oluruq.

İngilis dilində bu fenomen fransız dilindən olan “*porte-manteau*”-ya uyğun olaraq “*portmanteau word*” – kimi formalaşır. L.Carrolun *Attraverso lo specchio e quello che Alice li trovò* əsərinin VI başlığında Humpty Dumpty personajının Alisa ilə dialoqundakı kimi “*Cerfuoso significa che sono le quattro del pomeriggio – il momento nel quale si cominciano a mettere sul fuoco le cose per la cena*». «*Va bene, ho capito*» disse Alice. «*E viviscidi?*» «*Be', viviscidi significa "svelti e scivolosi". "Svelto" nel senso di "attivo". È come un baule, capisci, ci sono due significati imballati dentro a un'unica parola*» [8, s.59]. İngilis dilində bu kimi kontaminasiya halına ən məşhur nümunə, artıq beynəlmiləl xarakter alan “*smog*” sözünü göstərmək olar. İlk baxışdan sadə söz kimi görünən bu birləşmə əslində *smoke* – *tüstü* və *fog* – *duman* sözlərinin fuziyasından əmələ gəlmişdir. Digər tərəfdən, artıq italyan dilində də işləklilik qazanan “*motel*” anlayışı *moto*+*hotel* sözlərinin kontaminasiyasının nəticəsidir. Burada birinci sözün son səsi ilə ikinci sözün ilk hecası fuziyaya uğramışdır [9, s.68]. Son zamanların siyasi diskursunda yaranan “*Brexit*” (*British Euro Area exit*) və “*Grexit*” (*Greek Euro Area Exit*) anlayışları da italyan dilinə ingilis dilindən keçmiş və Migliorinin qeyd etdiyi “*macedonia*” tipli alınmalardır.

M.Qaravelli kontaminasiyanın sərhədlərini daha da genişləndirərək buraya daha geniş anlamda *akronim* hadisəsini də əlavə edir. Akronim bir qayda olaraq sözün tərkibindəki hissələrin baş hərflərindən yaranan yeni sözlərdir. Məsələn, italyan dilində:

FIAT – *Fabbrica italiana automobili Torino*

RAI – *Radio Audizioni Italiane* [9, s.68]

Ancaq qeyd etmək istərdik ki, oxşar formal xüsusiyyətlərə baxmayaraq kontaminasiya halı ilə akronimlər bir-birindən fərqləndirilməlidir. Göründüyü kimi, kontaminasiya halında, yaxud italyanların təbirincə desək “macedonia” sözlərdə morfem və ya söz öz elementini qismən itirir, hətta bəzi hallarda tam olaraq qoruyub saxlaya bilir, akronim halında isə ixtisar bütün elementlərə tətbiq olunur.

Digər tərəfdən, kontaminasiya hadisəsinə heca akrostixlərini də əlavə edirlər. Akrostix yunan dilində *akrostichis* sözündən olub *ákros* – yüksək, son, ifrat və *stíchos* – misra, misranın əvvəli mənalarından yaranmışdır. Akrostix – hər hansı misra, beyt, nəğmələrin ilk sözlərinin baş hərfləri ilə söz yaxud cümlə qurmaq sənatıdır. İtalyan dilində *Polfer* – *polizia ferroviaria* – kimi akrostixlər də kontaminasiya hesab olunur. Qaravelli qeyd edir ki, “*Covanni Bokkaççionun “Amorosa visione” adlı “tersina”-sında (terzina – üçmisralı bənd) üçmisralı bəndlər elə qurulub ki, tersinaların baş hərfləri sözlər yaradır. Bu sözlərlə 58 sətirdən ibarət üç şeir formalaşmışdır*” [9, s. 69]. Akrostixlər ədəbi yaradıcılıqda işlək olub çox rast gəlinir. Müəlliflər bu söz oyununa tez-tez müraciət etmişlər.

Bəzən ideal nitqi müxtəsər nitq kimi qəbul edirlər, yəni düşünülür ki, ideal nitq heç nə əlavə etməyə və ya ixtisar etməyə ehtiyac duyulmayan lakonik nitqdır. Ancaq yuxarıda qeyd olunan ixtisar halları ilə ümumilikdə ritorikada ayrıca bir hal kimi təhlil olunan ixtisar fiqurlarını fərqləndirmək lazımdır. Lakonik nitqi, yaxud latın dilində “*brevitas*” formasını yaratmaq üçün “*ixtisar/qısaltma*” fiqurlarına müraciət olunur. Nitqdə müəyyən elementləri ləğv etməklə buna nail olmaq mümkündür. Burada əsas şərt odur ki, ixtisar olunan elementləri nitqin, yaxud mətnin yerdə qalan elementlərindən əldə etmək, yaxud asanlıqla bərpa etmək, anlamaq mümkün olsun.

Lakoniklik hələ qədimdən Spartan danışmaq tərzinin xüsusiyyəti hesab olunmuşdur. Buradan da lakonizm, yaxud lakoniklik termini yaranmışdır. Yunan dilində bu söz *lakōnismós*, latın dilində isə *laconica brevitās* adlanır və nitqi onun əsas elementlərinə ixtisar etmək mənası verir. Yalnız lazımi sözlərdən istifadə edərək qısa və və yığcam danışmaq, yunan dilindən “*brachilogia*” – yəni *brachýs* (qısa), *lóγos* (nitq) sözündən yaranmışdır [10]. Qısa danışmanın mexanizmləri yalnız sadə üslubi priyomlar yaxud forma variasiyaları demək deyil. Onlar təfəkkürün ifadə formalarıdır. Bu, demək olar ki, bütün ritorik fiqurlar üçün keçərlidir.

Qədim romalıları və yunanları ritorika elminə əhəmiyyətli töhfələr verərək ritorik fiqur və tropların sayını iki yüzdən çox təsnifatda verirdilər. Ancaq orta əsrlər dövrü bu sahə bir növ ikinci plana keçdi və sonradan ritorikaya qayıtma mərhələsində adlanmalarda fərqliliklər müşahidə olunmağa başlandı. *Figura* sözünün etimologiyasını araşdırdıqda, bu sözün latın dilindəki *figo* yəni “*əmələ gətirmək*” yaxud “*qurmaq, düzəltmək*” feillərindən olduğunu görə bilərik [6, s. 265]. Fiqurdan istifadə həm də estetik və praktik məqsədlərdən izah olunur. Fiqurun dəyəri ünsiyyəti inandırıcı etməklə yanaşı, həm də yaddaqalan etməkdir.

İtalyan dilində nitqin effektini fonetik dəyişmələr olan eliziya, sinkopa, apokopa kimi səs dəyişmələri ilə almaq mümkündür. Bu cür səs transformasiyaları italyan dilində *metaplasmus* (metaplazm) tərkibində nəzərdən keçirilir. *Metaplasmus* latın mənşəli termin olub öz növbəsində yunan dilindəki “*transformatio*” – yəni “*dəyişmə*”

sözündən götürülmüş və italyan dilində də paralel olaraq işlənmişdir. Bundan başqa metaplazm bir qayda olaraq sözün tərkibini dəyişən səs təkrarlarını və əlavələrini ehtiva edir. Qaravelli, buna misal olaraq “*Vivaaaa! Vivaaaa! Italiaaaa! – Yaşasınnnn! Yaşasınnnn! İtaliyaaaa!; La corda danza ad ogni impeto del motore che rrrruggendo, rrrruggendo vuole disincagliarsi*” nümunələrini gətirir [9, s.66].

Metaplazmlar həmçinin tələffüz imitasiyası və falsifikasiyası hallarında da istifadə oluna bilər. Məsələn, italyan dilində “*makkina*”, “*Amerika*” kimi sözlər əlifbanın hərflərinin yaxud işarələrinin dəyişdirilməsi ilə yaranan qrafik metaplazmlar sayıla bilər.

Metaplazm sözün formasının elementlərini dəyişmək, əlavə etmək və ya ləğv etmək yolu ilə formalaşdırılmasıdır. İtalyan dilində eliziya, sinkopa, apokopa və digər fonetik dəyişmələr metaplazm daxilində ritorikada nitqin effektinin müəyyənləşdirilməsində öyrənilir. M.Qaravelli qeyd edir ki, son zamanlar forma və mənə dəyişikliyi ilə yaranan ritorik fiqurları da metaplazmlar siyahısına salırlar. Buna klassik ritorikada söz fiquru kimi qiymətləndirilən paronomasiya halını göstərmək olar.

Paronomasiya yunan dilində *paronomasia* “sözün dəyişməsi”, *paréchesis* “səs oxşarlığı” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Paronomasiyaya bəzən kalambur, yaxud annominasiya da deyilir. Bu sözün latın dilində *annominatio* forması yunan dilindən kalka olunmuşdur. Paronomasiya oxşar səs tərkibli sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan fiqurdur. Bu sözlər səs tərkibinə görə çox yaxın olsalar da mənaca birbirindən tamamilə fərqlənir, bəzən əks və zidd mənaları ifadə edir. Məsələn: *Mio avaro amore amaro*. Paronomasiya bir mətn daxilində ifadə olunan sözlər arasında olan əlaqədir. Bu zaman bir söz digərinə işarə edərək istifadəyə cəlb olunur, yəni paronomasiya kontekst daxilində gözlənilən sözün deformasiyasıdır. Məsələn aşağıdakı cümlədə “*inferno*” (cəhənnəm) sözünün “*inverno*” (qış) ilə əvəzlənərək istifadə olunması paronomasiya fiqurunu əmələ gətirmişdir: *L’inverno è lastricato di buone intenzioni* – *Qışa aparən (cəhənnəmə gedən) yol xoş niyyətlərlə döşənib*.

İtalyan dilində mətndaxili paronomasiya hadisəsinə tez-tez rast gəlinir. Bunlara aşağıdakı nümunələrdə rast gəlmək olar:

Traduttore traditore

Chi non risica non rosica

Moglie maglio

Sposa spesa

Penna pena

Prender fischi per fiaschi

Dalle stelle alle stalle

Vista la svista?

Si munge, si mangia.

Apofonik paronomasiya (paronomasia apofonica) hallarını izofonik paronomasiya (paronomasia isofonica) hallarından fərqləndirmək lazımdır. Bunlardan birincisi apofonia hadisəsinə əsaslanır. *Apofonia* söz kökündə olan sait səsin dəyişməsi hadisəsinə deyilir, məsələn, *risica-rosica*, *sposa-spesa*, *stella-stalla* və s. İkinci hal isə izofoniya hadisəsinə əsaslanır. İzofonia sözün vurğusunun düşdüyü səslərin eyniliyinə deyilir, məsələn, *traduttore-traditore*, *vista-svista* və s.

Dilçilər çox vaxt paronomasiya fiqurunu xalq etimologiyası fenomeni kimi qiymətləndirirlər. Bu zaman formaya görə bir-birinə bənzəyən sözlərə nitqdə ox-

şar, yaxud ekvivalent mənalar şamil edilir. Çox vaxt bu sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq işləklilik qazanır. Məsələn, *malinconia* sözü *melanconia* variantının dəyişməsindən yaranıb, halbuki *malinconia* sözünün kökü *male* – yəni pis bir şeyi cəlb edən mənasında işlənmişdir, *melanconia* sözünün kökü isə yunan dilində *mélas* “qara” və *cholē* “qəzəb, zəhər/öd” sözlərindəndir. Eləcə də *acqua di vita* sözlərindən yaranan “*acquvite*” əslində ikinci tərəf *vite* formasını alır. Bu və bu kimi bir sıra sözlər əslində “dil səhvləri” kimi yayınmalar və səs diffuziyaları nəticəsində yaranmışdır. Bunlara italyan dilində “*malapropismi*” deyilir və qeyri-ixtiyari xəta, yaxud yersiz fikir və ya söz anlamına gəlir. Danışan, yaxud dil daşıyıcısı naməlum, yaxud yad söz əvəzinə ona oxşar olan məlum və məşhur ifadə, yaxud sözə müraciət edir. Nəticədə xalq etimologiyası, necə deyirlər paratimologiya yaranır. Məsələn: “*aperitivo*” əvəzinə “*appetitivo*” işlətməklə həm də “*aperitivonun*” əsas əlaməti olan “*iştah gətirən*” funksiyası önə çıxır, “*Baleari*” əvəzinə həqiqətən gözəl çimərlikləri olan “*isole Balneari*” kimi istifadə dil xətası, yaxud *malapropizm* halı hesab oluna bilər. Məsələn Alessandro Manzoni-nin məşhur “*Promessi Sposi*” əsərində Anyezinin “*matrimonio gran destino*” deməklə “*clandestino*”nu işarə etməsini də M.Qaravelli *malapropism* hadisəsi hesab edir [9, s. 77].

Bir çox paranomasiya halları fərdi və bədii improvizasiyaların nəticələridir. Onlar bədii ədəbiyyatda dilin zənginləşdirilməsi və yaradıcılıq elementi kimi qiymətli hesab olunur.

Edmondo De Amicis [11] italyan dilinin istifadə olunması formalarına həsr olunmuş “*Idioma gentile*” əsərində paranomasiya (*malapropizm*) hadisəsinə oçerk həsr etmişdir. Bu kimi nitq fiqurları komiklik, satira, yumor elementi kimi ritorik zینətləndirmədə və bədii üslubda mühüm rol oynayır.

İntibah dövründə yazılmış əsərlərin əksəriyyətində klassik bölgüdən yayınma hallarına rast gəlirik. Bəzi müəlliflər çeşidli təsnifatlar təqdim etmiş, lakin məsələnin həlli yollarını tapmağa müvəffəq olmamışdılar. Onlar qədim yazılı və şifahi mənbələrə baş vurmuş və bir sıra məntiqi nəticələrə gələ bilmişdirlər. C.Lavedzi, ritorik fiqurlara özünəməxsus şəkildə yanaşaraq onu nitqi zینətləndirmək vasitəsi kimi qəbul etmişdir. Müəllifin ritorik fiqurları altı kateqoriyada təsnifatlandırması sonrakı mərhələdə digər ritoriklərin yanaşmalarında da özünü göstərir [12, s.123].

Nəticə. Göründüyü kimi ritorika tarixi ritorik fiqurlarla bağlı bölgülərdə ziddiyyətdən xali deyildir, çünki çox vaxt bir müəllifin fiqur kimi təsvir etdiyi məqamı digəri sxem, üçüncüsü trop və s. kimi təsvir etmişdir. İtalyan dilində söz oyunları və ritorik fiqurlar adı altında təhlil olunan bu ritorik fiqurlar üslubi baxımdan nitqi sü-rətləndirmək, ünsiyyəti “irəli aparmaq” və yeni mənalar yaratmaqla diqqət cəlb edir. Ümumilikdə, bütün bu söz fiqurları pragmatik və kommunikativ mahiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Fahnestock, J. Rhetoric in the age of cognitive science // – New York: The viability of rhetoric, – 2005. – p.159-179
2. Abbasov, İ.Ə., Bayramova, G.M. Dil koqnitiv, ritorik və neyrobioloji elmlərin qovşağında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. № 4, – s. 3-17
3. Bayramova G., Müxtəlif sistemli dillərdə ritorik fiqurların semio-koqnitiv xüsusiyyətləri// - Bakı: – 2022, – s. 258 <https://dilcilik.az/kitabxana/dissertasiyalar.pdf>
4. La grammatica italiana (2012), Parole macedonia [https://www.treccani.it/enciclopedia /parole-macedonia_\(La-grammatica-italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia /parole-macedonia_(La-grammatica-italiana)/)

5. Mabilia, V., Mastandrea P. Il primo latino, Vocabolario latino-italiano, italiano-latino/ V.Mabilia, P.Mastandrea. – Bologna : Zanichelli, – 2015. –1056 p.
6. Migliorini B., Conversazioni sulla lingua italiana/ B. Migliorini. – Firenze: Le Monnier, – 1949, – 174 p.
7. Abbasov İ., Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət // İ.Abbasov. – Bakı: Bakı çap evi, – 2011, – 440 s.
8. Carrol L., Attraverso lo specchio e quello che Alice li trovò/ L.Carrol. https://www.writingshome.com/ebook_files/200.pdf – 103 p.
9. Garavelli, B.M. Il parlar figurato, manualetto di figure retoriche. – Roma-Bari: Gius.Laterza & Figli Spa, – 2010. – 178 p.
10. <https://www.treccani.it/vocabolario/brachilogia/>
11. Amicis de E., Idioma gentile/ E.de Amicis. Dalai Editore, – 2006, – 442 p.
12. Lavezzi, Gi. Breve dizionario di retorica e stilistica / G.Lavezzi. – Carocci editore, – 2017. – 134 p.

Günəl Bayramova

Summary

SEMANTIC FEATURES OF CONTAMINATION, ACROSTICS AND OTHER RHETORICAL FIGURES IN THE ITALIAN LANGUAGE

Rhetoric plays an important role in the process of meaning-making. A broad approach to meaning requires consideration of the purpose, intention, and communicative use of language. Each language has its own rhetorical pattern. In the Italian language, the process of meaning formation by rhetorical forms and functions is of particular interest. There are many complex words and meanings resulting from contamination. In this case, the morpheme or word partially loses its element. Some scientists expand the boundaries of contamination by adding syllabic acrostics. Recently, when people talk about rhetorical figures created by changing form and meaning, they also include metaplasma and paronomasia. This can be assessed from the point of view of creating similar or equivalent meanings in speech as a phenomenon of folk etymology. Often these words are part of the Italian vocabulary.

Гюнель Байрамова

Резюме

СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНТАМИНАЦИИ, АКРОСТИХА И ДРУГИХ РИТОРИЧЕСКИХ ФИГУР В ИТАЛЬЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Риторика играет важную роль в процессе смыслообразования. Широкий подход к значению требует рассмотрения цели, намерения и коммуникативного использования языка. Каждый язык имеет свою риторическую закономерность. В итальянском языке процесс смыслообразования риторическими формами и функциями представляет особый интерес. Есть много сложных слов и значений, возникающих в результате контаминации. В этом случае морфема или слово частично теряет свой элемент. Некоторые учёные расширяют границы контаминации добавляя сюда слоговые акrostихи. Последнее время когда говорят о риторических фигурах, созданных изменением формы и значения к ним относят также метаплазмы и паронимии. Это можно оценить с точки зрения создания сходных или эквивалентных значений в речи как явления народной этимологии. Зачастую эти слова входят в словарный запас итальянского языка.

Rayci:prof.A.Y.Məmmədov

Гюльбениз Наджафова

Азербайджанский университет языков

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1020>

ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (на материале немецкого и русского языков)

Açar sözlər: *söz, frazeologizm, sinonim, antonim, söyləm, «söz – frazeologizm» tipli qarşılaşdırma*

Key words: *word, phraseological unit, synonymy, antonymy, statement, opposition of the type «word – phraseological unit»*

Ключевые слова: *слово, фразеологизм, синонимия, антонимия, высказывание, противопоставление типа «слово – фразеологизм»*

Введение. В современном лингвистическом пространстве изучение противопоставления лексических и фразеологических единиц в различных языках приобретает всё большую актуальность, так как позволяет глубже понять особенности национального мышления и культуры.

Сравнительный анализ немецкого и русского языков помогает выявить как общие черты, так и специфические различия, что способствует лучшему освоению иностранного языка и предотвращению межкультурных недоразумений.

Коммуникативный подход к языку также предполагает изучение единиц и явлений со стороны их функционирования, т. е. использования их в речевых ситуациях. С этой точки зрения противопоставления лексических и фразеологических антонимов представляет особый интерес. Цель статьи – рассмотрение противоположных значений слов и фразеологизмов и на этой основе установление сходств и различий между лексическими и фразеологическими антонимами. Для достижения поставленной цели в статье решаются следующие задачи: 1) определить, каким образом отношения противоположных значений в лексике и фразеологии отображают связи вещей, явлений, процессов и т. д. реальной действительности; 2) описать лексические и фразеологические антонимы в соответствии с характером противопоставляемых значений и наличием формальных средств выражения противоположности. При установлении антонимичности слов определенного тематического ряда обычно стремятся выявить оппозиции слов, значения которых наиболее точно связаны отношением противоположности.

Как известно, наряду с оппозициями типа «слово – слово» и «фразеологизм – фразеологизм» существуют оппозиции типа «слово – фразеологизм» [1; 7; 9], например: *близко – за тридцать земель, волноваться – и в ус не дуть, кстати – ни к селу ни к городу, мало – (хоть) пруд пруди, медленно – сломя голову, много – раз, два и обчелся, родиться – отдать концы, трезвый – лыка не вяжет, умный – не все дома, хороший – ни к чер-*

my; derben – im Überfluß leben, erregen – kalt lassen, errichten – zu Grabe tragen, fragen – eine Antwort geben, reden – den Mund halten, schlafen – auf den Beinen sein, trösten – das Herz ausschütten, überleben – zugrunde gehen, verstummen – seine Rede wieder aufnehmen.

Наблюдения показывают, что синонимичные слова и фразеологизмы, вступающие в антонимические отношения с другими соответственно словами и фразеологизмами, имеют существенные различия в оттенках значений например: далеко – находящийся на большом расстоянии, близко – находящийся на небольшом расстоянии, но за тридевять земель означает находящийся на очень большом расстоянии, рукой подать – находящийся на очень небольшом расстоянии. Более того, такие и подобные им синонимические оппозиции лексических и фразеологических антонимов существенно различаются и стилистически. Например, высказывание *они стали друзьями, водой не разольешь*, в котором выделенные номинативные единицы (синонимично между собой слово и фразеологизм) обнаруживают неравную степень характеристики отношений (*водой не разольешь* – это больше, чем *друзья*) и выразительно-изобразительного качества (*друзья* – нейтральный стиль, *водой не разольешь* – экспрессивное выражение). Это свидетельствует о том, что между соотносимыми с ними семантическими компонентами в оппозициях *дружеский – враждебный* и *водой не разольешь – как кошка с собакой* также имеются существенные семантические и стилистические различия. Поэтому для доказательства того, что антоним-слово может образовывать в речи оппозицию антониму-фразеологизму, нужны примеры, иллюстрирующие наличие подобных противостояний.

Слово *трудиться* противоположно по значению слову же – *бездельничать*, но в речи оно может противопоставляться и фразеологизму: мы *трудиться* приехали, а не *баклуши бить* и, следовательно, слово *трудиться* антонимично также фразеологизму – *баклуши бить*.

Эти примеры дают основание считать, что слово, способное иметь противоположное значение, является в языке антонимичным и фразеологизму с соответствующим противоположным значением.

Аналогичные примеры можно обнаружить и в немецком языке: Halten Sie gefälligst den Mund, jetzt *rede* ich! Der Kommunismus wird die alte barbarische Menschenwelt zu Grabe tragen und eine neue Welt der menschlichen Würde und Freiheit *errichten*

Можно задать вопрос, чем вызвано противопоставление антонима-слова антониму-фразеологизму, в то время как в языке имеются соответствующие лексические антонимы, ср.: *трудиться – бездельничать, бледнеть – краснеть, reden – schweigen, errichten – vernichten*. Но такой вопрос правомерен лишь в теоретическом плане, практически же для говорящего или пишущего не существует границ между номинативными единицами в смысле употребления в том или ином случае отдельного слова или фразеологического сочетания слов с тем же подобным значением, и он использует их в зависимости от культуры речи, своей и того, к кому он обращается, в зависимости от уровня владения языком, эстетических вкусов и т. п.

Таким образом, бытующее в теории мнение о том, что «между лексической и фразеологической антонимией существует водораздел, как в плане парадигматики, так и синтагматики» [5, с. 6], можно в какой-то степени считать оправданным лишь тем, что антонимичные противопоставления типа «слово – слово» в узких контекстах, конечно же, доминируют, но противопоставляются ли чаще антонимичные единицы в оппозициях «фразеологизм – фразеологизм» или «фразеологизм – слово», это вопрос весьма проблематичный, и уже поэтому неправомерно считать указанный водораздел между лексической и фразеологической антонимией реально существующим. Можно отметить две причины, ведущие к противопоставлению слова фразеологизму:

1. Одна из причин заключается в том, что говорящий или пишущий не ставит перед собой в процессе речи вопрос, какие именно единицы им будут использованы – лексические или фразеологические. В то же время для говорящего или пишущего вовсе не безразлично, какое воздействие окажут имеющиеся в его распоряжении средства на слушающего или читающего. Поэтому, например, вместо моментально или быстро или мгновенно и т. п. пишущий употребляет оборот *в мгновение ока*, а в немецком вместо *erzürnen*, *erbosen*, *aufreizen* и т. п. он употребляет выражение *in Wut bringen*. Фразеологические единицы помогают сделать особый акцент на тех компонентах высказывания, которые для говорящего или пишущего являются наиболее важными. Примерно то же происходит при противопоставлении антонимов. Так, противопоставляя слово *вспомнить*, автор вместо *забыть* употребляет *выбросить из головы*, вместо *antworten* слову *fragen* противопоставляется *Rede stehen*.

Следовательно, употребление фразеологизма вместо слова далеко не безразлично для содержания высказывания, даже если значения одинаковы. Правда, факт остается фактом, что замена, например, фразеологизма *Antwort geben* на слово *antworten* или *auf den Beinen sein* на *aufsein* или фразеологизма *поставить точку* на слово *закончить*, *порвать брачные узы* на *разойтись*, *набирать силу* на *усиливать* в принципе допустима, ибо содержание высказываний останется прежним, лишь оттенки содержания будут иными. Но в других случаях построение фразы и ее состав пришлось бы соответственно скорректировать.

Необходимо подчеркнуть, что второй антоним в речи зачастую бывает эмоциональнее первого, так контрастнее подчеркивается противоположность значений, поэтому вторым антонимом нередко оказывается именно фразеологизм как единица более экспрессивная. Позицию фразеологизма по отношению к антонимичному слову можно сравнить в таком случае с позицией ремы и темы высказывания в рассматриваемых языках: при нейтральном порядке слов рема находится в постпозиции, при инверсном порядке слов, наоборот, рема предшествует теме высказывания [6, с. 159].

2. Другой причиной, ведущей к противопоставлению слова фразеологизму, может быть отсутствие в языке слова, которое образовало бы данную противоположность значений. Например, *расслабиться* – *собраться с си-*

лами, ansehen – den Blick zurückgeben, schwören – den Eid brechen, grübeln – die Gedanken, beiseite wischen, verstummen – seine Rede wieder aufnehmen:

Правда, встречается немало противопоставлений типа «слово – фразеологизм», которые трудно с достаточной долей определенности отнести к первой или ко второй группе вследствие нестабильности образования их значениями антонимичных противопоставлений. Возьмем два примера с оппозициями *держать*, *удерживать в узде* – *подталкивать*, *подхлестывать* и т.д.

Фразеологизм *удерживать в узде* в первом примере, видимо, соответствует значению «(держать) в строгих правилах поведения, в строгости», зафиксированному во фразеологическом словаре [3] не имеет семантического подобия в лексике, в то время как во втором примере фразеологизм *держать в узде* имеет значение «останавливать, ослаблять чьи-либо действия», не зафиксированные словарем, и может быть заменено лексической единицей, например, *сдерживать*.

Противопоставление однозначных фразеологизмов словам также не всегда позволяет достаточно определенно отнести эти оппозиции к одной из указанных групп. Так, фразеологизм *верста коломенская* означает «человек высокого роста», но вряд ли может быть заменен словом *гигант* или *верзила*. Фразеологизм *прибавить в весе* удачно дублирует значение слова *поправиться*, побуждая слушателя обратить особое внимание на рему высказывания, и его замена, например, на *пополнила*, «уменьшила бы выделительную интенсивность ремы и, кроме того, сделала бы фразу стилистически некорректной» [8, с. 161], хотя по лексическому значению *пополнить*, *поправиться* и *прибавить в весе* (в данном случае) синонимичны; наконец, фразеологизм *das Herz ausschütten* «излить душу, откровенно рассказывать о наболевшем» с некоторой натяжкой можно понимать как «жаловаться», «сетовать», но заменить его на *klagen* или *jammern* или *lamentieren* не представляется возможным, поскольку существенное отличие их значений от значения фразеологизма *das Herz ausschütten* привело бы к смысловой некорректности высказывания, а различие валентности фразеологизма, с одной стороны, и глаголов *jammern*, *lamentieren*, с другой, кроме того, к грамматичности предложения.

Научная новизна статьи состоит в том, что отношения противоположных значений в лексике и фразеологии рассматриваются с точки зрения функционирования антонимов в конкретных речевых ситуациях на базе сопоставления немецкого и русского языков.

Практическое значение статьи заключается в том, что усвоение изложенного материала развивает коммуникативные способности студентов и позволяет правильно использовать лексические и фразеологические антонимы немецкого и русского языков в тех или иных речевых ситуациях.

Заключение. Семантическая противоположность в лексике и фразеологии не есть имманентное свойство языка: она детерминирована внешним миром и лишь вторично получает те или иные модификации внутри языка в процессе его развития. Для проникновения в сущность антонимических единиц необходимо, с одной стороны, всесторонне анализировать осо-

бенности противоположных значений слов и образуемых этими значениями противоположности, с другой стороны, выявлять формальные средства образования антонимов и выражения противоположных значений, определять разновидности оппозиции антонимов. Установление антонимичности фразеологических единиц осложняется тем, что их значения нередко бывают более «размытыми», нежели значения лексических единиц.

Рассмотренный материал показывает, что антонимические противопоставления типа «слово – фразеологизм» являются нормой немецкого и русского языков; они так же закономерны и употребляются в речи так же систематически, как противопоставления типа «фразеологизм – фразеологизм» и «слово – слово».

Лексические и фразеологические различия между языками демонстрируют, как каждое общество отражает свои культурные и исторические реалии в языке, что открывает новые перспективы для исследования межкультурной коммуникации.

Таким образом, исследование противопоставления лексических и фразеологических единиц не только расширяет лингвистическое знание, но и имеет практическую ценность для обучения иностранным языкам, перевода и культурологии.

Литература:

1. Авалиани Ю.Ю. Слово – фразеологизм – контекст // Вопросы фразеологии. Вып. V, ч.1. Самарканд, 1972, с. 32-39.
2. Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь. Москва: 1975.
3. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1971.
4. Зими́на Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке: Автореф. ... канд. филол. наук. 1974.
5. Миллер Е.Н. Опыт контекстуального анализа лексической антонимии // Иностранная филология. Вып. I. Алма-Ата, 1976, с. 3-9.
6. Ордин И.Ю. К вопросу о специфике образной основы эквивалентных фразеологизмов // Вавилонская башня – 2. Слово. Текст. Культура. Чтения 2002-2009. Москва, 2009, с. 154-162.
7. Постнова А.И. Роль контекста при определении значения и границ фразеологизма // Известия Сибирского отделения АН СССР. Серия истории филологии и философии, 1990. Вып. 3, с. 13-18.
8. Савогина. И.И. Функционирование трансформированных фразеологических единиц в массово-информационном дискурсе (на примере интернет- прессы) // Полипарадигмальные контексты фразеологии XXI века: Материалы Междун. научн. конф. Тула: ТППО, 2018, с. 159-163.
9. Щемелева Е.Е. О сопоставлении лексических единиц в немецком и русском языках // Иностранные языки в школе, 1974, № 5, с. 54-59.

Gülbaniz Nəcəfova

Xülasə

LEKSİK VƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN QARŞILAŞDIRILMASI (alman və rus dillərinin materialı əsasında)

Məqalədə leksik və frazeoloji antonimlərin qarşılaşdırılması nəzərdən keçirilir. “Söz – söz” və “frazеологизм – frazeologizm” tipli qarşılaşdırılmalarla yanaşı, “söz – fra-

zeologizm” tipli qarşılaşdırma da mövcuddur (*родиться – отдать концы, reden – den Mund halten*). Başqa sözlərlə və frazeologizmlərlə antonim əlaqəsi təşkil edən sinonim sözlər və frazeologizmlər mənalari baxımından əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. Leksik və frazeoloji antonimlərin sinonim qarşılaşdırılması üslubi baxımdan da əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Danışan bu vahidlərdən özünün və müraciət etdiyi şəxsin nitq mədəniyyətinə asılı olaraq istifadə edir. “Söz – frazeologizm” qarşılaşdırılmasının səbəbləri qeyd edilir. Leksik antonimlərin frazeoloji antonimlərlə qarşılaşdırılmasının xüsusiyyətləri şərh edilir. Frazeoloji vahidlər söyləmin danışan (yazan) üçün bu və ya digər komponentlərini ayrıca vurğulamağa şərait yaradır. “Söz – frazeologizm” tipli antonim qarşılaşdırması qanunauyğundur və alman və rus dillərinin normaları çərçivəsində işlənir.

Gulbaniz Nəcəfova

Summary

OPPOSITION LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL UNITS (based on the material of German and Russian languages)

The article examines the opposition between lexical and phraseological antonyms. Along with oppositions such as “word – word” and “phraseologism – phraseological unit”, there are oppositions like “word – phraseological unit” (*родиться – отдать концы, reden – den Mund halten*). Synonymous words and phraseological units that enter into antonymic relationships with other words and phraseological units have significant differences in aspects of meaning. Synonymous oppositions of lexical and phraseological antonyms also differ significantly stylistically. The speaker uses them depending on the culture of speech, his own and the one to whom he is addressing. The reasons leading to the opposition of words to phraseological units are noted. The features of opposition lexical antonyms with phraseological ones are highlighted. Phraseological units help to place special emphasis on those components of the utterance that are most important for the speaker (writer). Antonymous oppositions such as “word – phraseological unit” are natural and are the norm in the German and Russian languages.

Rəyçi: prof. F. Veysəlli

Aytən Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1016>

NORVEÇ DİLİNDƏ ETNOLİNGVİSTİK PROSESLƏR

Açar sözlər: *Norveç dili, qədim şimal dili, bukmol, ninorşk, dialekt*

Key words: *Norwegian, Old Norse, bokmål, nynorsk, dialect*

Ключевые слова: *норвежский язык, древнескандинавский язык, букмол, ниноршк, диалект*

Giriş. Müxtəlif elmlərin əslində vəhdət təşkil etməsi və uyğunluq əlaqələrinin mövcud olması səbəbindən yeni bilik sahələri meydana gəlmişdir ki, belə sahələrdən biri də etnoqrafik dilçilikdir (etnolingvistik elmdir). Etnoqrafik dilçilik etnoqrafiya, tarix, dilçilik, coğrafiya elmləri hüddündə yaranmış ən yeni elmlərdəndir. Bu elm dilin mədəniyyətlə, xarici aləmlə, həmçinin xalq adət-ənənələri ilə əlaqəsini öyrənir [8, s.267].

Mənşəcə şimali alman dil qrupuna daxil olan Norveç dili İsveç və Danimarka dilləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Eyni dil qrupundan olan island və Farer dilləri isə Norveç dilinə daha uzaq hesab edilir. Ölkədə dilin vəziyyətini daha yaxşı anlamaq üçün əhalinin azlığını, ölkənin sahəsini, mürəkkəb coğrafi şəraiti və kommunikasiya şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Bu vəziyyət Norveçdə bu gün çoxsaylı dialektlərin mövcudluğu səbəbini də izah etmiş olur. Norveç dialektlərinin bir-birindən fərqlənməsinə bir sıra amillər təsir göstərmişdir. İlk növbədə sosial, mədəni və lingvistik vahidlərin mövcudluğu, həmçinin, ölkənin coğrafi amilləri (ölkənin 70%-i dağlıq ərazidir) və son olaraq, daxili miqrasiya dialekt rəngarəngliyinin vacib səbəblərindəndir [1, s.2].

Əhali sayı az olan Norveç kifayət qədər geniş əraziyə malik bir ölkədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Norveç əhalisinin əksəriyyəti Osloda, onun kənar ərazilərində, Oslofyordda, ölkənin cənub sahillərində, Stavanger, Bergen və Tronheyim kimi şəhərlərdə məskunlaşmışdır. Norveçin mərkəzi, qərb və şimal sahillərində və ölkənin dənizdən uzaq ərazilərində çox az əhali yaşayır. Şimal hissədə əhali azlığının səbəbi kəskin iqlim şəraiti ilə də bağlıdır. Burada həmçinin Norveçin aborigen əhalisi olan samilər yaşayır. Samilərə aid on dil yaxud dialektlər dörd ölkədə, Norveç, Finlandiya, Rusiya və İsveçdə istifadə edilir. Müəyyən tarixi dövrlərdə saami əhalisi Norveçdə diskriminasiyaya məruz qalsa da, müasir dövrdə bu əhali öz dilini daha sərbəst şəkildə istifadə edə bilər [4, s.34]. Müasir dövrdə Saamilər ölkənin bir çox ərazilərində, o cümlədən Osloda da məskunlaşmışdır. Saamilər digər ölkələrdə olduğu kimi Norveçdə müəyyən tarixi dövrdə, XVIII əsrdə, öz mədəniyyətlərini təmsil etməklə bağlı diskriminasiyalarla üzləşmişlər. Buna baxmayaraq Saami xalqı müasir dövrdə yaradılan hüquq və azadlıqlardan öz mədəniyyəti

yətlərini inkişaf etdirmək və bununla da milli mənləklərini bir daha sübut etmək üçün istifadə etməyi bacarmışlar.

Tədqiqin aktuallığı. Norveç dilinin etnolinqvistikasında tarixi və müasir proseslərin təsviri və təhlili baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqin məqsəd və vəzifələri. Norveç dilinə təsir göstərən tarixi və müasir amilləri tədqiq etmək.

Tədqiqin predmeti və obyektı. Norveçin linqvistik mənzərəsinin araşdırılması, Norveç dilinin formalaşmasına təsir göstərən tarixi və müasir proseslərin təsvirindən ibarətdir.

Tədqiqin elmi yeniliyi. Norveçin yazılı dil formaları olan bukmol və ni-norşkun həm tarixi, həm də müasir proseslərin fonunda öyrənilməsi ilə şərtlənir.

Tədqiqin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Norveç dilinin inkişaf mərhələlərinin izlənilməsi baxımından nəzəri, Norveçdə aparılmış linqvistik araşdırmaların təhlili və tədqiqinə görə praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi məlumat

Norveç müəyyən tarixi mərhələlərdə digər Skandinaviya ölkələrinin, yəni Danimarka və İsveçin asılılığında olmuşdur. Lakin asılılıq dövründən əvvəl Norveç müstəqil dövlət idi. Vikinqlər dövründə (800-1050-ci illər) və orta əsrlərdə Norveçin şifahi və yazılı dili qədim şimal dili olmuşdur. Qədim şimal dili eyni zamanda qərbi Skandinaviya dili adlandırılır və qədim Norveç dilini, ona bənzər island və Farer dillərini əhatə edirdi [10, s.42]. Mənşəyini şimali alman dilindən götürən qədim şimal dilinin yayıldığı coğrafi məkan indiki Danimarka, cənubi və mərkəzi Norveç, İsveç olmuşdur. Sonralar skandinaviyalıların tədricən Normandiya, Britaniya adaları, Orkney və Şotlandiya, Finlandiya və Estoniyanın sahiləyən ərazilərində məskunlaşmaları bu dilin həmin ərazilərdə də yayılmasına səbəb olmuşdur. Vikinqlər məskunlaşdıqları ərazilərdə cəmiyyətə asanlıqla assimilyasiya olmaqla yanaşı, yerli dilə də təsir göstərmişdilər [5, s. 1]. Məsələn, Şotlandiya və Şimali İngiltərənin yerli dialektlərində və yer adlarında qədim şimal dilinin izlərini görmək olar. Buna görə də 700-1050-ci illəri əhatə edən dövr ümumskandinaviya dilinin hakim olduğu tarixi dövr hesab edilir. Orta əsr Skandinaviya ədəbiyyatının dili də məhz qədim şimal dili olmuşdur. Belə ki, şimal mifologiyası, Norveç krallarından bəhs edən saqalar qədim şimal dilində yazıya alınmışdı. Beləliklə, vikinqlər və orta əsrlər dövründə Norveç dili bir çox sahələrdə dominant rol oynamış və təsir dairəsini genişləndirə bilmişdi. 1349-cu il “Qara ölüm” adı ilə məşhur olan vəba xəstəliyi Norveç əhalisinin yarısının məhvinə gətirib çıxarmışdı. Bunun nəticəsində ölkədə savadlı insan kütləsinin olduqca azalması Norveç yazılı dilinin qorunub saxlanmasına şərait yaratmadı.

Danimarkanın hakimiyyəti altında olduğu 400 il müddətində Norveçdə yazılı dil sıradan çıxmışdı. Bu dövrün “400 illik qaranlıq dövr” adlandırılması bu baxımdan təsadüfi deyildir. Danimarka dili hakim və elit təbəqənin, təhsilin və bir çox önəmli sahələrin aparıcı dili idi. Reformasiya illərində müqəddəs Bibliya Danimarka dilinə tərcümə edildikdən sonra məktəb və kilsələrdə norveçli şagirdlərə dərslər Danimarka dilində tədris edilirdi. Norveç kilsələrində danimarkalı ruhanilər xidmət göstərməyə başladı və Danimarka dilində olan dini kitablarla yanaşı, bu dildə yazılmış Bibliya istifadə olundu.

1811-ci ilə qədər Norveçdə universitet olmadığı üçün tələbələr ya Kopenhagenə ya da Avropanın digər ölkələrinə getməli olurdular. Bunun nəticəsi olaraq, təhsil almağa gedənlərin əksəriyyəti Danimarka dilində yazırdılar. Həmçinin, bu asılılıq səbəbindən Norveçin milli ədəbiyyatı XIX əsrə qədər inkişaf etməmişdi [4, s.35]. Qanunlar və ədəbiyyatlar Danimarka dilində yazılırdı və bu da Norveç yazılı dilinə öz güclü təsirini göstərdi. XIX əsrin əvvəllərində norveçlilər artıq Danimarka dilində yazırdılar. Norveç elit təbəqəsi isə Danimarka dilini Norveç ləhcəsi ilə danışırldılar.

Bütün bunlara baxmayaraq, norveçlilər şifahi ünsiyyətdə özlərinin dialektlərində danışmağa üstünlük verirdilər. Norveç dialektləri 400 il Danimarka hakimiyyəti dövründə inkişaf etdirildi. Norveçin topoqrafiyası səbəbindən dialekt müxtəliflikləri yaranırdı və bunun nəticəsi olaraq, bir-birindən fərqlənən yerli dialektlər meydana çıxdı. Bukmol və ninorşk milli romantizm dövründə (1800-cü illər) Norveç milli məniyyətinin bir hissəsi olaraq meydana çıxdı və hər ikisi 1885-ci ildə rəsmi yazılı dil formaları elan edildi. XVII əsrin sonlarında Avropanın bir sıra ölkələrində yayılmış milli romantizm hərəkatı ilk növbədə milli dəyərlərin vacibliyini dəstəklədiyi üçün belə adlandırılmışdı [12, s.52-53]. Milli romantizm hərəkatının Norveçdə yayılması 1830-1855-ci illəri əhatə etmiş və Y. Moe, P.K.AsbyörnSEN kimi folklorçular, İvar Osen, Knud Knudsen kimi linqvistlər, Henrik İbsen və Henrik Vergeland kimi norveçli yazıçılar Norveçin milli oyanış tarixində əvəzədlməz iz qoymuş, milli mədəniyyətin inkişafında xüsusi töhfələri ilə yadda qalmışdır.

XIX əsrin ortalarında romantizm cərəyanı Norveç ədəbiyyatına “yeni nəfəs” gətirmişdi. Şifahi xalq ədəbiyyatı H.İbsenin 400 illik “qaranlıq” kimi səciyyələndirdiyi Danimarka hakimiyyəti (1397-1814) illərindən sonra, yəni milli romantizm dövründə xüsusi maraq dairəsinə çevrilə bilmişdi. Artıq norveçli ziyalıların əsas məqsədi milli ədəbiyyatın inkişafını sürətləndirmək və milli mədəniyyətin zənginliyini üzə çıxarmaq idi. 1841-44-cü illərdə P.K.AsbyörnSEN və Y.Moe tərəfindən Norveç xalq nağıllarının komplektləşdirilib nəşr edilməsi, linqvist İ.Osen tərəfindən Norveç dialektlərinə əsaslanan ninorşk yazı dilinin yaradılması, Peter Andreas Munk tərəfindən Norveç tarixinin yazılması dövrün ən uğurlu hadisələrindən olmuşdur. Həmçinin, P.A.Munk qədim Skandinaviya dilinin iki qola: qərbi və şərq şimal dilinə bölündüyünü iddia edirdi. Qərbi Skandinaviya qolunu isə qədim Norveç dili (“nurrönt”) adlandırırldı. Beləliklə, “Qızıl dövrdə” dil və ədəbiyyat sahəsində, xüsusilə də Danimarkaya qarşı, milli demarkasiya önəm qazandı. Bu dövr norveçlilərin orta əsr ədəbiyyatı irsinin zənginləşməsində danimarkalılar və isveçlilərdən daha üstün mövqe tutduğunu sübut etdi. P.A.Munkun digər töhfələrindən biri də onun universitetdə Norveç dil tarixi ilə bağlı mühazirə deməsi idi. Bu mühazirələr əvvəlcə qədim Skandinaviya dillərinə, sonradan qədim şimal dilinə əsaslandı. O bu mühazirələrdə müəllifi olduğu və Yakob Qrimmin ideyaları əsasında hazırlanmış iki qrammatika kitabından (Det oldnorske Sprogs; Oldnorsk Læsebog med tilhørende Glossarium) istifadə edirdi. Bununla yanaşı, əsrin ortalarında Yohan Fritzner (1812-93), Marius Nygaard (1838-1912) kimi alimlər də qədim şimal dili ilə bağlı öz tədqiqatlarına başlamışdır. Beləliklə, P.A.Munkun 1847-ci il qrammatikasının nəşrindən I Dünya Mühəribəsinə qədər, yəni təxminən iki nəsil boyunca Norveç linqvistikası qədim şimal dili haqqında yeni və hərtərəfli anlayışlar əldə etməyi bacarmışdı [12, s.202-203].

1814-cü ildə Kiel sülh müqaviləsinə əsasən Norveç Danimarkadan alınaraq İsveçə verildi. Müqavilənin şərti yerinə yetirilməzdən əvvəl konstitusiyaya əsas sənədi qəbul edildi və 17 may 1814-cü ildə Norveç müstəqilliyini elan edərək öz Konstitusiyasını qəbul etdi. İsveç və Norveç İsveç kralının başçılığı ilə idarə olunmağa başladı.

Norveç müstəqilliyini yenidən qazandıqdan sonra milli dilə aid mövzular ictimaiyyətdə müzakirə edildi. Milliyətçi və romantizm ideyaları vahid yazılı Norveç dilinin yaradılması ideyalarına dəstək verirdi. Müxtəlif şifahi dil variantları içərisindən hansının Norveç yazılı dilinə təsir göstərməsinin məqbul hesab edilməsi əsas müzakirə mövzusu idi. Arqumentlər bir-birinə əks olan üç istiqamətdən ibarət idi: yazılı dil olaraq, Danimarka dilinin saxlanması, Norveç dialektlərinə əsaslanan yeni yazılı dilin yaradılması və Danimarka dilinin “norveçləşdirilməsi”.

Birinci alternativ ləğv edildi, yerdə qalan iki təklif isə təcrübədən keçirildi. Kəndli ailəsindən olan, həm dilçi, həm də şair kimi fəaliyyət göstərən İvar Osen (1813-1896), *landsmol* yazılı dilini yaratmağa başladı. Bu, ətraflı tədqiq edilmiş və şimali Norveçin qərbi və mərkəzi rayon dialektlərinə əsaslanmış bir dil idi. Dilçi Norveçin demək olar ki, bütün vilayətlərinə səyahət etmiş (ən şimalda yerləşən Finmark istisna olmaqla), dialektləri toplamışdır.

Landsmol 1885-ci ildə rəsmən qəbul edildi və sonralar bu dilə *ninorşk* adı verildi. Lakin heç bir zaman əksəriyyət əhalinin üstünlük verdiyi dilə çevrilə bilmədi. 1944-cü illərdə bu dil əhalinin 34%-i tərəfindən istifadə edilmiş, lakin illər keçdikcə bu faiz göstəriciləri daha da azalmış və hal-hazırda 15% məktəblilərin yazılı dilidir. 1920-ci illərdən etibarən *ninorşk* Norveçin qərbində və dağlıq ərazilərdə, *bukmol* isə əhalinin daha çox məskunlaşdığı ərazilərdə istifadə edilmişdir [2, s.98].

Norveçli dilçi Knud Knudsen (1812-1895), Norveçdə ziyalı təbəqənin qeyri-rəsmi danışığı normalarına təsir etməməklə Danimarka dilinin orfoqrafiyasını dəyişdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bunun nəticəsi olaraq, *riksmol* 1907-ci il dil islahatı ilə qəbul edildi və 1929-cu ildə ona *bukmol* adı verildi. Sonralar *ninorşk* və *bukmolun* iki yazılı dil forması kimi paralel inkişaf etdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi [1, s.2].

Müasir dövrdə vəziyyət

Norveç linqvistikasında vahid şifahi ədəbi dil demək olar ki, yoxdur. Əlbəttə, bu fikri təkzib edən bir sıra norveçli linqvistlər də vardır. Onlar Oslo dialektinin standart danışığı dili kimi qəbul edirlər. Bundan əlavə, Norveç dili gənclərə ikinci dil kimi tədris edildikdə, müəllimlər adətən danışığı dillərini dərslərin yazıldığı *bukmola* uyğunlaşdırırlar. Bu danışığı forması paytaxt Oslo ətrafında danışılan dialektlərə çox yaxındır, lakin intonasiya nisbətən fərqli ola bilər.

Sosiolinqvistika baxımından bu iki yazılı dil bir-birindən fərqlənir. Hazırda bukmol şəhər həyatı, mədəniyyəti və şəhər həyat tərzini əlaqələndirilir. Eyni zamanda reklam və qəzet dili, pop musiqisi, əyləncə və cavanların mədəniyyət dili hesab olunur. Ninorşk isə daha çox ənənəvi və milli dəyərlər, yerli mədəniyyətlə bağlıdır. Hər hansı bir şəxsin ninorşkda yazması onun milli məniyyətinin şəhər dəyərlərindən daha çox yerli dəyərlərlə bağlı olduğuna və bunun həmin şəxs üçün vacib bir xüsusiyyət olmasına işarə edir” [6, s.24]. Həmçinin, Norveçdə dialektlərin şifahi ünsiyyətdə istifadə edilməsi də adi haldır. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi

asılılıq dövründə, Danimarkanın siyasi və mədəni dominant olduğu mərhələdə belə əhali dialektlərdən aktiv şəkildə yararlanırdı. Həmçinin, dialektlər alimlərin, xüsusilə də din adamlarının maraq dairəsində idi. Norveç dialektləri haqqında ilk rəsmi araşdırma din xadimi Yörgen Tomassona aiddir. Bu tədqiqat işi atalar sözləri toplusu və cənub-şərq Norveç dialektində yazılmış latın şeirinin qısa fonoloji eskizini ehtiva edir. Bunlan əlavə, tədqiqatçı dil vəziyyətini qədim yunan dialektləri arasındakı əlaqə ilə müqayisə edərək, Danimarka və bir neçə Norveç dialekti arasında əsas səs uyğunlaşmalarını formalaşdırmışdı [7, s.33].

Müasir dövrdə rəsmi standart danışıq dili mövcud deyildir. Mediada istənilən vilayətdən gələn norveçli öz dialektində danışmaqda sərbəstdir. Məktəblərdə isə ninorşk məcburi fənn kimi tədris olunur. Norveçin üç rəsmi yazılı dilindən (bukmol, ninorşk, sami) biri olan ninorşk bukmol ilə eyni səviyyədədir [3, s.12]. Belə ki, təhsil ocaqlarında, rəsmi orqanlarda, polis və poçt xidmətlərində, səhiyyə sistemində ninorşk bukmol ilə yanaşı istifadə edilən yazı dilidir. Ümumiyyətlə, bu və şifahi dialektlər Norveç cəmiyyəti tərəfindən mədəniyyətin ayrılmaz və dəyərli hissəsi olaraq, qəbul edilmişdir. Doğrudur, müasir dövrdə hər iki yazılı dilin eyni səviyyədə, fəal öyrənilməsinin əleyhinə olanlar da vardır, lakin əhəmiyyətli dərəcədə olan çoxluq bu yazı dilinin aktiv istifadəsinin tərəfdarıdır.

Buna baxmayaraq, standart Norveç dilinin mövcudluğu ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. Standart Norveç dili dedikdə, bukmol yazılı dilinə yaxın, fonologiya və prosodiya baxımından cənub-şərq dialektinin cəhətlərini ehtiva edən dil başa düşülə bilər [7, s.13]. Beləliklə, Norveç “dialekt cənnəti” adlandırılrsa da, bir çox linqvistlərin fikrinə görə bukmola bənzəyən və özündə cənub-şərq dialekti qrupuna aid, qərbi Oslo dialektinin fonoloji xüsusiyyətlərini cəmləyən standart şifahi Norveç dili mövcuddur. Lakin bu heç də dialektlərin istifadə arealını məhdudlaşdıran amil sayıla bilməz.

Digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Norveç cəmiyyətində dialektlər standart şifahi dildən daha yüksək sosial mövqedə dayanır [9, s.98]. Çünki məhz bu Avropa ölkəsində dialektlər milli məniyin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur və insanlar öz dialektindən istifadə ilə bağlı utanc hissi keçirmirlər. Cəmiyyətin müxtəlif sferalarda, istər mediada, istərsə də dövlət strukturlarında dialektlər rahatlıqla istifadə olunur. Buna görə də dialekt müxtəlifliyi ölkədə asanlıqla nəzərə çarpır.

Norveçdə dialektlərin sayı olduqca çoxdur və dəqiq sayı bəlli deyildir. Norveçlilər çoxsaylı dialektlərini özlərinin milli dəyəri hesab edir, onları qoruyub saxlayırlar. Bu proses müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Bunlardan biri də Norveçdə dialektlərə aid çoxsaylı elektron linqvistik korpuslardır. Belə ki, Norveç dialektologiyası sahəsində bir sıra tədqiqatlar aparılmış, linqvistik texnologiya vasitəsiylə verilənlər bazası (rəqəmsal baza) formalaşdırılmışdır. Bunlardan biri də “Norsk dialektsyntaks – NorDiaSyn: Grammatisk variasjon – nye isoglosser og nye media, 2014” adlı tədqiqat olmuşdur. Bu tədqiqatda dialektlərin sintaktik strukturları və onların digər qrammatik aspektlərlə və izoqloslarla əlaqəsi araşdırılmışdır. Bu məqsədlə 100 Norveç dialekti əsasında izoqloslar təsvir edilmiş, morfoloji və sintaktik fərqlilikləri dərinlən təhlil edilmişdir. Layihə nəticəsində linqvistik korpus və rəqəmsal baza yaradılmış, linqvistlər üçün dəyərli mənbə formalaşdırmışdır. Norveçin Elm və Texnologiya Universiteti (NTNU) tərəfindən yaradılan digər bir

elektron dialekt korpusunda “Günəş və küləyin əhvalatı” adlı nağıl müxtəlif dialektlərin daşıyıcıları tərəfindən oxunmaqla linqvistik korpus formalaşdırılmışdır [4, s.25].

Müasir dövrdə Norveç dialektləri istər təhsildə, mediada, istərsə də siyasi arenada dialekt daşıyıcıları tərəfindən sərbəst şəkildə istifadə olunur. Hər kəs öz dialektində danışmaqda azaddır. Standart şifahi bukmol və ya ninorşkdən istifadə yalnız iki sahədə, media və teatr sahəsində rəsmi tələbdir [12, s.24]. Hər ikisi yazılı dilin formaları olmasına baxmayaraq, Norveçdə “şifahi bukmol” və ya “şifahi ninorşk” ifadəsi də işlədilir. Lakin sonuncular əsasən media kontekstində istifadə olunur. Məsələn, Norveç milli televiziyası olan NRK öz yayımlarının azı 25%-lik hissəsini ninorşkda yayımlamalıdır.

Norveçin dialektoloji və linqvistik araşdırmaları Avropa tendensiyaalarına uyğun gəlsə də, müasir dövrdə əsasən dil dəyişiklikləri araşdırılır. Müasir dövrdə isə bu araşdırmalar daha çox sosial yönümlüdür. Belə araşdırmaların mahiyyətində dialektlərin müəyyən sosial qruplar arasında olan formalarının tədqiq edilməsi dayanır. Sosiolinqvistikaya beynəlxalq və milli anlamda maraq göstərilməsi həmçinin cəmiyyətin daim dəyişməsi ilə bağlıdır. Daxili miqrasiya və iqtisadi inkişaf sayəsində əvvəllər izolyasiya vəziyyətində olan əhali bir-birilə daha asan əlaqə qurdu. Bu da öz növbəsində ənənəvi dialektlərin dəyişməsinə və sosial münasibətlər ilə dialektlərə olan yanaşma arasında qarşılıqlı təsirin öyrənilməsinə maraq yaratdı [6, s.31].

Bəzi alimlərin fikrinə görə Norveç dili üzrə ilk araşdırmalar da sosial istiqamətli olmuşdur. Məsələn, norveçli linqvistlər Anders Steinholt, Odd Nordland, Olav T. Beito və Amund B. Larsen dil variasiyasını sosial münasibətlər fonunda izah edirdi. Bu linqvistlərdən B.Larsen variasiyaya xüsusi diqqət yönəldərək ədəbi dil və dialektlərin sinxron təsvirini vermişdir. Onun “Kristiania ədəbi dili” adlı əsəri artıq 1907-ci ildə çap edilmişdi. A.Steinholt isə Hedrum dialektinin 1940-cı və 1970-ci illər arasında olan variasiyalarını araşdırmışdır. O.Nordland 1950-ci illərdə dil variasiyalarını araşdırmışdır. T.Beito isə 1950-ci illərin sonunda sənayenin inkişafının dialektlərə təsirini araşdırmışdır [11, s.26].

Peşə amili dialektlərin araşdırılmasında önəmli meyarlardan sayılır. Norveçin bir sıra sosial istiqamətli tədqiqatlarında da bu amil əsas götürülmüşdür. Məsələn, “Bergendə gənclərin danışığı dili” adlı 1977-ci il araşdırmasında “peşə” informantların bölgüsü üçün əsas meyar idi. Belə ki, gənc informantlar atalarının, orta yaşlı qadınlar öz həyat yoldaşlarının, digərləri isə öz peşələrinə uyğun olaraq kateqoriyalara bölünmüşdü [11, s.26]. Müxtəlif yaş qrupunda olan cavanlar arasında danışığı dili formasının demək olar ki, eyni olması bu araşdırmanın ən nəzərəçarpan tərəfi idi. Lakin danışığı dilindəki fərqlər yaşlılar ilə cavanlar arasında müşahidə edilmişdir. Bunun səbəbi övladın peşə seçimində atanın az təsir etməsi və atanın peşəsindən daha fərqli sahə ilə maraqlanmaları ilə əlaqədar ola bilər. Digər bir ehtimal isə müasir dövrdə peşənin dil variasiyasına əvvəlki qədər təsir etməməsidir.

Nəticə. Beləliklə, Vikinqlər və Orta əsrləri qədim şimal dili, Danimarka asılılığı dövrünü dialektlərin, milli romantizm dövrünü isə ninorşk və bukmol yazılı dil formalarının inkişafı ilə səviyyələndirmək mümkündür. Qədim şimal dili saqaların dilinə, dialektlər milli dəyərlərin daşıyıcısına, müasir dövrdə istifadə edilən danışığı formasına, ninorşk və bukmol isə həm yazılı, həm də şifahi nitqin dili-

nə çevrildi. Həmçinin, Norveçin çağdaş dövr sosiolingvistik araşdırmalarında dialektlər müxtəlif cəhətlərdən təhlil edilmiş, peşə, cins və təhsil kimi sosial amillər nəzərə alınmaqla dialektlərin cəmiyyətdəki mövqeyi araşdırılmışdır. Sənayeləşmə və şəhərləşmənin lingvistik nəticələri də tədqiqatların maraq dairəsində olmuşdur. Beləliklə, Norveçdə dil uğrunda mübarizə bir çox elmi əsərlərin mövzusu olmuş, Norveçin mədəni həyatının zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Dialekter i Norge. Store Norske Leksikon. 2015 https://snl.no/dialekter_i_Norge
2. Håkon, J. E. & Mæhlum B. «Har vi standardtalemål i Norge?» // Norsk lingvistisk tidsskrift, Oslo: Novus forlag, 2009, nr.1.
3. Hayford, M. O. Culture and Customs of Norway. Culture and Customs of Europe. London: Greenwood, 2010.
4. Hovdhaugen E., Karlsson F. The history of Linguistics in the Nordic countries. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 2000.
5. Maagerö, E. Norveç cəmiyyəti və mədəniyyəti. Kristiansand: Portal kitab evi, 2013.
6. Mæhlum, B. Språk og identitet. // Språkmøte. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 2008.
7. Mæhlum, B. Standarttalemål? Naturligvis! // Oslo: Norsk Lingvistisk Tidsskrift. 2009, pp. 7-26.
8. Məmmədli, F. Seçilmiş əsərlər. Azərbaycanın Şimal-şərq bölgəsinin etnolingvistik vahidləri, Bakı: Nurlan, 2004.
9. Papazian, E. Riket uten rikstalemål? // Oslo: Norsk Lingvistisk Tidsskrift, 2012, pp. 20-116.
10. Rəcəbov (Rəcəbli), Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993.
11. Sandøy, H. Sosial variasjon. Oslo: Novus. 1991.
12. Vikør, L. S. The Nordic Languages. Their status and Interrelations. / L.S. Vikør, Oslo: Novus Press, 2001.

Aytan Mammadova

Summary

ETHNOLINGUISTIC PROCESSES IN THE NORWEGIAN LANGUAGE

In this article Norwegian language is described by illustrating some of its historical and modern-day processes. Norwegian has gone through both flourishing and challenging historical periods: Viking age and Medieval time, Danish control and National Romanticism period. However, this couldn't affect fight determination of the people who have been able to maintain and develop the national language. Also, sociolinguistics is a field of science that studies the sociological aspects of language. Thus, this field examines the social role of language in society. Explanations of dialects in international linguistics are presented and examples from international research are given. Various social studies conducted in Norway are also presented, highlighting the characteristics of Norwegian dialects.

Айтан Мамедова

Резюме

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В НОРВЕЖСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье норвежский язык описывается в свете исторических и современных процессов. Норвежский язык прошел процветающие и сложные исторические

периоды: эпоха викингов и средние века, датский период и периода национального романтизма. Тем не менее, это не могло повлиять на боевую решимость народа, который был в состоянии поддерживать и развивать национальный язык. Кроме того, социолингвистика – это область науки, изучающая социологические аспекты языка. Таким образом, эта область исследует социальную роль языка в обществе. Представлены объяснения диалектов в международной лингвистике и приведены примеры из международных исследований. Также представлены различные социальные исследования, проведенные в Норвегии, подчеркивающие характеристики норвежских диалектов.

Rəyçi:prof.A.Y.Məmmədov

Lalə Əfəndiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1031>

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İSİMLƏRİN SEMANTİK VƏ ETİMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *İngilis dili, isimlər, semantik, etimoloji, dilin inkişafı*

Keywords: *English language, nouns, semantic, etymological, language development*

Ключевые слова: *английский язык, существительные, семантика, этимология, языковое развитие*

Giriş. Dil cəmiyyətin inkişafını və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini əks etdirən əsas vasitədir. İsimlər isə hər hansı bir dilin leksik tərkibində xüsusi yer tutur, çünki onlar insanın ətraf aləmi dərk etməsi və adlandırması prosesində əsas rolunu oynayır. İngilis dili müasir dövrdə qlobal kommunikasiya vasitəsinə çevrilərək həm semantik zənginlik, həm də tarixi-etimoloji cəhətdən müxtəlifliyi ilə diqqət çəkir. Müasir ingilis dilində isimlərin semantik və etimoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu dilin tarixi inkişaf yolunu, qloballaşma ilə bağlı dəyişiklikləri və dilin leksik-semantik dinamikasını anlamaq üçün əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir ingilis dili dünya miqyasında əsas ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir. Bu dilin qlobal rolunu nəzərə alaraq isimlərin semantik və etimoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların məna yükünün və mənşəyinin öyrənilməsi aktuallıq qazanır. Texnoloji tərəqqi, elmi innovasiyalar və mədəni mübadilələr nəticəsində ingilis dili daim yenilənir, yeni sözlər yaranır, mövcud leksik vahidlər isə yeni mənalar qazanır. İsimlərin bu dəyişən təbiətini öyrənmək dilin qlobal dinamikasını başa düşmək üçün vacibdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi, müasir İngilis dilində isimlərin semantik inkişafını və etimoloji mənşəyini araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilib:

- İngilis dilində isimlərin çoxmənalılıq xüsusiyyətlərinin təhlili;
- Semantik dəyişikliklərin tarixi və müasir səbəblərinin öyrənilməsi;
- İsimlərin etimoloji mənşəyinin araşdırılması və onların İngilis dilinin leksikasına təsiri;
- İsimlərin istifadəsində regional və üslubi fərqliliklərin tədqiqi;
- Yeni texnologiya və qloballaşmanın dilə təsirini araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti İngilis dilində isimlərin semantik və etimoloji xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın obyekt isə müasir İngilis dilində istifadə edilən isimlər, onların mənşəyi və semantik inkişaf istiqamətləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi müasir İngilis dilində isimlərin semantik və etimoloji xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə təhlil etməsindən ibarətdir. İlk dəfə olaraq bu tədqiqatda texnoloji tərəqqi, mədəni qarşılıqlı tə-

sirlər və qloballaşma kontekstində isimlərin mənşəyi və istifadəsi analiz olunur. Əldə olunan nəticələr ingilis dilinin dinamik təbiəti və onun qlobal rolunu daha dərinlən anlamağa imkan yaradır.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqatın aparılmasında leksik-semantik analiz, müqayisəli-tarixi metod, təsviri analiz və statistik yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. İngilis dilində isimlərin müxtəlif mənbələrdən seçilən nümunələri üzərində həm tarixi, həm də müasir semantik dəyişikliklər tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ingilis dilində isimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə yeni perspektivlər gətirməsindədir. Bu tədqiqat dilçilik sahəsində çalışan alimlər və tədqiqatçılar üçün dəyərli bir mənbə rolunu oynaya bilər.

Praktik əhəmiyyəti isə ingilis dili tədrisi, tərcümə fəaliyyətləri və leksikoqrafiya sahəsində istifadə imkanları ilə əlaqəlidir. Bu tədqiqatın nəticələri ingilis dilini öyrənənlərə və ya tədris edənlərə dilin semantik zənginliyini daha yaxşı anlamaqda kömək edə bilər.

İngilis dilində isimlərin semantik xüsusiyyətləri.

İngilis dilində isimlər zəngin semantik xüsusiyyətlərə malikdir və bu, onların çoxmənalılığı, sinonim və antonim əlaqələri, məcazi istifadəsi, eləcə də üslubi funksiyaları ilə özünü büruzə verir. İsimlərin semantik xüsusiyyətlərini dərinlən araşdırmaq üçün onların müxtəlif aspektlərini təhlil etmək vacibdir [2, s. 64].

İngilis dilində isimlərin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri çoxmənalılıqdır. Polisemiya bir sözün müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar ifadə etməsi halıdır. Çoxmənalılıq, adətən, sözlərin istifadəsindən, tarixən inkişafından və mənaların genişlənməsindən qaynaqlanır.

Məsələn: “**Spring**” sözü birdən çox məna daşıyır:

- Təbiət anlayışı olaraq “*bahar mövsümü*” mənasında: “*Spring is the season of renewal.*”

- Mənbə kimi “*suyu təmin edən bulaq*” mənasında: “*They drank from a natural spring.*” və s.

İngilis dilində sinonimlər isimlərin mənasının müxtəlif çalarlarını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Sinonimlər dilin zənginliyini göstərməklə yanaşı, yazılı və şifahi nitqdə üslub seçiminə imkan yaradır.

Məsələn: “**Journey**”, “**Trip**” və “**Voyage**” isimləri eyni məna sahəsinə aid olsa da, fərqli kontekstlərdə istifadə olunur:

- “*Our journey through life shapes who we are.*” (abstrakt və ya uzun müddətli səyahət)

- “*We took a short trip to the mountains.*” (qısa məsafə və ya müddət)

- “*The voyage across the Atlantic was memorable.*” (dəniz səfəri və ya uzun məsafə).

Antonimlər isə isimlər arasında ziddiyyətlər yaratmaq üçün istifadə olunur.

Məsələn: “**Life**” və “**Death**”:

- “*Life is a journey, not a destination.*”

- “*Death is the end of the physical journey.*” [3, s.104].

İngilis dilində isimlərin məcazi istifadəsi onların semantik imkanlarını daha da genişləndirir. Metafora bir anlayışın başqa bir anlayışla müqayisəsi yolu ilə yeni mənaların yaranmasını təmin edir.

Məsələn: **“Heart”**:

- “Ürək” mənasında: *“The doctor listened to his heart.”*

- Məcəzi mənə olaraq mərkəz və ya duyğu mənbəyi kimi: *“The heart of the city is bustling with life.”*

Metonimiya isə bir obyektin və ya anlayışın, onunla əlaqəli başqa bir obyekt vasitəsilə ifadə edilməsidir.

Məsələn: **“Crown”**:

- Tac mənasında: *“The king wore a golden crown.”*

- Metonimiya olaraq hakimiyyət anlamında: *“The crown has decided to pass the law.”*

Müasir ingilis dilində yeni anlayışların və texnologiyaların yaranması ilə isimlərin leksik sistemə daxil olması genişlənməmişdir. Bu proses “neologizm” anlayışı ilə əlaqədardır. Məsələn, **“smartphone”**, **“cyberspace”**, **“selfie”**, **“influencer”** kimi isimlər yeni dövrün tələbləri ilə yaranmışdır [4, s.70].

İsimlərin istifadə üslubu semantik zənginliyə təsir edir. Məsələn, bədii ədəbiyyatda isimlər tez-tez poetik funksiyalar yerinə yetirir. John Keats-in *“Ode to a Nightingale”* şeirində **“nightingale”** sözü təkcə bir quşu deyil, həm də azadlıq, təbiət və gözəllik simvolunu ifadə edir.

Beləliklə, ingilis dilində isimlərin semantik xüsusiyyətləri onların dilə məxsus zəngin ifadə imkanlarını nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər təkcə bədii ədəbiyyatda deyil, həm də gündəlik danışqda və akademik yazılarda geniş istifadə olunur. İsimlərin bu cür müxtəlifliyi dilin təkamül prosesində və ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallığında böyük rol oynayır.

İngilis dilində isimlərin etimoloji xüsusiyyətləri

İngilis dilində isimlərin etimoloji xüsusiyyətləri onların mənşəyi, tarixi inkişafı və digər dillərlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmış zəngin və rəngarəng leksik təbəqəni özündə əks etdirir. İngilis dili müxtəlif mədəniyyətlər və dillərlə təmas nəticəsində inkişaf etmiş, bu proses onun söz ehtiyatını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir.

Qədim ingilis dilindən qalan sözlər əsasən gündəlik həyat, təbiət və ailə ilə bağlıdır. Məsələn, **“Earth”** (Yer), **“Sun”** (Günəş), **“child”** (uşaq) kimi isimlər bu dövrdən günümüze qədər gəlib çatmışdır. Norman fəthi ilə birlikdə Fransız və Latin dillərinin təsiri güclənmiş, idarəçilik, hüquq, din və elm sahələri ilə bağlı çoxsaylı isimlər İngilis dilinə daxil olmuşdur. Məsələn, **“government”** (hökumət), **“religion”** (din), **“education”** (təhsil) bu dövrün dilə qazandırdığı əsas sözlərdəndir [5, s.117].

Bununla yanaşı, ingilis dili müxtəlif mədəniyyətlərdən sözlər alaraq leksik sahəsini daha da zənginləşdirmişdir. Yunan, ərəb, hind və digər dillərdən alınmış isimlər elm, texnologiya, mədəniyyət və astronomiya sahələrini əhatə edir. **“Algebra”**, **“piano”**, **“jungle”** kimi sözlər bu prosesin məhsuludur [1, s.99].

Etimoloji baxımdan İngilis dilindəki isimlər dilin tarixən müxtəlif mənbələrdən təsirləndiyini, onun inkişaf yolunun mürəkkəbliyini və zənginliyini nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər İngilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi global əhəmiyyət qazanmasında mühüm rol oynamışdır.

Nəticə. Bu araşdırma göstərir ki, İngilis dili özünün həm tarixi, həm də müasir xüsusiyyətləri ilə dünya dilləri arasında unikal mövqə tutur. İsimlərin semantik və etimoloji tədqiqi yalnız dilin zənginliyini ortaya qoymaqla kifayətlən-

mir, həm də bu dilin daha dərinədən öyrənilməsi və istifadə imkanlarını artırmağa xidmət edir. Müasir dövrdə İngilis dilinin inkişafı və istifadəsi qloballaşma, texnoloji tərəqqi və mədəni dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Dilin hər sahədə geniş yayılması onun istifadəsini daha dinamik və zəngin etmişdir. İngilis dili, xüsusən internet və sosial medianın inkişafı ilə birləşərək dünya miqyasında əsas ünsiyyət vasitəsi halına gəlmişdir. Bu, İngilis dilinin təbii inkişafını sürətləndirərək yeni sözlər və ifadələrin yaranmasına şərait yaratmışdır. Sosial dəyişikliklər, cəmiyyətin müxtəlif qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələr və mədəni fərqliliklər də dilin inkişafına təsir göstərmişdir. Məsələn, müasir dövrün ən çox müzakirə edilən mövzularından biri olan gender bərabərliyi və feminist hərəkət ingilis dilində cinsiyyətə aid istifadə edilən ifadələrdə dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. “Chairman” (sədrlik edən kişi) kimi cinsiyyətə aid olan sözlərə qarşı çıxışlar nəticəsində “chairperson” və ya “chair” kimi neytral ifadələr geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.

Texnoloji yeniliklər, sosial dəyişikliklər, qlobal iqtisadiyyat və mədəni təsirlər dilin dinamik təbiətini davamlı olaraq formalaşdırır. Beləliklə, müasir İngilis dili həm tarixi köklərinə söykənərək, həm də müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf edir.

Ədəbiyyat:

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., 2012, 215 с.
2. Волкова Е.А. Семантические изменения в английском языке. Гуманитарные и социальные науки 2016. № 1. С.60-70
3. Кобрина Н.А., Болдырев Н.Н., Худяков А.А. Теоретическая грамматика современного английского языка: учебное пособие. М., 2009.. 320 с.
4. Степанов А.В. Формальные и семантические характеристики пространственных конъектных существительных в современном английском языке. Кандидат наук, 2018, 213 с.
5. Zhuk V.A. Etymological characteristics of English Words. Illia Mechnikov Odessa National University Press, 2004. – p.117-123

Lala Afandiyeva

Summary

SEMANTIC AND ETYMOLOGICAL CHARACTERISTICS OF NOUNS IN MODERN ENGLISH

In this article, the semantic and etymological features of nouns in modern English are investigated. Semantic features include different meanings of nouns, polysemy and context-changing meanings. The semantic development of nouns in English is enriched by their use in different styles and contexts. Nouns also reflect the dynamic nature of language, as it takes on new meanings all the time thanks to new concepts and technological innovations. From the etymological point of view, the rich noun lexicon of the English language was formed as a result of its historical development and interactions with other languages. Words borrowed from Anglo-Saxon, Latin, French, Greek, Arabic and Indian languages have added richness to the English language and strengthened its multicultural character. In modern times, technology and social changes have led to the emergence of new nouns in the English language and the further development of the language as a means of global communication. The article shows how the lexical and semantic richness of the English language is formed in both historical and modern

contexts, and at the same time, the etymological origin of nouns and the role of different languages in this development are emphasized. This study delves into the semantic and etymological features of nouns in English, demonstrating the importance of language as a multifaceted and global means of communication.

Лала Эфендиева

Резюме

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

В данной статье исследуются семантические и этимологические особенности существительных в современном английском языке. Семантические особенности включают разное значение существительных, многозначность и контекстно-меняющиеся значения. Семантическое развитие существительных в английском языке обогащается за счет их использования в разных стилях и контекстах. Существительные также отражают динамическую природу языка, поскольку он постоянно приобретает новые значения благодаря новым концепциям и технологическим инновациям. С этимологической точки зрения богатая именной лексика английского языка сформировалась в результате его исторического развития и взаимодействия с другими языками. Слова, заимствованные из англосаксонского, латинского, французского, греческого, арабского и индийского языков, добавили богатства английскому языку и укрепили его мультикультурный характер. В наше время технологии и социальные изменения привели к появлению новых существительных в английском языке и дальнейшему развитию языка как средства глобального общения. В статье показано, как формируется лексико-семантическое богатство английского языка как в историческом, так и в современном контексте, при этом подчеркивается этимологическое происхождение существительных и роль разных языков в этом развитии. Данное исследование углубляется в семантические и этимологические особенности существительных в английском языке, демонстрируя важность языка как многогранного и глобального средства общения.

Rəyçi:prof.A.Hüseynov

Kəmalə Dünyamalıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1027>

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ İDİOMLARI ARASINDAKI FƏRQLİLİKLƏR

Açar sözlər: *söz birləşmələri, idiomlar, ifadələr, sintaktik, semantik, feli birləşmələr, frazeologiya*

Keywords: *word combinations, idioms, phrases, syntactic, semantic, verb combinations, phraseology*

Ключевые слова: *словосочетания, идиомы, выражения, синтаксический, семантический, глагольные сочетания, фразеология*

Giriş. Frazeoloji birləşmələr, fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayaraq, nitqin məzmun strukturunda xüsusi yer tutur. Xüsusilə müəyyən bir xalqın mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə və həyat tərzinə əsaslanan frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi çətinliklər yarada bilər. Çünki bu birləşmələrin müxtəlif dillərdə tam qarşılıqları olmaya bilər.

Sabit söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı əsas məqsəd orijinalın ifadə etdiyi mənaya uyğun olan bir tərcümə təqdim etməkdir. Lakin bu mümkün olmadığı halda, yəni mənənin tam olaraq ifadə olunma bilmədiyi hallarda, sabit söz birləşmələrinin transformasiya edilməsi zəruridir. Belə vəziyyətlərdə ekvivalent tərcümə bir qədər nisbi xarakter daşıyır və bu, mənə yaxınlığının tərcümə zamanı daha yaxın və ya daha uzaq olmasına səbəb ola bilər [1, s.56]

Linqvokulturoloji baxımdan, ümummədəni dəyərlərin bir qismi var ki, onları müxtəlif xalqların nümayəndələri çox oxşar məzmun və formalarda qavrayırlar. Xalqların düşüncə tərzindəki oxşarlıqlar, onların hadisələrə, gerçəkliyə və obrazlara münasibətində də özünü göstərir. Buna görə də, bir fikrin, müəyyən lingvistik və qrammatik vasitələrdən istifadə edərək ifadə olunması, bu oxşarlıqların nəticəsi kimi, sabit söz birləşmələri vasitəsilə realizə olunur. Müşahidələr göstərir ki, tərcümə edilən mətnlərdə frazeoloji birləşmələrin və paremik ifadələrin semiotik xüsusiyyətləri, onların orijinal dilindəki fonetik quruluşu, mənası və morfoloji forması ilə tərcümə dilindəki ekvivalentləri arasında müqayisə edildikdə fərqliliklər ortaya çıxır. Leksik vahidlərin və birləşmələrin semantikasi, ümumiyyətlə, tərcümə zamanı daha çox diqqət tələb edir, çünki bəzi hallarda orijinalın mənə çaları ilə tərcümənin mənə çaları arasında böyük fərqlər ola bilər. Tərcümə zamanı hərfi yanaşma yalnız o zaman mümkün olur ki, ikinci dildə bu vahidlərin qarşılığı morfoloji, semantik və sintaktik baxımdan tam uyğun olsun. Tərcümənin əsas məqsədi, orijinal mətnin mənə və üslub funksiyalarını qoruyaraq, onu başqa dilə uyğunlaşdırmaqdır. Tərcümə prosesi yalnız dil bilikləri ilə deyil, həm də geniş ekstrapraktik biliklərlə – təbiət, cəmiyyət, bəşəri mədəniyyət və əsərin yaranma kon-

tekstinə dair biliklərlə də dəstəklənir. Bədii dil, xüsusi bir ifadə mədəniyyətini əks etdirir və bu da tərcüməçinin əsas bacarıqlarından biridir.

Söz birləşmələri dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Ray Jackendofun dediyi kimi, dilçilikdə söz birləşmələrinin əhəmiyyəti, onların anlaşılan və işlədilmə formasının, danışanın leksikonundakı birləşmələrin sayının adi sözlərlə müqayisədə bərabər olmasındadır. Bir çox söz birləşməsi şifahi nitqdə geniş şəkildə istifadə olunur və onların sayı getdikcə artır. Bu birləşmələr müxtəlif mətn janrlarında da qarşımıza çıxır və dilin inkişafında bəzi problemlərə səbəb ola bilər [3].

Bu problemlərdən biri “yeni sözdüzəltmə” məsələsidir. Bu problem ədəbi dilin qanunlarına uyğun olmayan dialektlərdə söz birləşmələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, amerikalıların “telephone booth” (telefon kabinası) dediyi halda, britaniyalılar və avstraliyalılar “telephone box” ifadəsini istifadə edirlər. Həmçinin, dilin tərkibində düzgün olmayan, lakin mövcud olan söz birləşmələri də var: məsələn, “telephone cabinet” (telefon şkaflı) və ya “telephone closet” (telefon dolabı)[3].

İkinci problem isə “idiomlaşdırma” ilə bağlıdır. Burada söz birləşməsindəki sözlərin əsl mənaları ilə heç bir əlaqəsi olmayan ifadələr meydana çıxır. Məsələn, “kick the bucket” ifadəsi “ölmək” mənasında istifadə olunur. Bəzi insanlar, söz birləşmələrini “məsafəli və ya boşluqla əlaqəli sözlər” kimi qəbul edirlər. Məsələn, “look up the tower” birləşməsinin mənasını bilməyən bir şəxs bunu “qalaya baxmaq” və ya “qala haqqında məlumat kitabına müraciət etmək” kimi tərcümə edə bilər. Lakin “look up the tower” birləşməsinin tək bir mənası var – o da “qala haqqında məlumat kitabına müraciət etmək”dir.

Üçüncü problem isə “leksik cəhətdən sürətli artım” məsələsidir. Bu, xüsusi-lə fel birləşmələrində özünü göstərir. Məsələn: “take a walk” (gəzintiyə çıxmaq), “take a hike” (yürüyüş etmək), “take a trip” (səyahət etmək), “take a flight” (uçmaq). Bu cür birləşmələri öyrənmək və onları düzgün fərqləndirmək çətin olur[3].

Ümumilikdə, söz birləşmələri mövzusu hələ tam inkişaf etməmiş və geniş şəkildə araşdırılmamış bir sahədir. Bu səbəbdən, birləşmələrin hərtərəfli öyrənilməsi üçün onların növlərini bilmək vacibdir. Söz birləşmələri əsasən leksik birləşmələr və tərkibli birləşmələr kimi iki kateqoriyaya bölünə bilər. Leksik birləşmələr müəyyən sintaktik və ya semantik xüsusiyyətlərə malikdir və özündə ayrı-ayrılıqda işlənməyən sözləri ehtiva edir. Bu birləşmələr üç qrupa ayrılır: “sabit ifadələr” (fixed expressions), “yarı sabit ifadələr” (semi-fixed expressions) və “syntactically flexible expressions” (syntaktik olaraq çevik ifadələr).

Sabit ifadələr (Fixed expressions): İngilis dilində müəyyən sabit ifadələr mövcuddur ki, bunlar ümumi qrammatik qaydalara uyğun gəlmir. Məsələn, “by and large” (bütövlüklə), “in short” (qısaca), “kingdom come” (axirət), “every which way” (hər yerdə) kimi ifadələr buna daxildir. Sabit ifadələr tamamilə leksikləşmiş birləşmələrdir və nə morfosintaktik dəyişikliyə, nə də daxili dəyişikliklərə məruz qalırlar. Məsələn, “in shorter” və “in very short” kimi variantlar qəbul edilə bilməz.

Yarı-sabit ifadələr (Semi-fixed expressions): Bu ifadələrdə müəyyən sintaktik məhdudiyyətlər mövcuddur, amma onlar leksik dəyişikliklərə məruz qala bilərlər. Məsələn, bəzi sözlərdə flexiya (hallanma və ya təsrif dəyişməsi) və ya variantların müxtəlif formaları ola bilər. Dilçilər bu idiomları “semanik tərkiblilik” (semantic

compositionality) anlayışı ilə izah edirlər. Məsələn, “spill the beans” (sirri açmaq) və “reveal the secret” (sirri açmaq) ifadələri arasında semantik əlaqə qurula bilər, amma “kick the bucket” (ölmək) kimi ifadələri belə təhlil etmək mümkün deyil. Semantik parçalanma yalnız idiomun xüsusi hissələri ilə əlaqələndirilə bilər və “semantic decomposition” (semantic decomposability) olaraq dəyişdirilir[5].

Sözünülü feli frazeoloji birləşmələr (Prepositional verb phrases): Fel + qoşma tərkibləri, fel və bir və ya bir neçə sözünü və zərfdən ibarət olur. Məsələn: “write up” (təsvir etmək), “look up” (axtarmaq), “brush up on” (təkrarlamaq) və s. Bu birləşmələr ya “brush up on” kimi semantik cəhətdən unikal, ya da “break up” (parçalanmaq) kimi ifadələrdə olduğu kimi istifadə olunur. Bu frazeoloji birləşmələrdə, adətən, isim və ya ismi birləşmə sözünü və fellə əlaqələndirilə bilər. Məsələn: “call Tom up” (Toma zəng etmək) və “fall off a truck” (yük maşınından düşmək). Bir çox hallarda bu birləşmələrdə isim həm sözünündən əvvəl, həm də sonra istifadə edilə bilər: “Call Tom up” və ya “Call up Tom”[5].

Bu ifadələr həmçinin “fight bravely on” (səylə mübarizə aparmaq) kimi zərf və fellə sözünü arasında da istifadə edilə bilər. Bu da onların sintaktik çevikliyini göstərir.

Bölünən idiomlar isə, məsələn, “let the cat out of the bag” (sirri dilindən qaçırtmaq) və “sweep under the rug” (üstünü örtmək) kimi ifadələr, sintaktik olaraq dəyişkən olan, hissələrə bölünə bilən ifadələrdir. Bu cür ifadələrin sintaktik xüsusiyyətlərini öncədən dəqiq təyin etmək çətindir, çünki hər bir bölünən idiom özünəməxsus sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin bu idiomlar semantik cəhətdən bağlı hissələrdən ibarət olduqları üçün, onların təhlilində yalnız semantik yanaşma tətbiq olunmalıdır. Yəni, bu idiomları yalnız mənaları əsasında müəyyənləşdirmək olar, çünki onlar sintaktik olaraq fərqlənirlər.

Xüsusi feli birləşmələr daha fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, “make a mistake” (səhv etmək), “give a demo” (nümayiş etmək) kimi birləşmələrdə istifadə olunan fellərlə hansı isimlərin birləşəcəyini öncədən təyin etmək çətindir. Bəzi hallarda, belə birləşmələr idiom kimi qiymətləndirilir. Bu birləşmələr sintaktik olaraq tam çevrilə bilər, yəni onlar məchul formaya (məsələn, “demo was given”), suallara (məsələn, “How many demos did Tom give?”) və ya daxili dəyişikliklərə (məsələn, “give a revealing demo”) məruz qala bilər[5].

Nəticə. Sabit söz birləşmələrinin tərcüməsi, həm dilin, həm də mədəniyyətin birgə təsirini nəzərə alaraq mürəkkəb bir prosesdir. Tərcümə zamanı məqsəd, orijinalın mənasını dəqiq şəkildə çatdırmaqdır, lakin bu hər zaman mümkün olmur. Belə hallarda, tərcüməçi məna yaxınlığını qorumaq üçün sabit söz birləşmələrini transformasiya etməyə məcbur olur. Ekvivalent tərcümə zamanı bu yaxınlıq bəzən daha yaxın və ya daha uzaq ola bilər. Bununla yanaşı, müxtəlif xalqların mədəni dəyərlərinin və düşüncə tərzinin oxşarlığı, sabit söz birləşmələrinin dil və qrammatika vasitəsilə ifadə olunmasında özünü göstərir.

İşin məqsədi. İngilis dilindəki sabit söz birləşmələri və idiomların strukturu, mənası və tərcümə prosesindəki xüsusiyyətləri arasındakı fərqləri və oxşarlıqları araşdırmaqdır. Məqalə, bu iki dil vahidinin xüsusiyyətlərini müqayisə edərək, hər birinin dil sistemindəki funksiyalarını və istifadəsini detallı şəkildə izah etməyi hədəfləyir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Dilçilik nəzəriyyəsi çərçivəsində, hər zaman maraq doğuran sabit söz birləşmələrinin araşdırılması dillərin qanunauyğunluqlarını təyin

etməyə kömək etməklə yanaşı, dilin semantik inkişafı haqqında da düzgün təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Bu məsələ, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Elmi yeniliyi. Müasir dilçilikdə, söz birləşmələrinin diaxronik təhlilini aparmaq və bu məsələyə dair ümumi dilçilik, german dilçiliyi və Azərbaycan dilçiliyindəki mövqeləri öyrənmək mühüm istiqamətlərdən biridir. Frazеoloji birləşmələrin xarakterini, növlərini və dil sistemindəki yerini düzgün müəyyənləşdirmək, bu birləşmələr arasındakı məntiqi və qrammatik əlaqələri izah etmək, onların formalaşma yollarını və struktur-semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, linqvistik tədqiqatın vacib sahələrindəndir.

Ədəbiyyat:

1. Filologiya məsələləri, 2013, №6
2. McCarthy, M., & O'Dell, F. English Collocations in Use. Cambridge University Press (2005)
3. Ray Jackendoff. Semantic Structures. Cambridge, MS: MIT Press, 1990
4. Seidl, J., & McMordie, W. English Idioms in Use. Cambridge University Press. (2001)
5. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

Kamala Dunyamaliyeva

Summary

**DIFFERENCES BETWEEN WORD COMBINATIONS
AND IDIOMS OF ENGLISH LANGUAGE**

The article is devoted to research differences between word combinations and idioms of the English language. Word combinations take leading place in development of a language. Though some of them can cause serious problems in development of a language, so when they change principal meanings of the words they take the form of idioms.

Камала Дуньямалиева

Резюме

**РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЛОВСОЧЕТАНИЯМИ
И ИДИОМАМИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Статья посвящена исследованию различий между словосочетаниями и идиомами английского языка. Словосочетания занимают ведущее место в развитии языка. Тем не менее некоторые из них могут создать серьезные проблемы в развитии языка, так как изменив первоначальное значение слов, они приобретают форму идиом.

Rayçi:prof.F.F.Cahangirov

Tünzalə Yusifova
ADPU-nun Şamaxı filialı

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1057>

KOQNİTİV DİLÇİLİK LİNQVİSTİK FİKRİN İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konsept, paradiqm, koqnisiya, strukturalizm, törəmə dilçilik, kompetensiya

Key words: cognitive linguistics, concept, paradigm, cognition, structuralism, derivational linguistics, competence

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепция, парадигма, познание, структурализм, деривационная лингвистика, компетенция

Giriş. Məqalədə koqnitiv dilçiliyin yaranmasına gedən yol izlənilir, dilçilərin ilk əsərlərinin icmalı verilir və dilin insanın dünyanı dərk etməsinə fəal təsiri ideyasını təhlil edir. Müəllif qeyd edir ki, dil haqqında elmin koqnitiv nəzəriyyələrə aid olması dilçiliyin “koqnitiv” tərifini almamışdan xeyli əvvəl filosofların əsərlərində əsaslandırılmışdır. Məqalədə göstərilir ki, koqnitiv dilçilik maraq dairəsi bilik strukturlarının mənimsənilməsi, saxlanması, çevrilməsi və istifadəsi və bu strukturların insan beynində necə formalaşması ilə bağlı olan elmləri birləşdirir. Məqalədə koqnitiv dilçilik bilik və idrak, dünyanın qavranılmasının nəticələri və insanların subyektiv-idrak fəaliyyəti haqqında mənalı formada toplanmış və müəyyən məlumat sisteminə daxil edilmiş, müəyyən şəkildə insan şüuruna representativ və koqnitiv proseslərinin əsasını təşkil edən bir elm sahəsi kimi səciyyələndirilir. Məqalədə N.Xomskinin ideyalarının koqnitiv dilçiliyin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi olduğu göstərilir.

Koqnitiv dilçilik linqvistik fikrin inkişafında yeni mərhələ.

Koqnitiv dilçilik müasir, son illər linqvistik araşdırmaların intensiv inkişaf edən sahələrindən biridir. Bir elm sahəsi kimi yaranmasına görə o, ilk növbədə, amerikan dilçilərinin tədqiqatlarına borclu olsa da, sonralar Avropada və Rusiyada da tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb edə bilmişdir. Əvvəlcədən qeyd edək ki, koqnitiv dilçilik bir elmin çərçivəsinə sığışmır, eyni zamanda bir neçə bilik sahəsinin kəsişdiyi nöqtədə qərarlaşır ki, bu da müasir humanitar bilik sahələri üçün tam səciyyəvi haldır. Bu fikrin doğruluğunu təsdiq etmək üçün qonşu elmlərin, məsələn, psixolinqvistika, sosiolinqvistika, etnolinqvistika, biolinqvistika, kompüter dilçiliyi, siyasi dilçilik kimi hibrid elmlərin adlarını sadalamaq yetərlidir.

Koqnitiv dilçiliyin konfederativliyi müxtəlif elm sahələrindən: psixologiya, fəlsəfə, neyrofiziologiya, sosiologiya, etnoqrafiya, süni intellekt nəzəriyyəsi və s.-dən eksperimental nəticələrin fəal şəkildə cəlb edilməsində özünü əks etdirir. Lakin adları çəkilən bilik sahələrində dominantlıq yenə də dilçiliyə aiddir və məhz dilçilər bu elm sahəsinin təşəkkülü və inkişafında daha ciddi töhfələr vermiş və bu

gün də verməkdədirlər. Lakin onlar, C.Lakoffun da yazdığı kimi, “dil faktlarının təsviri və şərhinin digər elmlərin empirik nəticələri ilə ziddiyyət təşkil etməyən koqnitiv öhdəçilik götürmüşlər” [1, s. 40].

Xatırlatmaq istərdik ki, dünyada baş verən bütün proses və hadisələrin insan şüuru vasitəsi ilə əks olunması elmin yeni, antropoloji paradigmə keçidi üçün möhkəm zəmin olmuşdur. XX əsrin sonlarında baş verən bu hadisə nəticəsində insan amili ilə birləşən humanitar elmlər fənlərarası tədqiqat sahəsinə - koqnitiv elmə çevrilmiş oldu. Bundan sonra bu elmin sahələrinin diapazonunu cizmaq üçün mənbələrdə “koqnitiv elm” terminindən istifadə edilməsinə başlanılmışdır.

Linqvistik fikrin inkişafı, elmdə koqnitiv paradigmin təşəkkülünün nəticəsi kimi dəyərləndirilən koqnitiv dilçiliyin tərəfdarları onun əsas prinsipi keyfiyyətdə dil və koqnisiyanın qarşılıqlı əlaqəsini elan etmişlər. Bu faktı nəzərdə saxlayan E.S.Kubryakovaya görə, “koqnisiya biliklərin qazanılması prosesini (dərkətməni) və onun nəticələrini (bilikləri) əhatə edir” [2, s. 35].

Dil haqqında elmin koqnitiv nəzəriyyələrinə aid olması dilçiliyin “koqnitiv” anlam almasından xeyli əvvəllər formalaşmışdır. Belə bir əsaslandırma C.Lokkun əsərlərində rast gəlmək mümkündür [3]. Hisslər və refleksiyalara əsaslanan müəllif sözlərlə dil vahidləri və strukturları ilə əlaqələndirilən fikirlər aləmini – koqnitiv elementləri yaradır. C.Lokkun tədqiqatında koqnisiya və dil bir-birindən ayrılır, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmır, lakin artıq bu əsərdə dil koqnisiyanın reallaşması sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu isə dil fəlsəfəsində C.Lokkun inqilabı kimi dəyərləndirilir. Dilin belə dəyərləndirilməsi dilçilik empirik-praqmatik əsaslarına rəğmən koqnitiv olur. Dil ali ideyaların həyata keçirilməsi sahəsidirsə, ideyaların öyrənilməsi, ilk növbədə, dilin öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir. Dil psixologiya ilə sıx vəhdətdə götürülür və insanın digər koqnitiv qabiliyyətlərindən ayrıca düşünülür.

C.Lokkun bu yenilikçi ideyaları Q.Laybnitsin [4], həmçinin E.Kondilyakin [5] əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. E.Kondillak sələfinin mövqeyini bir-birindən qarşılıqlı asılı iki müddəə ilə gücləndirir. O, refleksiyayı əsas elementlərdən çıxdaş edir, əvəzində dili təfəkkürün konstitutiv amili kimi müəyyən edir. O, dili koqnisiyanın əvəzsiz şərti, insan yaddaşındakı abstrakt hissələrin və refleksiyanın üsulu, onların işarələr şəklində ikinci “təcəssümü” kimi başa düşür. Nəticədə idrak prosesi üçün simvolik təfəkkür əsasə çevrilir. Bu baxımdan koqnitiv dilçilik koqnisiyanın öyrənilməsinə empirik yanaşmadan daha çox vasitəyə çevrilir. O, ali idrak proseslərinin tədqiqi üçün epistemoloji bünövrəyə, koqnitiv elminin nüvəsinə çevrilir. Beləliklə, E.Kondillak öz araşdırmaları əsasında koqnitiv dilçiliyin yaranması üçün ilkin fəlsəfi şərtləri yaratmış olur.

Dilin insanın mental varlığına və dünyagörüşünə aktiv təsiri ideyası nəzəri mənbələrdə linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin yaradıcıları E.Sepir və B.L.Uorfun adları ilə əlaqələndirilir. Əslində, xeyli əvvəllər dilə formal münasibətə, eləcə də hər hansı bir dilin özünəməxsusluğuna etinasız yanaşmaya reaksiya kimi yaranmış “təfəkkürün linqvistik relyativizmi” adlandırılan haqqında tezis V. fon Humboldt tərəfindən irəli sürülmüşdür. V.Humbolta görə, “hər bir dil həmin dildə danışan xalqın mədəniyyəti və özünəməxsusluğunun daşıyıcısıdır” [6, s.72]. Fəlsəfi dilçiliyin yaradıcısı V. fon Humboldt dil haqqında təlimini davamlı yaradıcılıq prosesi kimi, “dilnin daxili forması” haqqında isə xalqın fərdi dünyagörüşünün ifadəsi kimi

inkişaf etdirir. Dili düşüncəni formalaşdıran orqan kimi dərk edən müəllif dilin təfəkkürdən asılılığını və onun hər bir konkret dil tərəfindən şərtləndirilməsini qeyd edir ki, bu da, müəllifin qeydinə görə, “müəyyən bir dildə danışanların dünyagörüşünü müəyyən edən və onların dünya mənzərəsini formalaşdıran özünəməxsus milli təsnifat sistemini ehtiva edir” [6, s.73].

Ənənəvi olaraq “Sepir-Uorf fərziyyəsi” kimi tanınan E.Sepirin linqvistik konsepsiyası V. fon Humboldtun dil nəzəriyyəsinin ideyaları ilə yönləndirilmişdir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Linqvistik nisbilik fərziyyəsinə dilçiliyin empirik nəticəsi kimi baxan B.L.Uorfun fikrincə, “hər bir dilin linqvistik sistemi təkcə fikirlərin ifadəsi üçün reproduktiv sistem deyil, o, özü də fərdin təfəkkür fəaliyyəti üçün sxem və rəhbər, onun təəssüratlarını təhlil və sintez vasitəsi olmaqla fikir formalaşdırmağa qadirdir” [7, s. 12]. Bu tezis, B.L.Uorfa görə, linqvistik nisbiliyin əsas prinsipini ehtiva edir. B.L.Uorf üçün mədəniyyət antropologiyasının tədqiqi linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılmasında başlanğıc nöqtəsidir. “Mərkəzi Avropa standart dillərindən” əsaslı şəkildə fərqlənən ekzotik dillərin öyrənilməsi tədqiqatçıya müxtəlif növ qrammatik kateqoriyalar və onların insan təfəkkürünə təsirini tənqidi anlamağa imkan yarada bilər, halbuki ana dili dil daşıyıcısının gündəlik təcrübənin bir hissəsini təşkil edir və buna görə də yoxlanılmaya məruz qalmır.

Dil faktlarına koqnitiv yanaşmanın inkişafında struktur dilçiliyin töhfəsi dənilməzdir. F. de Sössür dilə anlayışları ifadə edən işarələr sistemi kimi, dilçiliyə isə işarə sistemləri elminin tərkib hissəsi kimi yeni baxışı irəli sürür [8, s.26]. O, “daxili” və “xarici dilçiliyi” fərqləndirmək, dilçiliyi kənar təsirlərdən azad etmək tələbini irəli sürür [8, s.30]. Onun konsepsiyası dilə mürəkkəb mexanizm və yalnız öz qaydalarına tabe sistem kimi baxılmasına əsaslanır [8, s.82].

Dil sisteminin “səviyyələrini” təsvir etmək üçün struktur yanaşma fonologiyada çox məhsuldar olduğu qədər, morfologiyada da müəyyən uğurlar tətbiq edilirdi. Dilin daha yüksək səviyyələrində isə tədqiqatçılar ciddi çətinliklərlə üzləşirdilər, çünki leksika və sintaksisin təsviri dilin semantik tərəfini nəzərə almadan mümkün deyildir. Semantik məsələlər istər-istəməz dilin həddlərindən kənara çıxır və bu, dilin “özlüyündə və özü üçün” öyrənilməsi ideyasına ziddir. Nəticədə struktur dilçilik mənalari təhlil etməkdən çəkinir və eyni zamanda iddia edirdi ki, semantikadan yan keçməklə dil haqqında etibarlı nəzəriyyə yaratmaq mümkündür.

ABŞ-da struktur dilçiliyin yaranması L.Blumfildin adı ilə bağlıdır. Amerika strukturizmi semantik məsələlərə münasibətdə daha radikal mövqe ilə xarakterizə olunurdu: məna bilərəkdən dilin, dilin struktur vahidlərinin tədqiqindən kənarlaşdırılırdı. L.Blumfild dilçiliyi dəqiq bir elm etmək üçün dilə təbii elmi obyekt kimi baxmış və onu bütün mümkün ciddiliklə təsvir etməyə çalışmışdır. Lakin buna dil səsləri və formalardan fərqli olaraq, sərt təsvir formatına sığmayan linqvistik məna problemi mane olurdu. L.Blumfildin anlamında, dilçiliyin müasir inkişafı mərhələsində mənanı öyrənmək və təsvir etmək mümkün deyildir. Onun qənaətinə görə, “mənanın müəyyən edilməsi dil haqqında elmdə həssas həlqədir və insan bilii indiki vəziyyətinə nisbətən irəliyə doğru böyük bir addım atana qədər belə qalacaqdır” [9, s.143]. Nəticədə, linqvistik təhlil bütünlüklə dilin formasına yönəldi və semantik mülahizələr diqqətdən kənarda qaldı.

Dilçiliyin inkişafındakı struktur mərhələsinin qısa icmalını yekunlaşdıraraq, bir daha qeyd edək ki, əgər Avropa strukturizmindəki “fonetik meyl” semantikanı

lingvistik tədqiqatların periferiyasına itələdisə, Amerika bixeviorizmi daha da irəli gedərək mənanı tamamilə istisna etdi. L.Blumfildin fikirləri Amerika dilçiliyinə ciddi təsir etdi və nəticədə dilçilik təsviri və taksonomik bir elmə çevrilmiş oldu.

Ötən əsrin 50-ci illərində N.Xomskinin görüşləri koqnitiv psixologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu zaman dilçilik koqnitiv psixologiyasının bir hissəsi hesab olunur və ilk növbədə, danışanın biliyi və dil sərəştəsi ilə məşğul olur. Bu onunla bağlıdır ki, dil fikirlərin əsas ifadə vasitəsi kimi koqnisiyanı əks etdirir. Bu həm də o anlama gəlir ki, dilin insanın koqnitiv qabiliyyətinə təsir etməklə dərkətməsinə təsir göstərir.

Koqnitiv dilçilik dil haqqında elmlər arasında nisbətən gənc istiqamətdir və onun yaranması dilçilərin dünyada insanın koqnitiv fəaliyyəti ilə bağlı dilin mahiyyəti və fəaliyyətini başa düşməkdə yeni səviyyəyə qalxması ilə bağlıdır. Koqnitiv dilçilik müasir dilçilikdə integrallıq və fənlərarası əlaqə ilə səciyyələnən ümumi antropoloji istiqamətin tələblərinə cavab verir. Koqnitiv dilçiliyin müasir formada əsas fərqləndirici xüsusiyyəti dil elmi daxilində yeni tədqiqat predmetinin mühakimə irəli sürülməsi və ya hətta tədqiqatın istifadəsinə yeni vasitələr və ya prosedurların tətbiqi deyil, dərkətmə münasibətlərində sırf metodoloji dəyişiklikdir. Koqnitiv dilçiliyin yaranması XX əsrin 50-ci illərində dilçilikdə başlayan ümumi metodoloji dəyişikliyin epizodlarından biridir və “üst qatdan uzaq” birbaşa müşahidəyə gəlməyən nəzəri (model) konstruktların tətbiqinə qoyulan qadağanın aradan qaldırılmasına qədər uzanır.

Dilçiliyin koqnitiv psixologiyanın bir hissəsi kimi qəbul edilməsi, onun tədqiqat predmetinə yenidən baxması və, ilk növbədə, “danışanların bilikləri”, onların dil kompetensiyası (sərəştəsi), ideal danışan/dinləyənin bu biliklərinin adi insanların realıqda necə danışmaları və başa düşmələrindən ayırd edilməsi ilə məşğul olması fikrini ilk dəfə amerikalı dilçi N.Xomski səsləndirmişdir [10].

Dilçinin mövqeyini psixoloqun mövqeyinə yaxınlaşdıran bu fikir dilçilərin məşğul olduğu proseslərin psixoloji reallığı problemini irəli sürməyə imkan yaratmış oldu. Bu isə, əslində, koqnitiv elmdə ümumi koqnitiv proseslər nəzəriyyəsi olmadan adekvat dil nəzəriyyəsi yaratmağın mümkün olub-olmaması sualına cavabın tapılması demək idi. N.Xomskinin yanaşmasında əsas vəzifə ümumilikdə biliyin və dil biliyinin, xüsusən də insana necə çatdığını başa düşməkdən ibarətdir [11; 12].

XX əsrin 80-ci illərində koqnitiv elmdə çoxfənlilik meyli üstünlük təşkil edir. Koqnitivistlər başa düşməyə çalışırdılar ki, ümumi koqnitiv nəzəriyyələr olmadan lingvistik nəzəriyyə yaratmaq, eləcə də lingvistika olmadan koqnisiya nəzəriyyəsi barədə danışmaq mümkündürmü. Bu məqamda tədqiqatçılar koqnitiv proseslərin, dil və dil davranışını bir araya gətirməyə cəhd edirdilər. Onlar təsdiq edirdilər ki, insanların davranışı onların bilikləri, dil davranışları isə onun dil bilikləri ilə təyin olunur. Belə olduqda danışığın ontogenezinin öyrənilməsi əsas mövzuya çevrilir. N.Xomski indi dilin əsl, təbii xüsusiyyətləri ilə onun insan beyində yer aldığı şəkildə məşğul olmağın mümkünlüyünə işarə edir. Beləliklə, tədqiqatlar üçün baza deyil, axı dilin strukturu, onun təşkili və vahidləri haqqında nəticələr real dil göstəricilərin korpusuna, yəni dilin özünün müşahidəsinə əsaslanır, tədqiqat probleminin qoyuluşu dəyişir. Dilçilər dil materialının tədqiqindən konkret nəyi hasil etmənin mümkünliyünü başa düşməyə çalışırlar. Belə fərziyyə

yanar ki, üst dil strukturları alt strukturlar qədər informativdir və onlar insanlar arasında ünsiyyət prosesində informasiya mübadiləsi üçün yetərli həcmdə informasiyaya malikdir. Sözsüz, diskursu başa düşmək üçün əlavə məlumatlar tələb olunur, amma qavrayışın və dərk etmənin ilk mərhələsinə məhz üst struktur cavabdehdir. İlk olaraq dilçilər üst strukturların öyrənilməsinin köməyi ilə alt strukturları aşkar etməyə çalışırdılar. Artıq bu məqamda dilçilər anadangəlmə dil qabiliyyətinin mahiyyətini təşkil edən daxili mexanizmi öyrənməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar. Qeyd etmək istərdik ki, istənilən halda “çıxışda” nəticələri təhlil etmək üçün “girişdə” göstəriciləri təhlil etmək zəruridir. Dil və idrak arasında əlaqəyə münasibətdə alimlər arasında ciddi fikir ayrılığı yaranır. Dilin nisbətən avtonom və öz vəzifələrinə nəzərən insan beynində ayrı-ayrı modulların cəmi ilə representativ olduğu halda dərk etmə prosesi müxtəlif kanallarla, özü də təkdə dil deyil, daxil olan informasiyaların integrasiyası prosesinə analojidir. Digər nəzəriyyələrə görə məhz dil informasiyanın işlənilib hazırlanmasına cavab verən moduldur.

Generativ dilçiliyi strukturalizmdən fərqləndirən və koqnitivizmin formalaşmasını şərtləndirən əsas cəhətləri belə təqdim etmək olar:

- N.Xomski Amerika deskriptivizminə xas induktiv, empirik yanaşma əvəzinə, dil faktlarının təsvirində deduktiv prinsipi elan etdi. Dilçinin vəzifəsi müşahidə olunan faktların toplanması, onların təsviri və təsnifi ilə məhdudlaşır. N.Xomski dilçiliyi nəzəri bir elm kimi “yuxarıdan aşağıya” təhlil etməyə çalışmışdır ki, bu da dilin mahiyyətinə baxışın köklü surətdə yenidən nəzərdən keçirilməsini, yeni təsəvvür və fərziyyələrin irəli sürülməsini, o cümlədən “dil səriştəsin – istifadəsi” dixotomiyasını tələb edirdi;

- dil haqqında törəmə təsəvvürü N.Xomskiyə mövcud statik yanaşma əvəzinə, dinamik bir dil modeli yaratmağa məcbur etdi;

- generativ qrammatikada “ağırlıq mərkəzi” fonologiya və morfologiyanın təsvirindən sintaksisin üzərinə keçdi;

- dil “təmiz münasibətlər sistemi” konsepsiyası dilə mental və ya psixi hadisə kimi baxışla əvəz olundu;

- dilçilik əvvəlki avtonomluğunu itirərək koqnitiv psixologiyaya yaxınlaşdı və bu da psixolinqvistikanın yaranmasına səbəb oldu.

Beləliklə, eksperimental psixologiya və neyrobiologiya çərçivəsində eksperiment nəticələri əldə etmək üçün birbaşa uyğunlaşdırılan bütöv bir nəsil modellər meydana çıxdı. Burada funksional qrammatikada valentlik qrammatikası, stratifikasiya qrammatikası, funksional qrammatika, rol və referensial qrammatika kimi sahələr xüsusi qeyd edilməlidir.

Dil kompetensiyasına – insanın “dildə əks olunması”, onun daxili aləminin dilin strukturuna təsiri və ayrı-ayrı dil vahidləri və yarım sistemlərin fəaliyyətinin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma linqvokoqnitiv səpkili tədqiqatların əsas meyardır. İnsanın koqnitiv, dərk etmə və onu əhatə edən dildənkənar gerçəkliyin konseptual ifadəsinə, eləcə də dünyanın dil mənzərəsindən qazanılmış biliklərin sabitləşməsinə münbit zəmin yaradan konseptuallaşma koqnisiya prosesində əsas təfəkkür mexanizmi kimi çıxış edir.

Koqnitiv dilçilik, bir tərəfdən, dil faktlarının toplanması və təhlili üçün sübut edilmiş metodlardan istifadə edir, bunlara aşağıdakılar daxildir: şifahi və yazılı

dil məlumatlarının toplanması və bu məlumatları mətnlərə, cümlələrə, ifadələrə, sözlərə, morfemlər və fonemlərə üzvlənməsi, bu vahidlərin mətn növləri, cümlələr (sintaktik konstruksiyalar), nitq hissələri (morfoloji konstruksiyalar) və fonemlər üzrə təsnifi, adətən əlamətlər toplusu (sintaktik, semantik, fonoloji xüsusiyyətlər) şəklində təsvir olunan oxşarlıq və fərqləri müəyyən etməyə imkan verən vahidlərin və siniflərin müqayisəsi. Digər tərəfdən, koqnitiv dilçilik davranışı (psixolinqvistik) və beyində baş verən prosesləri (neyrolinqvistik) müşahidə etməyin eksperimental üsullarından istifadə edərək, tədqiqat obyektini psix və neyrolinqvistik müstəviyə köçürməyə cəhd edir.

Dil açıq sistemdir və onun xassələri insan təcrübəsinin müxtəlif sahələri ilə əlaqəli konseptuallaşma prosesləri ilə müəyyən edilir. Dilin anlaşılmasına gəlincə, koqnitivistlər hesab edirlər ki, kontekst və ümumi biliklərin nəzərə alınması insan beyində söyləmədəki faktiki linqvistik məlumatın təhlili ilə paralel olaraq baş verir və sonuncuya birbaşa təsir göstərir. Modulluq haqqında mübahisə söyləmənin təhlili və sintezi proseslərində dilin müxtəlif səviyyələri arasında qarşılıqlı əlaqə probleminə də aiddir. Generativistlərin yanaşmasında bu səviyyələr (fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika) informasiyanın hazırlanması prosesində ardıcıl iştirak edən müstəqil modulları təmsil edir. Koqnitiv yanaşmanın tərəfdarları, əksinə, müxtəlif səviyyələrin qarşılıqlı asılılığını və qarşılıqlı təsirini müdafiə edirlər və onların fikirləri güclü empirik dəstəyə malikdir. Beləliklə, C.Lakoffun tədqiqatında cümlənin semantik və pragmatik komponentlərinin onun sintaktik strukturunun təhlilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi qeyd edilmişdir.

Koqnitiv dilçiliyin yarandığı linqvistik mühitin icmalının yekununda qeyd etmək istərdik ki, tədqiqat obyektini haqqında fikirlərin dəyişməsi XX əsrdə dilçiliyin sərhədlərinin daim genişlənməsi ilə nəticələnmişdir. Dilin sistemli xüsusiyyətlərinin “özlüyündə və özü üçün” təsviri generativ qrammatikada dilçiliyin avtonomluğunun inkar edilməsi, dili “insanda” öyrənmək məqsədi ilə onun psixologiya ilə yaxınlaşması ilə əvəz olunmuşdur. Lakin avtonomluq ideyası yenidən, bu dəfə dildə danışmaq qabiliyyəti ilə bağlı ortaya çıxmışdır. N.Xomski və onun davamçıları dilə başqa bilik və koqnitiv sistemlərini cəlb etmədən “üzvlənə” və hər-tərəfli təsvir edilə bilən insan biliyinin ayrıca modulu kimi bir fikir irəli sürdülər. Bu yanaşma, öz növbəsində, dilin digər koqnitiv qabiliyyətləri ilə əlaqəsini onun əsas prinsipi elan edən koqnitiv dilçiliyin baniləri tərəfindən ciddi şəkildə tənqid olundu. Onlar üçün dil artıq təkcə koqnitiv qabiliyyəti deyil, həm də koqnitiv prosesidir [12, s.194].

Dilin təbiəti və mahiyyətinə baxışların dəyişməsi həm də elmi paradigmlərin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir: strukturalizmdən generativizmə, sonra isə generativizmdən koqnitivizmə keçid. Sonuncunun mühüm xüsusiyyətləri arasında, birincisi, tədqiqatçıların maraqlarının idrak obyektlərindən idrak subyektə keçidi, ikincisi, diqqətin əvvəllər öyrənilən kiçik dil vahidlərdən böyük dil vahidlərinə yönəlməsi qeyd edilməlidir. Son meyllərin təzahürünü dilin koqnitiv tədqiqatları nümunəsində aydın görmək olar.

İşin elmi nəticəsi: Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, dil haqqında elminin koqnitiv nəzəriyyələrə aid olması dilçiliyin “koqnitiv” mahiyyət almasından xeyli əvvəl filosofların tədqiqatlarında əsaslandırılmışdır. Ədəbiyyatın icmalının göstərdiyi kimi, bütövlükdə linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin nəzəri əsasını V.Humbol-

tun iki cərəyanın – universalologiya və idioetnizm meyillərinin yanaşı fəaliyyət göstərdiyi dilin daxili forması haqqında təlimi təşkil etmişdir. N.Xomskinin ideyaları kognitiv dilçiliyin müxtəlif istiqamətlərə rişələnməsinə təkan olmuşdur. Klassik Avropa strukturalizmi və funksionalizmi fonunda, fikrimizcə, formal strukturlardan daha çox semantika və pragmatika ilə münasibətdə olan funksional modellərin bütöv silsiləsi yaranmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is abstract reason based on imageschemas? // *Cognitive Linguistics*. 1990. Vol. 1, № 1. -p. 40-74.
2. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика - психология - когнитивная наука // *Вопросы языкознания*. 1994. № 4. -с. 34-47.
3. Locke J. Versuch über den menschlichen Verstand / J.Locke. -Leipzig: Meiner, 1913. -508 S.
4. Leibniz, G. W. Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain / G. W.Leibnz. -Paris: Intérieur acceptable, 1966. -229 p.
5. Condillac, E.B. Essai sur l'origine des connaissances humaines/ E.B.Condilac. - Paris: Galilée, 1973. -225 p.
6. Humboldt, W. Schriften zur Sprache/ W. Humboldt. -Stuttgart: Reclam, 1973. - 207 S.
7. Whorf, B. L. Sprache, Denken, Wirklichkeit: Beiträge zur Metalinguistik und Sprachphilosophie / B.L.Whorf. -Hamburg: Rowohlt Verlag, 1963. -122 S.
8. Соссюр, Ф., де Курс общей лингвистики / Пер. с франц. С. В. Чистяковой. Под общ. ред М. Э. Рут. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. -278 с.
9. Блумфилд, Л. Язык / Пер. с англ. Е.С.Кубряковой и В.П.Мурат. Комментарий Е. С. Кубряковой. Под ред. и с предисловием М. М. Гухман. М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
10. Chomsky, N. Syntactic Structures / N.Chomsky. -The Hague: Mouton, 1957. -136 p.
11. Chomsky, N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use. / N.Chomsky. - N. Y.: Praeger Publishers, 1986. -354 p.
12. Chomsky, N. Language and Problems of Knowledge: The Managua Lectures. / N.Chomsky. -N.-Y., Cambridge: M.I.T. Press, 1988. -235 p.
13. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // *Язык и наука конца XX в. М.: РГГУ*, 1995. – с. 46-60.

Tunzala Yusifova

Summary

COGNITIVE LINGUISTICS AS A NEW STAGE IN THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC THOUGHT

The article deals with the way to the development of cognitive linguistics; it also gives an overview of the first works of linguists and analyzes the idea of the active influence of language on a person's understanding of the world. The author notes that the science of language belongs to cognitive theories, which was justified in the works of philosophers long before linguistics received the "cognitive" definition. The article writes about the field of interest of cognitive linguistics and combines the sciences related to the acquisition, storage, transformation and the use of knowledge structures and how these structures are formed in the human brain. Cognitive linguistics is characterized as a field

of science that is collected in a meaningful form and included in a certain information system about knowledge and cognition, the results of the perception of the world, and the subjective-cognitive activity of people, which forms the basis of representative and cognitive processes of human consciousness in a certain way in the article. The article presents that N. Chomsky's ideas are the starting point for the development of cognitive linguistics in various directions.

Тунзала Юсифова

Резюме

**КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА КАК НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ
ЯЗЫКОВОЙ МЫСЛИ**

В данной статье прослеживается путь зарождения когнитивной лингвистики, дается обзор ранних работ лингвистов, анализируется идея активного воздействия языка на миропонимание человека. Автором отмечается, что принадлежность науки о языке к когнитивным теориям обосновывается в трудах философов задолго до того, как лингвистика получила определение «когнитивная». В статье подчеркивается, что когнитивная лингвистика объединяет науки, круг интересов которых сводится к приобретению, хранению, преобразованию и использованию структур знания и тому, как эти структуры формируются в мозгу человека. В статье она характеризуется как область науки о знании и познании, о результатах восприятия мира и предметно-познавательной деятельности людей, накопленных в виде осмысленных и приведенных в определенную систему данных, которые определенным образом репрезентативны человеческому сознанию и составляют основу когнитивных процессов. Идеи Н. Хомского послужили отправным пунктом для расщепления когнитивной лингвистики на различные направления.

Rəyçi: dos. C. Babayev

ƏDƏBİYYAT

Səbuhi Qəhrəmanov
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1049>

KLASSİK ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI VƏ MİLLİ MƏFKURƏNİN YARANMASINDA ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycançılıq məfkurəsi, Azərbaycan modeli, türklük, mental Azərbaycan reallığı, milli dil, millət ideali*

Key words: *ideology of Azerbaijanism, Azerbaijan model, Turkishness, mental Azerbaijani reality, national language, ideal of nationalism*

Ключевые слова: *идеология азербайджанства, азербайджанская модель, тюркство, ментальная азербайджанская реальность, национальный язык, идеал нации*

Giriş. Azərbaycançılıq məfkurəsi XIX əsrin sonu XX yüzilin əvvəllərində milli kimlik ideyası və əqidəsi kimi formalaşana qədər, ayrı-ayrı komponentləri adekvat ideyalar, obrazlar, tərənnüm və təcəssüm obyektı olaraq folklorda və Azərbaycan ədəbiyyatında yer almışdır. Azərbaycan xalqının arzuları, xəyalları, sevgi və həyat duyğuları, xeyir və şər haqqında düşüncələri, ədalətli cəmiyyət və insanlıq uğrunda mübarizəsi onun nağıllarında, dastanlarında, mövsüm və mərasim nəğmələrində, atalar sözlərində, rəvayət və əfsanələrində əksini tapmış, saz və söz sənətində, aşiq yaradıcılığında ifadə olunmuşdur.

Tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz cəmiyyətinin həyat və qəhrəmanlığının təsvirində Azərbaycan xalqının həyat tərzı, məişəti, xarakter və psixologiyası, hünər və əməllərini görürlər. “Dədə Qorqud kitabı”nın göstərdiyi oğuzlar yığcam yaşayırdılar. Tayfaların çoxluğu onları ayrı salmırdı. Qohumun qohuma, nəslin nəslə, tayfanın tayfaya, bütünlükdə obanın obaya, elin elə sığınmağı, xeyirdə-şərdə çiyn-çiynə durmağı bütün Oğuz elinin birliyini yaradırdı. Birlik də Oğuz elinin, Oğuz cəmiyyətinin, Oğuz dövlətinin dirilik özülü olurdu” [7, s. 7].

Daha sonrakı dövrün məhsulu olan “Koroğlu” dastanında isə Çənlibel ideyasında artıq konkret olaraq xalqın düşüncəsində yaratdığı “Azərbaycan” modelindən söhbət gedir. Dastan XVI-XVII əsrlərin təzahürü olaraq, həm Azərbaycan xalqının mübarizə tarixi – Cəlalilər hərəkatı ilə səsleşir, həm də xalq təfəkkürünün yaratdığı azad, müstəqil, insanların dost və qardaş olduğu cəmiyyət modelini təqdim edir. “Koroğlu” mövcud olduğu xalqın əxlaqına, mənəviyyatına, psixologi-

yasına mükəmməl bir məktəb səviyyəsində əsrlərlə təsir göstərmiş, millətin əsas düşüncəsinin miqyasını bütün genişliyi, çoxtərəfliliyi, zənginliyi ilə əhatə etmişdir. IX-XI əsrlərdən sonra Azərbaycan dastan yaradıcılığının milli epos təfəkkürünün potensiyası miqyasında təzahürü məhz XVII-XIX əsrlərdə “Koroğlu”nun şəxsinə olmuşdur” [1, s. 286].

Azərbaycançılıq ideyasının klassik ədəbi irsimizdə təzahürləri.

Azərbaycançılıq ideya və duyğuları dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Vətənçilik və türklük məqamında təzahür edir və bütün əsərlərindən keçərək şairin yadlara qarşı prinsipial mövqeyini və iftixar obyektini təmsil edir. Tədqiqatçı Mübariz Yusifov “Nizamidə Azərbaycançılıq” monoqrafiyasında şairin “Xəmsə”sində dövlətçilik ideyaları, vətənpərvərlik motivləri, milli-etnoqrafik cəhətlər – məişət həyatının təsviri, nağıl, dastan və əfsanə qaynaqları, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri, Nizamidə Azərbaycan sözlərini araşdıraraq “azərbaycançılıq” təzahürlərini üzə çıxarır. Vətən guşələrinin tərənnüm və təsvirinin konkret faktlarla nümunələrini göstərərək bunun yalnız “Bərdənin tərfi” ilə məhdudlaşmadığını, müasir Azərbaycan coğrafiyasını əhatə etdiyini təsbit edir: “Nizami Muğan, Arran, Araz, Kürbasar, Şəki kimi doğma el-oba adlarına da böyük məhəbbətlə, ehtiramla, qayğı ilə yanaşır. Vətən torpağının hər bir guşəsinin ona əziz olduğunu əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə çatdırır” [14, s. 98]. Bu faktı Nizami yaradıcılığını tədqiq edən digər tədqiqatçılar da [15; 4] vurğulayır: “Şairin Azərbaycançılıq ideyaları onun vətən sevgisindən doğurdu. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, orada Vətənin ayrı-ayrı guşələri – Gəncə, Dərbənd, Şəki, Bərdə, Arran, Ərmən, Muğan kimi əraziləri, Kür, Araz çayları tərənnüm edilməsin” [4, s. 124].

Nizamidə türklük məqamının ucalığı, azərbaycanlı-türk təfəkkürünün danılmazlığını Azərbaycan nizamişünaslığı sübut etmiş, M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında “türk” sözünün həm etnosun adı kimi, həm də etnosu xas xüsusiyyət kimi “gözəllik”, “ağlıq”, “paklıq”, “doğruluq”, “mərdlik”, “qəhrəmanlıq”, “başçılıq”, “qüvvətlik”, “ədalətlik” mənalarında işlədildiyini göstərmişdir [10, s. 205-216].

Ümumən orta əsrlər ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyası bilavasitə deyil, türklük və vətənçilik mövqeyindən duyğu və fikirlərdə öz əksini tapır. Məmməd Əliyev “Bədii təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi” monoqrafiyasında tutarlı faktlar əsasında göstərir ki: “Ədəbiyyatımızın Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadı, Nəsirəddin Tusi, Əvhədi Marağalı, Hümam Təbrizi, Arif Ərdəbili, Qazi Bühranəddin, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Cahanşah Həqiqi və başqalarının yaradıcılığında erkən Azərbaycançılıq ideyası özünü birbaşa qabarıq şəkildə nümayiş etdirməyə də (Şah İsmayıl Xətəinin ictimai-siyasi fəaliyyəti istisna olmaqla), onların yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə həmişə mövzuya toxunulmuş, əsərlərində geniş yer alan əxlaqi-didaktik səciyyəli dövlət və cəmiyyət, dövlət və vətəndaş problemlərinin bədii həlli Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində mücərrəd şəkildə ortaya gətirilmişdir ki, bunlar dolayısıyla azərbaycançılıq ideyasının yaranmasına xidmət etmişdir [4, s.108-109].

Hər bir milli ideya kimi azərbaycançılıq məfkurəsinin də başlıca komponentlərindən biri milli dil uğrunda mübarizədir. Orta əsrlərdə bu mübarizə İslam mə-

dəniyyətində poeziya dili hesab olunan fars və elm dili hesab olunan ərəb dilləri sırasında türk dilinin vətəndaşlıq hüququ uğrunda özünütəşdiq yollarından keçir. XIII-XVI əsrlərdə İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, C.Həqiqi, Ş.İ.Xətai və başqa Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığından qabarıq şəkildə keçən bu mücadilə Ortaçağ şeirinin zirvəsi M.Füzulinin poeziyasında məqsədinə çatır. Ş.İ.Xətainin ictimai-siyasi sferada dövlət dili səviyyəsinə qaldırdığı Azərbaycan türk dilini “Məndə tovfıq olsa, bu düşvəri asan eylərəm” deyən Məhəmməd Füzuli klassik şeirin zirvəsinə qaldırdı. “Ana dilini dərindən sevən şair bu dildə “nəzmi-nazik” yaratmaqla böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Onun əsərləri həyata, insana dərin məhəbbətin ifadəsidir. Bu əsərlərdə xalqın nəcib qəlbi, müqəddəs arzuları əks olunmuşdur. Bu əsərlər Azərbaycan xalqının əvəzolunmaz mənəvi sərvətidir” [11, s. 457].

XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatında dil, eləcə də ictimai-siyasi düşüncə, xalq təfəkkürünə yaxınlıq və onu ifadə etmək baxımından azərbaycançılığın empirik olaraq təşəkkül tapdığı görünür. Nizami Cəfərov bu dövrü Azərbaycan tarixinin intibah dövrü hesab edir, göstərir ki, Səfəvi imperiyasının yerində Azərbaycan ərazilərində yaranan çoxlu sayda xanlıqların hər biri potensial olaraq Azərbaycan varlığını, dövlətçiliyini, Azərbaycan xalqının özünüifadəsini təmsil edir. “Nadir şah öldürüldükdən (1717-ci il) sonra İran dövləti dağıldı. Azərbaycanda müstəqil (yaxud yarım-müstəqil) xanlıqlar meydana gəldi: Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı... Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal-qərb, Qarabağ xanlığı cənub-qərb, Quba xanlığı isə şimal-şərq ərazilərini birləşdirmişdi... XVIII əsrin ikinci yarısında, eləcə də XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müstəqil xanlıqların təşəkkülü təkcə iqtisadi-siyasi hadisə deyil, həm də mədəni-mənəvi hadisədir...” [1, s. 275].

Bir çox tədqiqatçılar erkən realizmin (bax: 8, s. 38; 2; 5, s. 228) ədəbiyyatda məhz bu dövrdən başladığı kimi, mental Azərbaycan reallıqlarının da – Azərbaycan təbiəti, gözəllikləri, xarakter və psixologiyası, ictimai-tarixi şüuru, özünüdərk proseslərinin ədəbiyyatda inikas olunduğunu göstərir. İsa Həbibbəyli qeyd edir: “XVIII əsrdə artıq Azərbaycan insanının təbii obrazının canlandırılması, onun surətinin malik olduğu mühit və məişəti, xasiyyət və rəftarı ilə birlikdə rəsm edilməsi erkən realizmin konkret addımları idi. Vaqifin şeirlərində Azərbaycan canlı danışıq dilinin bütün gözəllik və incəlikləri ilə əks olunması da realist ədəbiyyatın əsas əlamətlərindən biridir” [5, s. 220].

Ümumən bu dövrdə “şikayətnamə”, “tarixnamə”, “Əhvali-Şirvan” (Şakir Şirvani), “Qisseyi-Şirzad” (Məhcür Şirvani), “Bəxtiyarnamə” (Fədai Təbrizi), “Şöhrətli Abbasın qələbə kitabı” (Sadiq bəy Əfşar), “Bayram oldu...” və “Görmədim” (M.P.Vaqif), “Müsibətnamə” (M.V.Vidadi) və s. epik ruhlu əsərləri, mənzum hekayətləri, ictimai-siyasi ovqatlı lirik motivləri, habelə Saib Təbrizi, Qövsi Təbrizi, Ağə Məsiş Şirvani kimi şairlərin, Sarı Aşıq, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi aşığıların yaradıcılığında izləyərək, İsa Həbibbəyli ““Müsibətnamə” ruhunun Azərbaycan ədəbiyyatının daha ağırlı çalarlarını özündə ifadə etdiyi”ni göstərir [5, s. 223]. Lakin bu hələ tarixi hadisələrin, ictimai-siyasi proseslərin üzə çıxardığı empirik Azərbaycan reallıqlarıdır, ədəbiyyata da yansır. XIX əsrdə Çar Rusiyasının işğalı nəticəsində ikiye bölünmüş Azərbaycanın hər iki tayında yaranan ədəbiyyatda Q.Zakirdən Ə.Nəbatiyə, Seyid Əzim Şirvaniyə qədər “şikayətnamə”, “müsibətnamə”, tənqid və satira ruhu daha da artır. “Xəbər alsan bu vilanın əhvalın, Bir özgədir keyfiyyəti Qarabağ...” motivi dövrün bütün şair və aşığılarının

yaradıcılığından keçir, işğal rejiminə qarşı etiraz ovqatını ifadə edir. Çarizmin müstəmləkəçilik rejiminə qarşı kəskin etiraz və müqavimət əhvali-ruhiyyəsi maarifçilik hərəkatını yetişdirdi.

Universal ictimai-siyasi, elmi və bədii fəaliyyətlə məşğul olan ilk maarifçilərdən A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərini yazır. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, “Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixinə aid olan “Gülüstani-İrəm” əsəri ilk məxəzlər əsasında, müəllifin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi tədqiqatın nəticəsində yazılmışdır” [9, s. 34], Əsər mühüm tarixi hadisələri əhatə edən beş dövr üzrə – İslamın yaranmasından Şirvan və Dağıstan ölkələrindəki hadisələri, ərəb qoşunlarının işğalından monqol istilasına, monqol hakimiyyətindən Səfəvilərə, Səfəvilər dövlətindən Nadir şahın ölümünə və bu tarixdən Rusiya ilə İran arasında Gülüstani müqaviləsinə Azərbaycan tarixini izləyir, “Azərbaycanın və Dağıstanın qısa coğrafi təsviri, qədim yunan, ərəb, erməni və rus mənbələrinə istinad edilərək bu ölkələrin xalqlarının mənşəyi, dili və dinləri haqqında maraqlı məlumat verilir” [9, s. 35], “Nəticə” hissəsində Azərbaycanın məşhur alim, yazıçı və şairləri barədə bilgilər yer alır. A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”i faktiki olaraq Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin aktuallaşması, elmi Azərbaycançılıq qayəsi ilə qələmə alınmış ilk əsər hesab oluna bilər.

Azərbaycan maarifçiliyinin nəzəriyyəçisi və klassiki M.Fətəli Axundzadəni daha köklü məsələlər – geridə qalmış Şərqi aləmi, bütünlükdə İslam dünyasının problemləri düşündürsə də, bədii əsərlərində konkret olaraq Azərbaycan həyatı, Azərbaycan mənzərələri əks olunmuşdur. Onun “Təmsilat”ında təsvir olunan hadisələr Şəkidə (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil-kimyagər”), Qarabağda (“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur”; “Hekayəti-Xırs Quldurbasan”, “Sərgüzəşti-mərdi xəsis”), Lənkəranda (“Sərgüzəşti-vəzirixani Lənkəran”), Təbrizdə (“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”), Qəzvinə (“Aldanmış kəvakib”) cərəyan edir. Yazıçı-dramaturq əsərlərində XIX əsr Azərbaycanının ictimai-siyasi, mədəni-psixoloji, etnoqrafik-məişət həyat tərzini, real səviyyəsini təsvir etmiş, hərtərəfli təhlilini vermişdir. Bu, sadəcə tarixi gerçəkliyin bədii təsviri, inikası deyildi. “Mirzə Fətəli Axundzadəni bütün ömrü boyu düşündürən ən mühüm problemlərdən biri də Azərbaycan xalqının tərəqqisi, onun dünyanın sivil xalqlarının səviyyəsinə çatması məsələsi idi... Təhlillər göstərir ki, böyük ədib-mütəfəkkir özünün pyeslərində, “Aldanmış kəvakib” povestində, “Kəmalüddövlə məktubları” traktatında, elmi-fəlsəfi məqalələrində, zəngin epistolyar irsində – müasirləri ilə yazışmalarında ardıcıl olaraq bu problemi diqqət mərkəzində saxlamış, bu problem onun bütün yaradıcılığının leytmotivini təşkil etmişdir” [12, s. 127].

M.F.Axundzadənin fəaliyyət və yaradıcılığı məfkurəvi Azərbaycançılığın astanası, təməl daşlarından biri olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısından M.F.Axundzadə və milli mətbuatın əsasını qoymuş Həsən bəy Zərdəbinin açdığı yol Azərbaycan teatrının (1873), mətbuatının (1875), yeni dünyəvi təhsil sisteminin və tarixi-mədəni həyatın yaranmasına gətirib çıxardı, Vətənin taleyini düşünən, müstəmləkə vəziyyətindən çıxış yolu axtaran böyük maarifçilər ordusunun yaranması ilə nəticələndi. N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, Z.Marağayi, Ə.Talıbov, R.Əfəndiyev, E.Sultanov, M.Şah-taxtılı, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və b. yazıçı, şair, publisistlər

əsərlərində Azərbaycan gerçəklərini təsvir etməklə, düşüncə predmetinə çevirməklə məfkurəvi Azərbaycançılığın axtarışına çıxdılar.

Bu zaman mətbuatda və publisistikada millətin adı məsələsi aktuallaşır, rus imperiya təfəkkürünün süni surətdə yaratdığı qondarma “Zaqafqaziya tatarları” terminini əvəz edə bilən “Azərbaycan türkləri”, “azərbaycanlı” anlayışları gündəmə gəlir. “Kəşkül” qəzetinin 16 noyabr 1890-cı il sayında “Azərbaycanlı” imzası ilə dərc olunan “Əvam gəzmək – yuxu yatmaq mı dedin?” məqaləsində [6, s. 619-621] ilk dəfə “Azərbaycan milləti” ifadəsi işlənir. Məhəmmədəğa Şahtaxtlının 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində rus dilində çıxan “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” məqaləsində böyük maarifçi “Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi”ni əsaslı dəlillərlə izah edərək, “Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmağı” təklif edir [6, s. 623].

Azərbaycan maarifçiliyinin yeni dalğasına meydan açan M.Şahtaxtlının “Şərqi-Rus” qəzeti (1903-1904), H.Z.Tağıyevin sərmayəsi, Ə.Topçubaşovun redaktorluğu ilə “Kaspi” (rus dilində; 1881-1919), Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə “Həyat” (1905-1906), Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə “İrşad” (1905-1908) qəzetləri, Azərbaycan romantizminin rüporu və tribunasına çevrilən Ə.Hüseynzadənin “Füyuzat” (1906-1907) və Azərbaycan tənqidi realizminin əsasını qoyan C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) jurnalları, o cümlədən “Tazə həyat”, “Tərəqqi”, “Dəbistan”, “Təkamül”, “Bəhlul”, “İttifaq”, “Zənbur”, “Rəhbər”, “Həqiqət”, “Yeni həqiqət”, “Günəş”, “Məlumat”, “Yeni irşad”, “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “İşıq”, “Haqq yolu”, “Kəlniyyət”, “Şəlalə”, “Məktəb”, “Bakı həyatı”, “Yoldaş”, “Səda”, “Sədayi vətən”, “Sədayi Qafqaz”, “Hilal”, “Şəhabı saqib”, “Yeni füyuzat”, “Nicat”, “Dirilik”, “Bəsirət”, “Babayi Əmir”, “Doğru söz”, “Qurtuluş”, “Hümmət” və s. bu kimi onlarla qəzet və dərginin təmsalında yaşanan mətbuat bunu milli şüurun oyanışının əyani təzahürü və faktları idi. Bu zaman Azərbaycançılıq ideyaları özünün ifadəsini bilavasitə milliyyətçilik fikirləri və şüarları altında tapırdı. “Bu, qraf Vorontsov-Daşkovun Qafqaza canişin təyin edildiyi dövrə üst-üstə düşür. Həm ictimai, siyasi proseslərin artan xətt üzrə gedişi, həm də Vorontsov-Daşkova böyük səlahiyyətlər verilməsi onun dövründə Azərbaycanda türkdilli mətbuat bumunun yaşanmasına imkan verir” [3, s. 38].

XX yüzilin əvvəllərində milli şüurun yetişməsi, ictimai-siyasi özünüdərk proseslərinin nəticəsi olaraq Azərbaycan cəmiyyəti millət ideali ətrafında cəmləşməyə başlayır. Bir ağacın şaxələnməsi, biri digərinin davamı olan iki ideya istiqaməti – türkcülük (Turan ideali) və Azərbaycançılıq (Azərbaycan ideali) meydana çıxır. Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi və mədəni Turançılıq ideyası türk xalqlarının mənşəyi, soykökü məsələsini elmi müstəvidən bilavasitə praktikaya, müasir həyata çıxarır. Türk xalqlarının müasir dünyaya inteqrasiyasını vahid şəkildə, türk şüurunun oyanışı və özünüifadəsi prosesi kimi görən mütəfəkkir və ədib bu hərəkətin əməli düsturunu da irəli sürür: türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək! “Əli bəy Hüseynzadə çağdaş türk cəmiyyətini quracaq türk qanlı, islam imanlı, Avropa mədəniyyəti hazirəsini (çağdaş Avropa mədəniyyət tərzini) mənimsəmiş fədainin mənəvi yapısını və səciyyəsinə şəkilləndirir, türk aləminin yalnız bu fədainin (və bu dəyərlərə söykənən) məfkurənin təmsalında qurtuluşa qovuşacağına inanırdı” [13, s. 109]. Gələcəkdə məhz bu ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyət

yət proqramı, konkret olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və müasir Atatürk Türkiyəsinin də tarixi təcrübəsində gerçəkləşəcəkdi.

Həmən ideologiyanın heç də inkarı olmayan, əksinə, tarixi təsdiqi olan ikinci ideya istiqaməti, başlıca olaraq C.Məmmədquluzadənin və onun tərəfdarlarının Azərbaycançılıq fəaliyyətində gerçəkləşir. “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım...” manifesti və geniş Azərbaycançılıq proqramı ilə fəaliyyətə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı 25 il sərasər Azərbaycan gerçəklərini təhlil və təşrih edərək millətin şüurunu oyatmağa xidmət etmiş, Azərbaycan xalqının gur səsinə, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmış, İslam Şərqinin və türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycan varlığını ifadə etmişdir. İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi: “XX əsrin əvvəllərində fanatizm, cəhalət və gerilik əleyhinə, sovet dövründə bolşevizm pərdəsi altında milli dəyərlərin əridilməsi proseslərinə qarşı mübarizəyə “Molla Nəsrəddin” başçılıq etmişdir. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalı milli dövlətçilik uğrunda istiqlal davasının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri və həmin mübariz yürüşün lokomotividir. Azərbaycana, türk-müsəlman dünyasına və Qafqaza istiqlal məfkurəsinin, demokratiya ab-havasının ən zəruri və şəərəfli yükünü “Molla Nəsrəddin” qatarı çəkib gətirmişdir” [6, s. 634].

Bütövlükdə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycançılıq ideya istiqamətinin tədricən təşəkkülü prosesini göstərir ki, istər Azərbaycan romantizmi (M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, Ə.Cənnəti və b.), istərsə də realizm ədəbiyyatının (C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, M.Ə.Möcüz, M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Qəmküsar və b.) nümayəndələrinin yaradıcılığını bir vahid ideya xətti, qayə, amal – Millət ideali birləşdirmişdir. Bütün əsərləri “Yox millətimin xətti bu imzalar içində...” harayı ilə süslənmiş M.Hadinin, “Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da ol şəxsə vicdan olmaz” leytmotivinə köklənmiş A.Səhhətin, “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” amalına bağlanmış A.Şaiqin Vətənçilik, millətçilik, istiqlal çağırışlarına “Gözünüzü açınız, mənə baxınız...” deyən C.Məmmədquluzadənin, “Qəmi-möhnət füzun oldu, Səbəb boynu yoğun oldu...” – deyə fəryad edən M.Ə.Sabirin, “Şükür olsun Allaha, Yer üzündə mənim marallarımın hesabı üç yüz milyona çatıb...” – deyib kinayə edən Ə.Haqverdiyevin Vətən yaralarından, Vətənin dərdlərindən söz açan, ona çarə axtaran, işıqlı yol arayan fikir, düşüncə, tənqid və təşrihləri cavab vermiş, bütönlükdə millət şüurunu formalaşdırmağa xidmət etmişlər.

Nəticə. Azərbaycançılıq məfkurəsi XX əsrin əvvəllərində yoxdan yaranmış, ictimai-siyasi düşüncədə bu ideologiyanın təmsilçisi M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə, 1918-1920-ci illərdə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti “milli istiqlal hərəkətinin şah əsəri” kimi meydana gəlmişdir. Bu hərəkətdə ədəbiyyatın rolu və iştirakı danılmazdır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. – Bakı, AzAtam, – 2002. – 600 s.
2. Cəfərov, N.Q. Füzulidən Vaqifə qədər. – Bakı, Yazıçı, – 1991. – 168 s.
3. Əhmədov, B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. – Bakı, Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.
4. Əliyev, M.İ. Bədii təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi (Azərbaycan folkloru və klassik ədəbiyyat nümunələri əsasında). – Bakı, Elm və təhsil, – 2018. – 168 s.

5. Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. – Bakı, Elm, – 2019. – 452 s.
6. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. – Bakı, Nurlan, – 2007. – 696 s.
7. Xəlilov, P.İ. Kitabı-Dədə Qorqud – İntibah abidəsi. – Bakı, Gənclik, – 1993. – 176 səh.
8. Qarayev, Y.V. Realizm: sənət və həqiqət. – Bakı, Elm, – 1980. – 256 s.
9. Qəribli, İ.E. Azərbaycan ədəbiyyatı: dünən və bu gün. – Bakı, Apostrof-A. – 2022. – 634 s.
10. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. – Bakı, Təknur, – 2011. – 520 s.
11. Səfərli, Ə.Q. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Elm və təhsil, – 2017. – 560 s.
12. Şamıoğlu, Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası). – Bakı, Elm və təhsil, – 2016. – 184 s.
13. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə: həyatı, mübarizəsi, yaradıcılığı və şəcərəsi. – Bakı, Letterpress, – 2014. – 544 s.
14. Yusifov, M.İ. Nizamidə azərbaycançılıq. – Bakı, Elm və Təhsil, – 2012. – 168 s.
15. Гаджиев, А. Ренессансный мир «Хамсе» Низами Гянджеви. – Баку, Мутарджим, – 2000. – 296 с.

Səbuhi Qəhrəmanov

Summary

AZERBAIJANISM IDEAS AND THE ROLE IN THE FORMATION OF NATIONAL IDEOLOGY IN CLASSICAL LITERATURE

The various components of Azerbaijani ideology formed at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were included in folklore and Azerbaijani literature. In the epic "Kitabi-Dade Gorgud" the heroism, character, and psychology of the Oguz society, in the "Koroglu" epic, the idea of Chenlibel describes the "Azerbaijani" model in the life of the people. In medieval literature, the idea of Azerbaijanism is not directly reflected in the feelings, and thoughts of the idea of Turkishness and patriotism. The struggle for the national language, which is one of the main components of the ideology of Azerbaijanism, goes through the ways of self-affirmation for the right to citizenship of Persian, which is considered the language of poetry in Islamic culture, and Turkish, which is considered the language of science in medieval literature.

In the literature of the 17th and 18th centuries, language, as well as socio-political thought, is the period when Azerbaijaniism was formed empirically in terms of proximity to the people's thinking and expressing it. The reflection of mental Azerbaijani realities - Azerbaijani nature, beauties, character and psychology, socio-historical consciousness, and self-awareness processes in literature begins from this time. Azerbaijani intellectuals were thinking about the backward Eastern world and the problems of the Islamic world as a whole. In their works, Azerbaijani society, social-political, spiritual-psychological, ethnographic and daily lifestyle were described and comprehensively analyzed. All this led to the creation of the Azerbaijani theater, press, new secular education system and historical and cultural life, which resulted in the creation of the greatest intellectuals who thought about the fate of the Motherland, and sought a way out of the colonial situation

At the beginning of the 20th century, the ideas of Azerbaijanism portrays their expression directly under the ideas and slogans of nationalism. At this time, as a result of the development of national consciousness and socio-political self-awareness processes, the Azerbaijani society began to concentrate around the ideal of the nation, and two ideological trends emerged, one of which was a continuation of the other - Turkism and Azerbaijanism. As a whole, the process of the gradual formation of the Azerbaijanism

ideological direction shows that the creativity of representatives of Azerbaijani romanticism and realism literature was united by a single line of ideas, rock, action – a national ideal. Thus, the article examines and depicts that the ideology of Azerbaijanism did not arise from nothing at the beginning of the 20th century, but literature played a significant role in the creation of the Azerbaijan Democratic Republic, which appeared on the stage of history in 1918-1920.

Сабухи Гахраманов

Резюме

ИДЕИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ

До формирования идеологии азербайджанизма в конце XIX – начале XX веков отдельные ее компоненты имели место в фольклоре и азербайджанской литературе. В эпосе «Китаби-Деде Коркуд» отражены жизнь и героизм, характер и психология огузов. В эпосе «Кёроглы» – созданная народом модель «Азербайджана» воспроизводится в виде Чанлыбель. В литературе средних веков идея азербайджанства не проявляется столь непосредственно. Она больше присутствует и находит свое выражение сквозь осознание и отражение позиции тюркизма и патриотизма. Одним из основных компонентов в идеологии азербайджанства является борьба за родной язык. В средние века в ряду считающихся в исламской культуре языком поэзии – персидского, а языком науки – арабского языков, тюркскому языку приходится претерпевать процесс самоутверждения.

XVII-XVIII вв. явились периодом эмпирического формирования азербайджанства с точки зрения проявлений, будь то в языке литературы, либо в общественно – политическом сознании, близком мышлению народа. С этого периода начинается отражение в литературе ментальных азербайджанских реалий – природы и красоты страны, психологии и характера, общественно исторического сознания, процесса самоутверждения. Азербайджанские просветители размышляли над проблемами отсталого Востока, в целом над проблемами всего мусульманского мира. Они анализировали и описывали в своих произведениях азербайджанское общество, социально-политический, духовный и психологический этнографо-бытовой уклад своего народа. Все это привело к созданию азербайджанского театра, прессы, новой системы светского образования и историко-культурной жизни. В итоге образовалась армия великих интеллектуалов (интеллигенции), думающих о судьбе родины, ищущих пути выхода из колониальной зависимости.

В начале XX века идеи азербайджанизма нашли свое выражение непосредственно под лозунгом национализма. В этот период формируется национальное сознание и утверждается общественно-политическое самопознание. В результате этих процессов азербайджанское общество концентрируется (объединяется) вокруг идеала нации, обозначившегося в двух вытекающих одно из другого направлениях – тюркизм и азербайджанизм. В целом процесс постепенного становления и развития идеологии азербайджанства показывает что в творчестве азербайджанских представителей литературы, будь то направление романтизма или реализма, преследовалась единая идейная линия и цель – идеал нации. Таким образом, в статье рассматривается и показывается, что идеология азербайджанства в начале XX века не возникла сразу и из ничего. И роль литературы в создании Азербайджанской Демократической Республики, вышедшей на историческую арену в 1918-1920 гг. оказалась весьма существенной.

Rəyçi: prof. H. Əliyeva

Shahla Naghiyeva
Azerbaijan University of Languages

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1052>

THE ROLE OF INTERMEDIARY LANGUAGE IN LITERARY TRANSLATION

Key words: *intermediary language, meaning distortion, cultural diversity, national literature*

Açar sözlər: *vasitəçi dil, məna təhrifi, mədəni müxtəliflik, milli ədəbiyyat*

Ключевые слова: *язык-посредник, смысловое искажение, культурное разнообразие, национальная литература*

Literature of every nation is considered a mirror of the life of the nation it belongs to, as writers describe the happenings in the lives of their people and country, drawing from their imagination to create their fiction. The scope of their creative activities broadens when their works are translated into foreign languages, becoming part of world literature and enriching it. However, national literature sometimes makes sacrifices during this process due to misunderstandings of globalization in the field of literature.

While globalization is an unavoidable process today, allowing people to benefit from and share the achievements of different countries, it can sometimes cause national spirits and interests to dissolve in the melting pot of globalization. Similarly, translation serves as a bridge among different nations on one hand, the distortions in translation can present talented writers in the target language as weak and create a wrong impression among the target audience on the other. For Usunier, J.C. globalization “means homogenizing on a world-wide scale.” [11, p.169]

This definition is based on the assumption that globalization implies homogenization, and is thus linked to the argument that globalization leads to a loss of cultural diversity and to cultural imperialism, particularly the spread of Western capitalism and culture [2, p.38].

During the Soviet era, Azerbaijani literature grappled with significant linguistic barriers, primarily stemming from restricted access to other countries. Russian emerged as the predominant language for translating Azerbaijani literature, serving as both the intermediary for translations into other languages and the sole gateway to international readership before the years of independence. While the translation of Azerbaijani literary works into foreign languages was a notable privilege, the indirect route through Russian often resulted in distortions of meaning.

Moreover, the dearth of proficient translators further compounded the challenges. Notable translators of the time included Tofiq Rustamov, Beydulla Musayev, Aziz Sharif, Mikayil Guluzade, Jafar Baghir, Haji Hajiyyev, Ishag Ibrahimov, and Natig Safarov. However, the scarcity of translators proficient in

languages such as German, English, or Spanish necessitated the translation of foreign literary excerpts into Azerbaijani via Russian. This reliance on Russian had a profound impact on the fidelity of translations, particularly regarding the accurate portrayal of national nuances and cultural subtleties.

Nevertheless, it is imperative to recognize the invaluable role of the Russian language in granting Azerbaijani literature access to a curated selection of global literary works.

Despite the existence of translations from English into Azerbaijani, they often fall short of achieving literary excellence in capturing the essence of the original works. However, translations by Natig Safarov, which involve translating English-language works from Russian rather than directly from English, have proven to be more effective. This discrepancy arises from the challenge that professionals fluent in languages like English, French, or German may not possess sufficient proficiency in the literary nuances of Azerbaijani. Yet, the impeccable command of the Azerbaijani language demonstrated by translators such as Natig Safarov, A.Masud, V.Alikhanli, A.Aylisli, N.Kasamanli, S.Rustamkhanli, Anar, V.Sabrayilzade, A.Salahzade, and R.Rovshan stands as a significant literary achievement for these scholars. Their expertise effectively resolves the linguistic challenges encountered in literary translations, ensuring a faithful rendition of the original works in Azerbaijani. "Throughout our literary history, scribes have played an integral role, especially among poets since ancient times. In essence, the pens of our poets have always been sharp and insightful. We acknowledge and appreciate this heritage. However, it is our responsibility that the wielders of these pens, to ensure that these cultural values are not only acknowledged within our own circles but also recognized universally." [4, s.165-179]

As we mentioned above in Azerbaijan, the dearth of proficient translators with foreign language expertise resulted in translations predominantly being conducted from Russian. In this context, the presence of professional translators was deemed unnecessary, as literary matters, like other domains, were heavily influenced by Moscow's oversight and published with "Moscow censorship."

The practice of translating directly from the original source gained prominence in Azerbaijan only after the 1970s. It was during this period that the names of West German writers such as Heinrich Böll, Siegfried Gentz, and W. Borchert began to surface in Azerbaijani press alongside classics and authors from the GDR.

The following people have made significant contributions to the field of literary translation at various points in time: O.Sarivalli, N.Rafibeyli, M.Seyidzadeh, M.Dilbazi, Gilman Ilkin, Jafar Bagir, Jabir Novruz, Gasim Gasimzadeh, Mammad Araz, Aslan Aslanov, Alaviyya Babayeva, Aziza Jafarzadeh, Akram Aylisli, Novruz Ganjali, Nariman Hasanzadeh, and Huseyn Huseynzadeh.

"The predominant practice of translating works of world and USSR literature from Russian into other languages, rather than from their original languages, is a significant vulnerability. While it's undeniable that the Russian school of translation boasts remarkable traditions, yielding many flawless translations, it's essential to recognize that true literary value is derived only when a work is translated directly from its original language. This principle stands as a

universal and indisputable law of creative translation, as aptly expressed by Jalal Mammadov in "Special Attention to Literary Translation!" [3]

The sentiments echoed by Mammadov underscore the importance of preserving the integrity and authenticity of literary works through translations originating from their original languages.

Benjamin highlights the fact that translated texts are directly intended for the readers of the target language:

"...so long as translation claims to serve the reader. If it were intended for the reader, then the original would also have to be intended for the reader. If the original is not created for the reader's sake, then how can this relationship allow us to understand translation? [13, p.151]

This perspective sheds light on the necessity of nurturing and prioritizing the art of translation in its purest form and accessible for the readers. The names of the poets have not been transliterated, but presented as they are pronounced in Russian language in the Anthology of Azerbaijani Poetry, prefaced by a renowned author and published by Progress Publisher, Moscow, in 1969 :

Nizami Ganjevi, Məhşəri-Khanum Ganjevi, Mollah-Panakh Vagif, Xeyran Khanum Mirza-Shafi Vəzəkh, Mirza Alekper Sabir, Gədjikerim Sanili, Aliaga Vaxid etc. [1, p. 68,42, 140, 180, 184, 218,254, 274]

The Russian elements are clearly evident in the English translation of M.A.Sabir's poem "Tək səbir" (Odd Sneeze) included in the anthology.

Original version of the poem:

Yalxı bizi eyləməyib mübtəla:
Səfheyi-Qafqazı tutub bu bəla,
Qaxda, Qazaxda, Şəkiddə bərməla,
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Lakin o yerlərdə gedir durmayır,
Bir elə layiqli kələk qurmayır
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayır
Eylə ki, Səlyanda vurur tək səbir. [5, p.4]

English translation:

This misfortune happens not only with us-
It sweeps all the Caucasuses like a foul breeze.
If Kakhi, Kazakh or Sheki start to fuss-
In Shusha and Shirvan it sounds, that odd sneeze .

It never stays in one place, but goes on,
It changes its residence with the utmost ease.
They say it was heard, in Gyanj. But it's gone
Away to Salyani, that mighty odd sneeze. [1, p. 226]

In the provided example the toponyms "Kakhi", "Kazakh", "Sheki", "Gyanj", "Salyani" could have been better conveyed through the way of transliteration like

“Gakh”, “Gazakh”, “Shaki”, “Ganja”, “Salyan” to preserve their original cultural and linguistic context and enhance the reader's understanding of the poem's setting and atmosphere.

In the 20th-century Azerbaijani literary landscape, J. Jabbarli's translations of Shakespeare's "Hamlet" and S. Vurgun's verse novel "Eugene Onegin" by Pushkin indeed held significant sway and garnered recognition as national literary benchmarks. Through J. Jabbarli's adept translation, the opening aphoristic line of Hamlet's renowned monologue, "To be or not to be," translated into Azerbaijani like "Olum, ya ölüm?" is not merely regarded as a product of English artistic thought and language but also embraced as a manifestation of Azerbaijani artistic sensibility and language.

However, it is noteworthy that J. Jabbarli's rendition of "Hamlet" falls short of fulfilling all the requisites of modern literary standards for the following reasons:

- Firstly, the translation was rendered from an intermediary language, Russian, into Azerbaijani.
- Secondly, J. Jabbarli translated this tragedy based on a 19th-century Russian version, which, while esteemed in its time, is deemed incomplete from a contemporary standpoint.
- Thirdly, the literary language norms employed by J. Jabbarli are somewhat antiquated. [15].

Hence, the re-translation of the work by T. Ayyubov emerged as both a historical imperative and an aesthetic necessity. While T. Ayyubov's rendition of the tragedy "Hamlet" into Azerbaijani may not surpass J. Jabbarli's version in terms of artistic merit, it is laudable for its comprehensive coverage of content and adherence to contemporary literary language norms. Indeed, T. Ayyubov's translation signifies that the potential for translating Shakespeare's works via an intermediary language has been exhausted, prompting a shift towards direct translation.

However, this does not diminish the historical and aesthetic significance of J. Jabbarli's version of "Hamlet." The translation of Shakespeare's work remains immensely important for both J. Jabbarli and a particular phase of Azerbaijani literature. The direct translation of the monologue from English into Azerbaijani subsequent to Azerbaijan's independence underscores the fidelity upheld by translation samples from the Soviet era conducted through the intermediary language of Russian, exhibiting an absence of meaning distortion therein.

The translation of "Song to the Sun While Sitting in Darkness" Selected Poetry by Vagif Samadoghlu, published in 2014 by Azerbaijan International, offers a compelling example of direct translation from the original Azerbaijani. However, despite the efforts of Azerbaijani translators and the editorial guidance of Betty Blair, editor-in-chief of Azerbaijan International magazine, instances of meaning distortion can sometimes arise:

Original:

İlahi,
hansı dildə yalvarım sənə?
Bir dua yetər

yoxsa sənə də
ağız açmaq gərəkdir dönə-dönə?
Sənə yox, dünyaya yox,
özümə gülürəm.
çünki yaratdığın neçə min dildən
cəmi ikisini bilirəm.
Bunların birindən
yer də, göy də xəbərsiz...
Odur o birində
yalvarıram sənə indi:
Qospodi, pomoqi, Qospodi...
[16].

English translation:

God, in what language
Should I beseech You?
Is one prayer enough?
Or shall I beg Your favour
Over and over again?
I am not laughing at You
Nor the world.
I am laughing at myself.
Because I know only two
Of the thousands of languages
That you have created.
And one of these two languages
is known neither in heaven
nor on earth.
That's why I am beseeching You
in the only other language
that I know:
"God help me God!" [8, p.31].

In the provided example, the author grapples with the dilemma of which language to use in beseeching God for help, torn between his native tongue and Russian, the only language he knows. The concluding line, in Russian, "Qospodi, pomoqi, Qospodi...", encapsulates this struggle and should ideally be preserved in its original form to maintain the poem's meaning and integrity.

The English translation, "God help me God!", while conveying a sense of pleading, deviates from the original Russian line, potentially altering the poem's intended meaning.

Direct translation also helps to showcase the unique cultural and linguistic nuances of Azerbaijani literature to the world, enriching the global literary landscape with diverse voices and perspectives. This approach allows for a more authentic portrayal of Azerbaijani culture and identity, aiding the integration of Azerbaijani literature into the broader spectrum of world literature on its own

terms. Newmark defines culture as "the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression" [8, p.94], thus recognizing that each language group has its own culturally specific features. He further asserts that he does "not regard language as a component or feature of culture" [8, p.95], directly opposing Vermeer's view that "language is part of a culture" [10, p.222].

Having a diverse team of both native and foreign experts working on a translation sample can be highly beneficial. Native speakers bring an intuitive understanding of the language, including nuances, idioms, and cultural references, while foreign experts can offer a fresh perspective and additional linguistic skills. This combination often leads to a more accurate and culturally sensitive translation that resonates well with the target audience.

The autobiographical prose work "Nabat xalanın çörəyi" (Auntie Nabat's Bread") by Nariman Hasanzadeh, a renowned Azerbaijani writer, captivates readers with its simple yet deeply evocative language infused with national essence. Translated into English by Azerbaijani translators and meticulously edited by native speakers, the translation resonates with readers just as profoundly as the original text.

An exemplary passage from the translated work reads:

"Maraqlı kitabları oxuduqca dəyişirdim. Qəribələşmişdim. Daha yoldaşlarımla da yanında darıxırdım. Amma üzə vurmaqdan ehtiyat edirdim. Uşaqların bəzəməsindən ehtiyat edirdim." 7, p.46].

English translation:

"As I delved into fascinating books, I underwent a transformation. I found myself changing. Among my peers, I often felt out of place, yet I endeavored to conceal my disquiet, wary of inviting their ridicule." [6, p.31]

Despite the linguistic nuances of the original Azerbaijani dialect, such as the phrase "üzə vurmaq" (endeavored to conceal my disquiet) and the term "bəzəmə," (inviting their ridicule) the translation adeptly preserves their metaphorical essence, ensuring that the richness of the text remains intact.

It is due the fact that a team consisting of native and foreign experts have worked on this translation sample.

In the translation of the poem "Azərbaycan" ("Azerbaijan") by the national poet of Azerbaijan, the fidelity to the original text is occasionally compromised:

Original:

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah o dağdan, gah bu dağdan.
Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi
Qarabağın şikəstəsi. [14].

English translation:

Through Karabakh my spirit spares,
Wings over mountains here, now there;
From far away down the twilit air
Drifts the song Khan of Shusha-
Famed through all Caucasus and Russia. [1, p.287].

In the line "Havalansın Xanın səsi," referring to the esteemed Azerbaijani singer Khan Shushinski, the translation successfully conveys the essence with "Drifts the song Khan of Shusha," supported by a footnote describing Khan as a "well-known singer." However, the omission of the reference to the famous Azerbaijani song "Qarabağın şikəstəsi" and the addition of the line "Famed through all Caucasus and Russia" alter the poem's meaning.

To preserve the integrity of the poem and accurately transmit its cultural nuances, it is imperative to ensure that translations remain faithful to the original text. In this instance, the inclusion of an extraneous line and the oversight of a significant cultural reference diminish the fidelity of the translation.

Of course, direct translation comes with its own challenges, including the need for translators who are proficient in both the source and target languages and cultures, as well as the complexities of conveying cultural specificities and linguistic subtleties. However, when done effectively, direct translation can truly capture the essence and vitality of Azerbaijani literary works, fostering greater cross-cultural understanding and appreciation.

Absolutely, the role of Russian as an intermediary language in the translation of Azerbaijani literature into foreign languages has been significant historically, particularly due to the shared linguistic and cultural ties between Azerbaijan and Russia. Russian has often served as a bridge for Azerbaijani literature to reach broader international audiences, especially during periods when Azerbaijani literature was less known outside of the Russian-speaking world.

On the other hand, it is an undeniable fact that the Azerbaijani language is rich in national color, encompassing various genres of folk literature such as proverbs, sayings, riddles, bayatis, and dastans. The translation of these cultural elements poses significant challenges for translators. The situation becomes even more complicated when translations are made using an intermediary language, such as Russian, which has quite different language structures.

However, direct translation of Azerbaijani literary works into foreign languages is crucial for preserving the original freshness, style, and spirit of the text. Translating directly from the source language, rather than through an intermediary, allows for a more immediate connection between the author's intent and the target audience, avoiding potential loss or distortion of meaning that can occur in multiple stages of translation.

Bibliography:

1. Azerbaijanian Poetry Anthology. Moscow: Progress Publisher, 1969, p.226, p.287.
2. Barker, C. (1999) *Television, Globalization and Cultural Identities*. Buckingham: Open University Press. p.38.
3. Cəlal Məmmədov, "Bədii tərcüməyə xüsusi diqqət!", *Ədəbiyyat və İncəsənət*, 29 yanvar 1966.
4. Mahir Qarayev, *Azərbaycanda ədəbi-bədii tərcümə məsələlərinin ümumi vəziyyəti (90-cı illər)*, *Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı*. Bakı, «Azər nəşr», 1998, s. 165-179.)
5. Mirzə Ələkbər Sabir, "Tək səbir". Hop-Hopnamə, Bakı: Şarq Garb, 1994, p.4.
6. Nariman Hasanzade, "Auntie Nabat's Bread" translated by Elnur Imanbayli. Baku: Polygraphic Production, 2019.

7. Nəriman Həsənzadə, Seçilmiş əsərləri. IV cild, Bakı: "Prometeyi"n kitabxanası, 2010, s. 46
8. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall, 1988, p.94.
9. Song to the Sun While Sitting in Darkness. Selected Poetry by Vagif Samadoghlu. Bakı: Azerbaijan International. Azerbaijan Literature Series Volume 2, 2014, p.31.
10. Vermeer, H. "Skopos and Commission in Translational Activity." In Venuti, L. *The Translation Studies Reader*, London: Routledge, 1989, p.222.
11. Usunier, J.C. *International Marketing – A Cultural Approach*. New York: Prentice Hall, 1993, p. 169
12. https://books.google.az/books/about/International_Marketing.html?id=cO4JAQAA MAAJ&redir_esc=y
13. www.erudit.org. Walter Benjamin. "The Translator's Task" p.151
14. <https://yazarlar.az/2022/04/04/azerbaycan>
15. <https://www.scribd.com/document/506911260/Ismixan-2>
16. <https://www.azadliq.org/a/24252421.html>

Şəhla Nağıyeva

Xülasə

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ VASİTƏÇİ DİLİN ROLU

Məqalədə Sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının rastlaşdığı dil maneələrindən, başqa dillərə tərcümədə rus dilinin əsas vasitəçi dil kimi çıxış etməsindən bəhs edilir. Rus dilinin Azərbaycan ədəbiyyatının auditoriyasının genişlənməsində oynadığı böyük rola baxmayaraq, çox vaxt bu tipli tərcümələrdə məna təhriflərinin qaçılmaz olduğu faktı vurğulanır.

Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra dünya dillərinə orijinaldan birbaşa tərcümə imkanlarının 1970-ci illərdən sonra yaranması qeyd olunur.

Həmçinin, məqalədə ədəbi əsərlərin orijinallığını və mədəni bütövlüyünü qorumaq, Azərbaycan ədəbiyyatının mahiyyətini mümkün qədər olduğu kimi əks etdirmək və onun dünya ədəbiyyatına inteqrasiyasını təmin etmək üçün birbaşa tərcümənin vacibliyi vurğulanır.

Шахла Нагиева

Резюме

РОЛЬ ЯЗЫКА-ПОСРЕДНИКА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

В статье говорится о языковых барьерах, с которыми столкнулась азербайджанская литература в советский период, а также о том, что русский язык выступает основным языком-посредником при переводе на другие языки. Несмотря на большую роль, которую играет русский язык в расширении аудитории азербайджанской литературы, часто подчеркивается тот факт, что в таких переводах неизбежны искажения смысла.

Возможность прямого перевода азербайджанской литературы на ряд мировых языков оригинала отмечается после 1970-х годов.

Также в статье подчеркивается важность прямого перевода для сохранения самобытности и культурной целостности литературных произведений, максимального отражения сущности азербайджанской литературы и обеспечения ее интеграции в мировую литературу.

Рәयғи: prof. H.Əliyeva

Lətifə Əhmədova
ADPU-nun Ağcabədi filiali

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1037>

KURT VONNEQUTUN "TİTANIN SİRENLERİ" ROMANININ OBRAZLAR ALƏMİ VƏ ƏSAS İDEYA İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Kurt Vonnequt, roman, "Titanın sirenləri", ABŞ, qara yumor*

Key words: *Kurt Vonnegut, novel, "Sirens of Titan", USA, black humor*

Ключевые слова: *Курт Воннегут, роман, "Сирены Титана", США, чёрный юмор*

Giriş. XX əsr ABŞ ədəbiyyatının görkəmli siması Kurt Vonnequtun yaradıcılığı bir sıra cəhətləri ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Müharibədən sonra Amerikada meydana çıxan ümitsizlik və tutqun komik ruh halları"nı [1, s. 8] təsvir edən görkəmli yazıçı bədii üslubu ilə satira, fəlsəfə, fantaziya, qrotesk və qara yumorun özünəməxsus sintezini yaradır bilmişdir.

K.Vonnequt müsahibələrindən birində qara yumor haqqında deyirdi: "Bu, orta Avropa yumorudur, ümitsiz vəziyyətlərə cavabdır. Bu, tamamilə ümitsiz bir vəziyyətlə qarşılaşan və hələ də gülməli bir şey söyləməyi bacaran bir insanın dediyi sözdür... Əslində bu, kəndli üsyanından, qırx illik müharibədən və Napoleon müharibələrindən gələn yumordur... Qara yumoristlər sadəcə dəhşətli gördükləri vəziyyətlər qarşısında gülməyə çalışdıkları üçün darağacları yumoristlərdir" [2, s.15]. "Titanın sirenləri" əsəri də sözügedən kontekstdə yazılmışdır.

"The Sirens of Titan" – "Titanın sirenləri" romanı ədibin zəngin irsində xüsusi yer tutur. "Roman sintaksisi və cümlə quruluşuna görə sadədir və Vonnequtun yazı üslubunun bir parçasını təşkil edir. Eyni zamanda, romanda ironiya, sentimentallıq, qara yumor və didaktika üstünlük təşkil edir" [4, s.37].

K.Vonnequtun "Titanın sirenləri" əsəri insanlığın kainat haqqındakı düşüncələrini, axtarışlarını ifadə edir. Bunu əsərin ilk səhifəsindən oxuyuruq: "İnsanlığ hər insanın içində var olan həqiqətlərdən xəbərsiz, gözünü hər zaman uzaqlara dikər, sərhədləri aşmaq istər. İnsanların sərhədləri aşaraq öyrənməyə ümid etdiyi şey kainatda kimin dominat olduğu və kainatın hansı məqsədlə yaradıldığıdır. İnsanlar öndə gedənlərin hər zaman kənara, hər dəfə daha uzağa yollandılar. Ən nəhayət, kosmosa tulladılar onları, o ucsuz-bucaqsız, rəngsiz, dadsız, ağırlıqsız yad dənizə. Daş atar kimi tulladılar" [3, s.11]. Görkəmli yazıçı romanın ilk səhifələrində onun ideya istiqamətini, mahiyyətini göstərməklə yanaşı, forma və üslubuna da aydınlıq gətirir, lakin bu sözlər əsəri tamamilə oxuyub bitirdikdən sonra aydın olur. Kosmosa gedən qabaqcıl insanların xoşbəxt olmadığını, bu dünyada da tez-tez təsadüf etdikləri sonsuz bir mənasızlıq içində qaldıklarını qeyd edərək yazır: "Kosmosun, o yad dənizinin üç nəticəsi oldu: boş qəhrəmanlıq, kobud komediya və ard-arda ölüm" [3, s.12].

Sözügədən nümunədən də göründüyü kimi, K.Vonnequt romanın qara yumor xarakteri daşdığını ifadə etmiş, cəmiyyətin, eyni zamanda, siyasi dünyanın müxtəlif problemlərini satira və qara yumor vasitəsilə göstərmişdir. Çünki “satirik yazıçıya sadəcə zarafat, əyləncəli tərz xas deyil, o cəmiyyətin sosial problemlərini, ziddiyyətlərini üzə çıxarır” [5, s.13]. “Boş qəhrəmanlıq” və “ard-arda ölüm” ifadələri isə dünyanı və insanlığı sarsıdan fəlakət dolu müharibələri simvollaşdırmışdır.

Romanda fərqli qəhrəmanlar, iç-içə süjetlər və mətnlər təqdim olunsa da, Malaki Konstant adlı obraz əsərin əsas xəttində dayanır. Təsədüfi deyil ki, əsər Malaki Konstantın adından verilmiş epiqrafla başlayır: “Yəqin ki, yuxarıdakı məni sevir” [3, s.11].

Roman fantastik və simvolik xarakter daşıyır. Məlumdur ki, birbaşa iştirakçısı olduğu İkinci Dünya müharibəsi K.Vonnequtun əsərlərinə mövzu və ideya baxımından çox böyük təsir göstərmişdi. “Titanın sirenləri” romanı da, baxmayaraq ki, hadisələrin gedişi, məkanı və planında açıq şəkildə ifadə olunmayıb, sözügədən müharibə ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu cəhəti görkəmli yazıçı aydın şəkildə ifadə etmiş və həmin tarixi mərhələni “Kabus çağ” [3, s.12] kimi dəyərləndirmişdir: “Az sonra oxuyacağınız həqiqi bir hekayə olub Kabus çağında baş verir, yəni üç aşağı, beş yuxarı, İkinci Dünya müharibəsi ilə Üçüncü Böyük böhran arasına təsadüf edən bir zamandır” [3, s.12]. Qeyd olunduğu kimi, ilk baxışda, romanda müharibə ilə əlaqədar məsələlər müşahidə olunmur, yəni əsər müharibə mövzusunə həsr olunmuş ənənəvi bədii nümunələrdən əsaslı səpkidə fərqlənir. K.Vonnequt qara yumor, istehza, fantastika elementlərindən istifadə edərək orijinal bir roman yazmışdır.

Əsərdən məlum olur ki, milyonçu olan tədqiqatçı Uinston Naylz Rumfoord kosmik gəmisi ilə xronosinklastik konusun mərkəzinə düşərək saf enerjiyə çevrilir. Keçmiş və gələcəyi görə bilən Uinston Naylz Rumfoord doqquz ildən bəri əlli doqquz gündən bir reallaşır və yer kürəsinə gəlir. Onun evini yazıçı belə təsvir edir: “Şəhərin adı Nevportdur və Samanyolu qalaktikasındakı Günəş sisteminə aid Dünya planetində yerləşən ABŞ ölkəsinin Rod-Aylend ştatındadır. Divarlar isə Rumfoord ailəsinin divarları idi” [3, s.13]. Uinston Naylz Rumfoordun yer kürəsindəki evində olduğu zaman Kazak adlı iti ilə maddiləşməsi həmin divarların içindəki malikanədə baş verir və yüzlərlə insanın müşahidə edə bilməyəcəkləri halda divarlar arxasında toplanmasına səbəb olurdu. Qeyd olunduğu kimi, saf enerjiyə çevrilmiş, kosmosda yaşayan və sadəcə bəlli gündən bir gerçəkləşə bilən insan qəhrəmanın it ilə maddiləşməsi hadisəsini K.Vonnequt xüsusi bir məqsədlə istifadə etmişdir ki, bu barədə yazıçı romanda yazır: “Maddiləşmə eyni ilə modern zamanların edamları kimi yüksək, boş, mühafizə edilən divarlar arasında reallaşacaqdır. Bayırda toplanan izdihamın edamları zamanı divarların o biri tərəfində gözləyən izdihamla bənzərliyi var idi” [3, s.12]. Uinston Naylz Rumfoord və iti konusda dalğa fenomeni kimi yaşayırlar. Yəni, Rumfoord malikanəsinə gəldiyi zaman da dalğa fenomeni kimi mövcudluğunu K.Vonnequt “Günəşdən başlayıb Betelquz ulduzuna qədər uzanan bir dalğa fenomeninin tək bir nöqtəsi, tək bir döngəsi” [3, s.24] kimi ifadə etmişdir.

Xronosinklastik konusun məna və mahiyyətini izah edərkən də K.Vonnequtun orijinal üsulu əks olunmuşdur. Yazıçıya görə, xronosinklastik konus çox müxtəlif insanlar tərəfindən araşdırılmışdır, ədib Dr. Cirill Hollun “Uşaqlar üçün maraqlı və ediləcək şeylər ensiklopediyası”ndakı fikirlərinə əsaslanmışdır. Yazıçıya görə,

kainatın fərqli bölgələrində hər biri öz sferasında haqlı olan, lakin bir-biriləri ilə uzlaşmayan tərəflər var. Bunun səbəbənə K.Vonnequt "haqlılığın çox fərqli formalarında var ola bilməsi" [3, s.18] ilə izah edir. Yazıçı qeyd edir ki, bir-birindən fərqli bütün həqiqətlərin bir yerdə olduğu məkanlar da vardır ki, bu yerlərə xronosinklastik konus deyilir: "Günəş sistemi xronosinklastik konuslarla doludur. Varlığından əmin olduğumuz biri var ki, Dünya ilə Mars arasında dayanır. Orada olduğunu bilirik, çünki dünyalı bir insanla dünyalı iti onun tam ortasına düşdü" [3, s.18].

Xronosinklastik konusda olmaq, yazıçıya görə, eyni müstəvidə həqiqətin çeşidli formalarını görməyə imkan versə də, orda olmaq, eyni zamanda, bütün kosmosa, zamana yayılmaq deməkdir. Romandakı hadisələrin məkan və zaman dəyişmələri, bir anın fərqli məkan təzahürləri də həmin cəhətlər ilə bağlıdır. Sözügedən xüsusiyyəti Uinston Naylz Rumfoord obrazının simasında əks etdirən K.Vonnequt insanların bəzən falçılıq kimi qəbul etdikləri, yaxud falçıların öz xüsusi özəllikləri kimi göstərməyə çalışdıqları məsələlərin izahını verir: "Kosmik gəyimlə xronosinklastik konusa daxil olduğumda, baş vermiş olan hər şeyin hər zaman olacağını, baş verəcək olan hər şeyin də hər zaman baş vermiş olduğunu anladım... Bunu bilmək falçılığın tilsimini qırır, təbii ki.. Onu kifayət qədər bəsit, öncədən görülə bilən bir şeyə çevirir" [3, s.29].

Əsərin adındakı Titan sözü ilə əlaqədar K.Vonnequt romanın ilk səhifələrindən məlumat vermişdir.

Xronosinklastik konuslardan biri də Titandır. Bunu, ilk növbədə, Malaki Konstantı ərinin maddiləşməsi proseduruna dəvət edən xanım Rumfoordun məktubunda müşahidə edirik: "İsrarla sizi yaxşı tanıdığımı, sizinlə Titanda tanış olduğunu söyləyir, Titan dedi ki, anladığım qədər, Saturn planetinin bir peykidir" [3, s.9].

Titan sözü iki mənada anlaşılır: "Titan Saturnun ən böyük peykidir" [6]. XVII əsr hollandiyalı riyaziyyatçı, fizik, mühəndis, astronom Kristian Huygens "Systema Saturnium" – "Saturn sistemi" (1659) əsərində Saturnun halqalarının kəşfi ilə yanaşı, Titan adlı peyk də kəşf etdi və Günəş Sisteminin ölçü baxımından ilk təfərrüatlı eskizini hazırladı... Titan Saturnun ən böyük peykidir. O, həm də Günəş sisteminin ikinci ən böyük peykidir. Merkuridən bir qədər böyükdür. Adını Yunan mifologiyasındakı Titanlardan götürür. Günəş sistemində üzvi kimyanın meydana gəldiyi yeganə peykdir. Bu baxımdan elmin populyar tədqiqat mövzuna çevrilmişdir" [8]. Bu və digər cəhətlərinə görə Titanı önəmli bir məkan kimi roman müstəvisinə gətirən K.Vonnequt onun haqqında da əsərdə məlumat vermişdir: "Saturnun ən böyüyü Titan olan doqquz peyki var. Titan Marsdan bir qədər kiçikdir. Titan Günəş sistemində bir atmosferi olan yeganə peykdir... Titanın günəbaxan toxumunda hava istiliyini iyirmi dərəcədə sabit tutan təbii bir kimyəvi ocaq vardır" [3, s.255].

Yunan mifologiyasında isə Titanlar Olimpiyadan əvvəlki tanrılar kimi təqdim olunmuşdur. Hesiodun Teoqoniyasına görə, onlar altı erkək Titan - Okean, Koeus, Krius, Hyperion, İapet və Kron və altı qadın olan Uran (Göy) və Qayanın (Yer) on iki övladı idi [7].

Romanın adı da sözügedən məsələlərdən qaynaqlanmış, üç siren isə Uinston Naylz Rumfoordun malikanəsindəki "Titanın üç sireni" rəsm əsərindən alınmışdır ki, burada ağ, qızılı və qəhvəyi rəngli üç qız təsvir olunmuşdur [3, s.57].

Gələcəyi görən Uinston Naylz Rumfoord arvadı xanım Rumfoordla “Koli-fornianın Hollivud bölgəsindən Malaki Konstant, ən zəngin amerikalı və bədnam” bir insanla kosmosda səyahət edəcəklərini bilir. Roman Malaki Konstantın kosmosdakı səyahətləri, orada baş verən müxtəlif hadisələr, planetlər arasındakı işğal və müharibələr, qəhrəmanın Titana səfəri kimi xətlər üzərində qurulmuşdur.

Zaman və məkanda səhayətə çıxan yazıçı insanın həyatdakı məqsədi, kainatda baş verən və sanki insanlıq naminə görülmüş bir çox hadisələrin, əslində, onlara zidd olduğunu, müharibələrin fəlakətlərini özünəməxsus ironik tərzilə göstərmişdir. K.Vonnequt yer üzünü və kosmosu kəşf edərək, əldə etdiyi gücü insanların faciəsinə yönəlmiş dünyaya qarşı insan ruhunu qoymuş və yeganə xilas insanın ruhunu tapmasında görmüşdür:

Mahiyyətdən başqa kəşf sahəsi qalmadı.

Kəşf edilməmiş bir tək insan ruhu qaldı.

Yaxşılığın və müdrikliyin başlanğıcı idi bu [3, s.12].

Romanda yazıçı məqsədinin ifadəsinə xidmət göstərən obrazlardan biri də xanım Rumfoorddur. K.Vonnequtun romanlarının qəhrəmanlarının yazdığı kitablar şəklində, yəni mətn içində mətn formasında qurulması məlum faktdır. “Titanın sirenləri” romanının süjetində də önəmli obrazlardan biri olan xanım Rumfoordun əsərləri mühüm yer tutur. “Xanım Rumfoordun 17 milyon dolları vardır. Xanım Rumfoord Amerika Birləşmiş Dövlətlərində yetişə biləcək ən yüksək sosial mövqeyə sahibdir. Xanım Rumfoord sağlam və gözəl olduğu kimi, istedadlı da idi. İstedadı şeir sahəsində idi. İmzasız “Zakkum və Zambiya arasında” adlı kiçik bir şeir kitabı yazıb yayınlamışdı. Kitab kifayət qədər müsbət rəylər almışdır” [3, s.16] deyən yazıçı, əslində, əsəri də “Zakkum və Zambiya arasında” bölümü ilə başlayır. Yəni, roman içində əsər təqdim olunur, qəhrəman yazdığı romanın içində yaşayır.

Romanın səyahət xəttində Xanım Rumfoord da önəmli yer tutur. “Demək ki, pul, mövqe, sağlq, gözəllik və istedad hər şey demək deyilmiş” [3, s.16] yazan K.Vonnequt Malaki Konstant və Xanım Rumfoordun simasında kosmosa səyahət edən iki insanı təsvir etmişdir.

Malaki Konstantı təsvir edərkən yazıçı onu otuz bir yaşında, yaraşıqlı, üç milyard dollarlıq sərvətə malik, eyni zamanda, içki və qadınlar məclisində əylənən bir obraz kimi təqdim edir: “Adı “sadiq elçi” anlamına gəlir” [3, s.21]. “Malaki” sözünün mənası Əhdi-Ətiqdə (Tövrat, Zəbur) kitabı olan on iki kiçik peyğəmbərlərdən sonuncusunun adıdır və ibrani dilində “mənim elçim” mənasını daşıyır.

Malaki yəhudi peyğəmbərlərinin sonuncusudur. Xristianlar Malaki kitabını sona qoymaqla peyğəmbərliyin sona çatdığını və Tanrının İsa Məsihi canlı söz olaraq göndərdiyini, beləliklə də yəhudiliyin xristianlıqla ləğv edildiyini izah etmək istəyirdilər. Yəhudiliyə görə, peyğəmbərlik eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış Malaki ilə sona çatmışdı.

Şotlandiya yazıçısı Metyu Core İstonun 1893-ci ildə nəşr olunan “Bible Dictionary” – “İncil sözlüyü” (kitab sonralar “Easton's Bible Dictionary” – “Eastonun İncil lüğəti” adlandırılmışdır – L.A.) kitabına görə, Malakinin peyğəmbər olmadığı, lakin bu sözün “elçi” mənasını daşması mümkün hesab edilir [9].

K.Vonnequt sözügedən adı təsadüf seçməmişdir. Malaki obrazı ilə görkəmli yazıçı böhran içində olan dünyanı simvollaşdırmış və Tanrıdan onu xilas edəcək mesajı gözlədiyini ifadə etmişdir. Romanını, qeyd olunduğu kimi, qara ko-

mediya hesab edən yazıçı bu cəhəti özünəməxsus tərzdə göstərə bilmişdir: "Alkoqol, nəşə və qadınlardan sonra girdiyi böhranlarda Konstant tək bir şeyin yoxluğuna yanırdı: iki nöqtə arasında təvazökarcasına daşımağa dəyəcək qədər əsil və mühüm bir mesajın. Konstantın özü üçün hazırladığı hədiyyənin altında bu sadə deviz yazılırdı: "Elçi gözləyir". Konstantın nəzərdə tutduğu, çox güman ki, Tanrının özü kimi önəmli birinə yollayacağı ülvî bir mesaj idi" [3, s.21]. Burada yazıçı istehzası da hiss olunmaqdadır.

Sərvəti ilə dünyanı rəmləşdirən Malaki Konstantın zənginliyinin səbəbi kimi "yəqin ki, yuxarıdakı məni sevir" [3, s.24] düşüncəsi Rumfoord ilə söhbət zamanı fərqli istiqamətə yönəlir. Cəmiyyətdə özünü maddi və mənəvi cəhətdən hər zaman seçilmiş insan kimi hiss edən Malaki Konstant "əxlaqi, məkan, sosial, cinsi və enerji baxımında fərqli" [3, s.25] olan Uinston Naylz Rumfoordun qarşısında tərəddüdlər yaşayır: "Tanrıya elçilik etmək kimi bir əməli olan Konstant indi Rumfoordun orta dərəcədə əzəməti qarşısında təlaşa düşmüşdü" [3, s.25].

Uinston Naylz Rumfoord obrazı K.Vonnequtun minlərlə insanların, mədəniyyət abidələrinin məhfinə səbəb olan müharibələr, onların nəticələndirdiyi mənəvi və maddi böhranların hökm sürdüyü dünyaya qarşı ironiyasını səsləndirən və eyni zamanda, onlara səbəb olan bir qəhrəmandır. Yazıçının qəhrəmanının dilindən söylədiyi "insanlara nə çətin, nə sərt bir kainatda yaşadıklarını anlatmaq nankor bir işdir" [3, s.28] sözləri də sözügedən düşüncədən qaynaqlanmışdır.

Uinston Naylz Rumfoord Malaki Konstanta gələcəyi ilə bağlı öz arvadı ilə onun Marsda evlənəcəyini, daha doğrusu "əslində, evlənmək sayılmaz, marslılar tərəfindən cütləşdirmək, yəni cütlük heyvanlar kimi" [3, s.29] xəbər verməsi ilə Malakinin həyatı yeni forma və məkanda davam edir.

K.Vonnequt romanlarında obrazlarının əsərləri ilə yanaşı, bir sıra yazıçı, tədqiqatçı, filosof və tarixçilərin də əsərlərinə müraciət etmişdir. "Titanın sirenləri" romanı da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Uinston Naylz Rumfoordun da gəldiyi yüksək amerikalı sinfindən bəhs edərkən ədib Amerika yazıçısı Uilyam Kittrecin (1932-2020) "Amerikalı filosof krallar" əsərində sözügedən sinfi dəyərləndirən sözlər arasında "nevrotik olmayan cəsarət" [3, s.31] ifadəsini seçmiş və qəhrəmanını da həmin kontekstdə səciyyələndirmişdir. "Uinston Naylz Rumfoordu kosmosa çəkən də, təbii ki, bu tipdən bir cəsarət idi" [3, s.31] deyən yazıçı qəhrəmanının fəaliyyətini analiz edir.

Yazıçı, ilk növbədə, onun hərəkətlərini "tərz və mərdlik" kəlmələri ilə ifadə etməyi daha doğru hesab edir: "Rumfoord cibindən 58 milyon dollar sayaraq özünə kosmik gəmi alan ilk insan olduğu üçün, bunun adı tərzdir. Rumfoordun dünya hökumətlərinin xronosinklastik konuslar səbəbindən bütün kosmik araşdırmaları müvəqqəti olaraq dayandırdığı bir zamanda Marsa gedəcəyini söyləməsinin adı da bir tərzdir" [3, s.31]. K.Vonnequt Rumfoordun itini də özü ilə götürməsinə tərz hesab etdikdən sonra qəhrəmanının fəaliyyətindəki mərdlik cəhətini ön plana çəkir: "Kosmik gəmilərinin xronosinklastik konuslara daxil olduğu zaman nələr olacağına bilinmədiyi bir dövərdə onlardan birinin tam ortasında yerləşməsinə gəlincə isə... Məhz onun adı mərdlikdir" [3, s.31].

K.Vonnequtun obrazları fərdi səciyyə daşımır, görkəmli ədib qəhrəmanlarını müəyyən bir missiya daşıyıcısına çevirmiş, onların simasında dünya və insanlığı, həmin sferada müxtəlif problemləri və cəhətləri ümumiləşdirmişdir. Hadisə və

obrazlarını ən incə detallarına qədər araşdıran ədib bədii sözün imkanlarına mühüm əhəmiyyət vermişdir. K.Vonnequtun romanlarında sözün bədii funksiyası, məntiqi, tutumu və dəqiqliyi ön plandadır. Bu baxımdan da əsərlərinin oxunması xüsusi diqqət və məntiqi yanaşma tələb edən yazıçının söz texnikasını da nəzərə almaq çox vacibdir. Rumfoord və Konstantı insanlığın iki fərqli qütbü kimi dəyərləndirən yazıçı onlar arasındakı fərqi incə məqamları və bədii sözün imkanları ilə ustalıqla ifadə etmişdir: “Rumfoord hər şeyi tərz ilə edərək insanlığın yaxşı görünməsinə nail olurdu. Konstant isə etdiyi hər şeyi tərz olsun deyərək - göstərər-göstərər, bağıra-bağıra, uşaqcasına, ekstravaqant şəkildə edərək özünün də, insanlığın da pis görünməsinə səbəbiyyət yaradırdı” [3, s.32].

Xronosinklastik konusların kəşfi və təhlükəli hesab edilməsi səbəbi ilə “Balina” adlı kosmik gəminin kosmosa göndərilməsinin iptal edilməsi, sanki insanlara yenidən düşünmək və hadisələrin mahiyyətinə varmaq fürsəti verir. “Xronosinklastik konusların kəşfi insanlığa, əsas etibarı ilə bunu söyləyirdi: “Bir yerlərə gedə biləcəyinizi hardan çıxardınız?” sözləri ilə silahlarla göylərə çıxmağa cəhd edən insanlara istehza edən yazıçı Tanrının dili ilə müraciət edir: “Mən ən ucadakı Tanrınız kimi sizin etmək istədiklərinizi dayandırmaq istəyirəm, dayanın ki, mənim qatıma yüksələcək çılgın qüllələrə, raketlərə baş sındırmağı buraxıb qonşularınız ilə necə daha yaxşı qonşuluq, həyat yoldaşlarınızla necə daha yaxşı ailə olacağınızı, necə daha xeyirli övladlar ola biləcəyinizi düşünün! Qurtuluşu raketlərdə axtarmayın – evlərinizdə, kilsələrinizdə axtarın!” [3, s.35]. Yazıçıya görə, Tanrı ən möhtəşəm kosmik gəmini insanlara vermiş, Tanrı yalnız zəngin bir kişi və itin deyil, milyonlarla qadın, kişi və uşaqların yaşaya və Yaradanın nemətlərindən bəhrələnmə biləcəyi kosmik gəmi yaratmışdır: “Düşünsəniz! Sabah harda olmağa üstünlük verərsiz? Marsda, yaxud Tanrının Krallığında? [3, s.36].

K.Vonnequta görə, insanlar bir çox hallarda dəyərlərini anlamırlar, onların düşünmə və hissetmə qabiliyyətləri insanlıq naminə və Tanrıya yaxın olmaq üçün önəmli işlərə deyil, şikayətlərə yönəlir. Malaki Konstantın ardıcılıqla Mars, Merkuri, Dünya, Titan səyahəti romanının əsas xəttini təşkil edir. Uinston Naylz Rumfoordun arvadı Beatriçenin ərinin onun Malaki Konstantın sevgilisi kimi kosmosa göndərməsini insan irqinin pis cəhəti kimi qiymətləndirir və digər canlıların belə davranmadıqlarını nümunə göstərir. Qadının “insan irqi dünyadakı varlığını daha nə qədər sürdürəcək” [3, s.54] sualına gələcəkdən xəbər verən Rumfoordun bilmədiyini söyləməsi yazıçının həm insanlığın, həm də romanının sonunu müəməli saxlamaq niyyətindən qaynaqlanmışdır.

K.Vonnequt İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövəmdə hökm sürən böhranı ABŞ başçısının “Yeni kosmos çağının elanı”na [3, s.59] istehza etməklə simvollaşdırır: “Birləşmiş Dövlətlər başçısı işsizlərə çarə olacaq bir Yeni kosmos çağının elanı edir. Sırf insanlara iş çıxsın deyərək insanlı kosmik gəmilərə milyardlarca dollar xərclənəcək. Bu yeni Kosmik çağın açılışı gələcək çərşənbə axşamı Balinanın uçurulması ilə ediləcək” [3, s.59]. “Kosmos daha əvvəl bizi bir dəfə geri qaytardı, lakin məsələ inkişaf olduğunda rədd edilməyi qəbul etmək amerikalıların tərzidir” [3, s.61] deyən yazıçının ironiyası ön plandadır.

Ümumiyyətlə, ABŞ siyasi sisteminə, onun xarici hərbi siyasətinə K.Vonnequt bir sıra əsərlərində qara yumor vasitəsilə tənqid və ironiya edir. “Titanın sirenləri” romanı da sözügedən kontekstdə maraqlı nümunələr təqdim edir. Əsərin

“Birləşmiş Pendir Çörək İmtiyazlı Hissələri” adlı başlığı Malakinin atası Noel Konstantın sözlərindən ibarət bu epiqrafla başlayır: “Oğlum... bu ölkədə kraliyyət sistemi yoxdur deyirlər, lakin Amerika Birləşmiş Dövlətlərinə necə kral ola biləcəyini sənə söyləyimmə? Bir tualet dəliyinə düş və gül kimi qoxulu çıx, yetər” [3, s.66]. Noel Konstant Şimali Amerika əsilli, misdibli qazan satıcısı kimi fəaliyyətə başlamış, “Magnum Opus” kimi nəhəng bir şirkətin qurucusuna çevrilmişdir: “Noel Konstantın bir yatırım proqramı var idi: sadəcədən də sadə bir proqram. İncil onun məsləhətçisi olacaqdır” [3, s.73]. Yazıçı Noel Konstantın on iki ay içində Vilburhampton otelinin 223 sayılı otağından nadir hallarda çıxaraq sərvətinin bir milyon 250000 dollara yüksəltməsinə səbəb olan iş sistemini göstərir: “Noel Konstantın sistemi belə idi: Otağındakı Gideon İncilini götürüb “Yaradılış”ın ilk cümləsindən başladı. “Yaradılış”ın ilk cümləsi, bəzilərinin bildiyi kimi, belədir: “Başlanğıcda Tanrı göyü və yeri yaratdı”. Noel Konstant cümləni böyük hərflərlə yazıb hərflər arasında nöqtələr qoyduqdan sonra onları cüt-cüt ayıraraq cümləni bu şəkildə düzəltdi: “B.A., Ş.L., A.N., Ğ.I., C.D., A.T., A.N., R.I., G.Ö., Y.Ü., V.Ə., Y.E., R.İ., Y.A., R.A., T.D.I.” [3, s.74]. Yazıçı Noel Konstantın simasında əhəmiyyətli bir uğur hekayəsi təqdim etmişdir.

“Noel Konstant İncildə bu cümlənin sonuna gəldiyi zaman öldü: “Tanrı böyüyü gündüzə, kiçiyi gecəyə dominant olacaq iki böyük işığı və ulduzları yaratdı” [3, s.82]. İş həyatına yüksələn pillələrlə adımlayan qəhrəmanın oğlu ilə ünsiyyət və münasibəti yox dərəcəsinə idi ki, yazıçı bu cəhəti klassik “atalar və oxullar” [3, s.81] durumu kimi ifadə etmişdir. Çalışdığı otağın divarında oğlunun üç yaşında olarkən çəkilmiş rəsminə başqa heç bir münasibəti olmayan ata və oğlunun ilk və son görüşündə Noel Konstant uğur keçmişini Malaki Konstanta bu sözlərlə ötürür: “Atam mənə yalnız iki nəsihət vermişdir. Lakin zamanın sınağından yalnız biri keçə bildi. Nəsihətlərindən biri “ana puluna toxunma”, digəri isə “içki şüşəsini yataq otağından uzaq tut” idi” [3, s.81]. Lakin Malaki Konstantın aludə olduğu mənfi fərdislər və iş prinsiplərinin düzgün qurulmaması nəhəng “Magnum Opus” şirkətinin iflasına gətirib çıxardı.

Nəticə. K.Vonnegutun romanında əsas ideya istiqaməti texniki sivilizasiyanın, maddi qazancların, sərvətlərin insanlığın əleyhinə çevrilməsinə qarşı mübarizəsidir. Bu baxımdan Malaki Konstantın AySisi Tütün məhsulları şirkətinin hazırladığı siqaretlərin insanlarda qısırlıq problemi yaratması [3, s.83] və bunun milyonlarla insana təsirinin ifadəsi romanda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

K.Vonnegut “Titanın sirenləri” romanının elmi fantastik cəhətləri, güclü məntiqi, komik tərz və sadə üslubu ilə dünyada baş verən çox mühüm hadisələrə münasibət göstərmiş, insanlığın məqsədi, kainat və yaradılış məsələlərini, texniki inkişaf və humanizmi qarşılaşdırmış, maraqlı mülahizələri səsləndirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Friedman B.J. Black Humor. Toronto, Bruce Jay Friedman, 1965.
2. Vonnegut Kurt. Running Experiments Off: An Interview, interview by Laurie Clancy, published in Meanjin Quarterly, 30 Autumn, 1971), pp. 46-54.
3. Vonnegut Kurt. The Sirens of Titan. New York, Publisher: Delacorte Press, 1959.
4. Westbrook, Perry D. Kurt Vonnegut Jr.: Overview. Contemporary Novelists. Susan Windisch Brown. 6th ed. New York: St. James Press, 1996.

5. Мендельсон М. Американская сатирическая проза XX века. Москва, Наука, 1972.
6. Titan. Wikipedia. [Elektron resus] – wikipedia.org – 04 avqust 2024. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Titan>
7. Titans. Wikipedia. [Elektron resus] – wikipedia.org – 01 avqust 2024. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Titans>
8. Satürn Nedir? Satürn hakkında bildiklerimiz neler? (Məqalə) [Elektron resus] – 4 iyul 2024. URL: <https://evrimagaci.org/saturn-nedir-saturn-hakkinda-bildiklerimiz-neler-13515>
9. M.G.Easton: Easton's Bible Dictionary - Christian Classics Ethereal Library. – [Elektron resus] – 4 avqust 2024. URL: www.ccel.org.

Latifa Ahmadova

Summary

THE MAIN IDEAS AND IMAGES OF KURT VONNEGUT'S SIRENS OF TITAN

The creative activity of Kurt Vonnegut, a prominent figure of 20th century US literature, is of great importance. The novel “The Sirens of Titan” occupies a special place in the author's work. The writer showed various problems of the society and the political world through satire and black humor. The novel has a fantastic and symbolic character. It is known that the Second World War, in which he was a direct participant, had a great influence on K. Vonnegut's work in terms of themes and ideas. The novel “The Sirens of Titan” is also closely connected with the mentioned war. Although the novel features various characters, intertwined plots and texts, the main line of the work is a character named Malachi Constant. The novel is based on lines about Malachi Constant's travels into space, various events that take place there, interplanetary invasions and wars, and the hero's journey to Titan. The writer, who traveled through time and space, spoke about the purpose of man in life, and with his unique ironic style showed the catastrophes of many events and wars in the Universe.

Латифа Ахмедова

Резюме

ОБРАЗЫ И ОСНОВНЫЕ ИДЕИ РОМАНА КУРТА ВОННЕГУТА

Творчество Курта Воннегута, выдающегося деятеля американской литературы XX века, имеет большое значение. Роман “Сирены Титана” занимает особое место в наследии писателя. К. Воннегут отметил, что роман носит характер черного юмора. Писатель через сатиру и черный юмор показал различные проблемы общества и политического мира. Роман имеет фантастический и символический характер. Известно, что большое влияние на творчество К.Воннегута в плане тематики и идей оказала Вторая мировая война, непосредственным участником которой он был. Роман “Сирены Титана” также тесно связан с упомянутой войной. Хотя в романе представлены разные герои, переплетенные сюжеты и тексты, в главной линии произведения стоит персонаж по имени Малаки Констант. В основу романа легли строки о путешествиях Малаки Константа в космос, различных событиях, происходящих там, межпланетных вторжениях и войнах, путешествии героя на Титан. Писатель, путешествовавший во времени и пространстве, рассказывал о предназначении человека в жизни, своим неповторимым ироническим стилем показал катастрофы многих событий и войн во Вселенной.

Rayçi: f.e.d. B.H.Əzizəliyeva

METODİKA

Elnurə Quliyeva

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1017>

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLƏMƏSİNDƏ EKSTENSİV VƏ İNTENSİV OXU

Açar sözlər: *İngilis dili, ekstensiv oxu, intensiv oxu, lüğət ehtiyatı, bacarıqlar, diskurs*

Key words: *English, extensive reading, intensive reading, vocabulary, skills, discourse*

Ключевые слов: *Английский язык, экстенсивное чтение, интенсивное чтение, словарный запас, навыки, дискурс*

Giriş. Xarici dillərin tədrisi müasir dövrdə əsasən 4 bacarığın inkişaf etdirilməsi üzərində qurulmuşdur. Bunlar oxu, yazı, danışq və dinləmə bacarıqlarıdır. Dili öyrənərkən göstərilən 4 bacarığa nail olmaq üçün lüğətin rolu əvəzsizdir. Təəssüf ki, bir çox tələbələr xarici dillərin öyrənilməsində bu bacarıqları tam inkişaf etdirə bilmir və yüksək səviyyələrə gəlib çata bilmirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri söz ehtiyatının, leksikonun zəif olmasıdır.

Apardığımız araşdırmalara görə deyə bilərik ki, təhsil alanların ingilis dilindən lüğət ehtiyatını artırmaq üçün ekstensiv və intensiv oxu üsullardan istifadə etmək xeyli müsbət nəticələr verir.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, oxu prosesinə hər iki - ekstensiv və intensiv yanaşma təhsil alanların lüğət ehtiyatını xeyli zənginləşdirir və oxu bacarıqlarını təkmilləşdirir.

Ümumiyyətlə, oxu bacarığını inkişaf etdirmək xarici dil öyrənmənin əsasını təşkil edir. Oxucunun dünyagörüşünü artırır. Oxu dünyaya yol açır və sərhədləri genişləndirir. Hədəflədiyiniz dili öyrənmək üçün siz özünüzü əslində lüğəti, cümlə quruluşunu və daha çoxunu ekstensiv və intensiv oxudan istifadə edərək təkmilləşdirə bilərsiniz. İntensiv oxu zamanı lüğət oxucunun əlindən düşmür, o daim sözlərin mənasını araşdırır və lüğətdən istifadə edərək oxuduğu mövzuya uyğun mənanı anlamağa çalışır. Burada qoyulan hədəf dəqiq mövzunu başa düşməkdir. Digər tərəfdən, ekstensiv oxu yanaşmasında isə əsas hədəf materialın ümumi məhiyyətini və məğzini anlamaqdır. Ekstensiv oxu zamanı tələbələr oxu bacarığını inkişaf etdirir və oxuduqları materialdan bilavasitə zövq alırlar.

Qeyd edək ki, intensiv oxu daha dərinləndirən oxuya yanaşma metodudur. Məqsəd mətni tam anlamadır, buna görə də oxucunun məqsədi hər bir sözün mənasını başa

düşməyə çalışmaqdır. Digər tərəfdən, ekstensiv oxu metodu zamanı mətndə olan əsas məqamlar yadda saxlanılır və oxucu həmin materialı ya sürətlə, ya da fasilə verərək (istirahət edərək) oxuya bilər.

Bir sözlə, hər iki tip oxu dil öyrənənlər üçün əsasdır. İntensiv oxu zamanı tələbə mətnin tam mahiyyətini anlamaq üçün məcburən tez-tez fasilə verir, daha çox enerji sərf edir və fikrini cəmləyir. Amma ekstensiv oxu zamanı oxucu saatlarla oxumaqdan zövq alır və hər bir sözün mənasını anlamağa ehtiyac yoxdur. Tədqiqatçı Maulid Taembo [3, s.22] öz məqaləsində yazır ki, intensiv oxuda tələbələr qeydlər aparır və detallara diqqət yetirir. Burada tələbə oxuduğu materialın əsl mənasını başa düşməsi vacibdir. İntensiv oxuda əsas hədəf qrammatika və sintaksis qaydalarını başa düşmək, mövzunu təfsilatı ilə anlamaqdır. Xüsusi suallara cavab tapmaq intensiv oxunun əsas hədəfidir.

Məruzələr, müqavilələr, xəbərlər, bloq postlar, qısa hekayələri və s. intensiv oxuya misal ola bilər.

Ekstensiv oxu isə tamamilə fərqli yanaşma metodudur. Səlislik və tam anlama ekstensiv oxu üçün vacib deyil. Müəyyən bir hissənin ümumi ideyasını anlamaq üçün hər bir sözü tək-tək anlamaq vacib deyil.

Tədqiqatçı Luca Lampariello [8, s.2] öz məqaləsində bu fikri önə çəkərək bildirir ki, ümumiyyətlə, xarici dili daha rahat anlamaq üçün mətndəki 90-95% sözü anlamaq lazımdır. Amma oxucunun əksəriyyəti göstərilən qədər söz ehtiyatı olmadan da oxunun mahiyyətini başa düşə bilər. Xüsusilə, ekstensiv oxu bu zaman tam köməyə çatır.

Ekstensiv oxuya misal olaraq jurnalları, romanları, elmi məqalələri, xarici dil öyrənənlər üçün xüsusi yazılmış müxtəlif janrlı kitabları və s. misal göstərmək olar.

Ekstensiv oxu tələbələri fərdi şəkildə oxumağa həvəsləndirir və proqramı mənimsəməyə kömək olur. Tələbələr sadəcə oxu xətrinə oxumurlar, onlar səlis oxumağı, söz birləşmələrini, dil nümunələrini və s. öyrənməklə özlərini inkişaf etdirirlər. Araşdırmaçı Nakanişi [4, s.4] qeyd etmişdir ki, ekstensiv oxunun oxunulan materialı anlamaqda və söz ehtiyatının artırılmasında mühüm təsiri var. Bundan başqa, tələbələr maraq dairəsində olan və üstünlük verdikləri kitabı oxumaqda sərbəstdirlər.

Dilçi alim Bell [1, s.13] isə hesab edir ki, ekstensiv oxu xüsusi hazırlanmış materiallar və ya özünüz tərəfindən seçilmiş materiallar da ola bilər. Ekstensiv oxunun əsas məqsədi motivasiyanı artırmaqdır.

Ekstensiv oxu sizdən anacaq oxumağı tələb edir. Sevimli kitabınızı seçin və həzz almaq üçün oxuyun. Anlamadığınız sözlər və ifadələr üçün narahatçılıq keçirməyin. Oxunun bu formasında əsas kəmiyyət hesab olunur. Əlbəttə, nə qədər çox söz ehtiyatınız olsa, oxuduğunuzu anlamaq daha da asanlaşar.

Ekstensiv oxunu aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Tələbələr mümkün qədər çox oxuyurlar. Onlar vaxtlarını oxuya sərf edirlər. Bu o deməkdir ki, tələbələr çox oxumaq üçün həvəsləndirilir. Bu auditoriyada və auditoriyadan kənarda həyata keçirilə bilər.

- Çox saylı mövzulara dair çox saylı materiallar mövcuddur. Bu o deməkdir ki, müəllim tələbələri müxtəlif oxu materialları ilə təmin etməlidir.

- Tələbələrin özlərinin oxu materialını seçmək hüququ var. Onlar maraq və ehtiyac duyduqları sahələrə dair material seçə bilərlər.

– Məqsəd məmnunluq, məlumat və ümumi məlumat almaqla əlaqələndirilir. Çox tələbələr məmnunluq, məlumat və ümumi məlumat almaq əldə etmək üçün oxuyurlar.

– Oxu özü bir mükafatdır. Tələbənin əsas tapşırığı sadəcə oxumaqdır, çalışma etmək deyil.

– Tələbələr adətən oxudan sonra bəzi tapşırıqları yerinə yetirirlər. Ən çox oxudan sonra yayılan tapşırıq növü yazı və ya rəy yazmaqdır. Tələbələr kitab haqqında rəy və ya kiçik xülasə yazırlar. Onlar maraqlı sözlər və ümumişlək ifadələrdən istifadə edərək yazdıqlarını kiçik qruplarda yoldaşları ilə paylaşırırlar. Onlar bu tapşırıqlarla oxu vasitəsilə qazandıqlarını möhkəmləndirir, onlarda inkişaf hissini formalaşdırır, oxuduqları materiallar haqqında məlumatı paylaşmağa kömək edir. Ekstensiv oxuda oxudan sonra olan həyata keçirilən tapşırıqlar tələbənin lüğət zənginliyini artırmağa birbaşa kömək edir.

Ekstensiv oxuda müəllimin rolu haqqında aşağıdakıları deyə bilərik:

Ekstensiv oxu tələbələrə lüğət bazasını artırmaq üçün əvəzolunmaz imkanlar yaradır. Ona görə də müəllim tələbəni düzgün yönlətməkdə məsuliyyət daşıyır. Tələbələr oxu materialını oxuyarkən dəfələrlə eyni və söz ifadələrlə rastlaşırlar. Bu da tələbələrin sözlərin mənasını yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Müəllim söz ehtiyatını artırmağa biləcək ekstensiv oxu proqramını təmin etməlidir. Müəllim yaxşı və uğurlu ekstensiv oxunu aparmaqda əsas rol oynayır, çünki proqramın uğuru ekstensiv oxunun müəllim tərəfindən düzgün seçilməsindən asılıdır.

İntensiv oxu zamanı müəllimin aşağıdakı vəzifələri vardır:

Cümlə quruluşunu, lüğəti məşq etmək və ümumi müzakirələr aparmaq intensiv oxu texnikası hesab olunur. İntensiv oxu materialı elə seçilməlidir ki, yaxşı nəticələr əldə edilə bilsin. İntensiv oxuda tələbələr əsasən müəllimin rəhbərliyi altında kiçik mətnlər üzərində işləyirlər. İntensiv oxuda məqsəd tələbələrə mətnin mənasını təfəsilatı ilə başa düşməyi, oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əsas ideyanı müəyyənledirməyi, lüğət və grammatik bilikləri zənginledirməyi aşılamaqdır. Başqa sözlə, intensiv oxu məntiqi arqumentlərlə mətnə tam mənanı anlamağı inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. İntensiv oxuda anlama dərəcəsinin oxu sürəti ilə birbaşa əlaqəsi var. Aydın görünür ki, oxunun sürəti dərindən oxu anlamasında aşağı düşəcək.

İntensiv oxuda tələbələr əsasən mətnin spesifik mənasını dəqiqliklə, hər sözün, cümlənin, paraqrafın mənasını anlamaqla oxuyurlar. Beləliklə, intensiv oxu sinifində tələbələr lüğətdən də istifadə edə bilirlər. Tələbələr anlamadıqları sözlərin mənasını lüğətdə axtarmağa çalışırlar. Müəllimin seçdiyi mətni tələbələr sinifdə oxuyur və müəllimin mətnə dair verdiyi sualları cavablandırır. Tədqiqatçı Ferdila (2 səh.72) belə bir fikir irəli sürür ki, intensiv oxunun məqsədi oxuduğunu dərk etmək üçün oxumaq bacarığını inkişaf etdirmək və təkmilləşdirməkdir. Oxuduğu mətndən daha geniş məlumat almaq və anlamaq üçün tələbələr hər cümləni diqqətlə oxuyurlar. Bir sözlə, intensiv oxu mətnin əsl mənasını anlamağa fokuslanmışdır.

İntensiv oxunun xarakteristikası belədir:

İntensiv oxuda oxucunun məqsədi məlumat və bilik əldə etməkdir. Həcmi az olan mətnin mənasını dərindən anlamalı, yavaş sürət və diqqətlə oxumalıdır. Əsas hədəf və nəticə oxunun keyfiyyətidir.

İlk olaraq tələbələr intensiv oxu zamanı mətndə olan məlumatı toplamağı planlayır və ilk hədəf ilkin anlamadır. Tələbələr mətndən nəyi qazanmağa çalışdıqlarını dəqiqliklə müəyyənəlməlidirlər. Daha çox diqqət lüğətə, qrammatikaya və mətnin müzakirəsinə yönəli bilər.

İntensiv oxuda ikinci ən vacibi məqam anlamadır. Tələbə daha çox məlumata yiyələnmək üçün oxu materialını tam anlamalıdır. Üçüncü vacib məqam isə oxunun keyfiyyətidir. Bu o deməkdir ki, tələbə oxuduğu hər şeyi anlaya bilər və mətnlə bağlı sualları anlayaraq cavablaşdırmaq iqtidarında olur.

İntensiv oxuda müəllimin rolu haqqında aşağıdakıları deyə bilərik.

Auditoriyada tələbələrin həvəslə oxu materialına yiyələnməsi üçün müəllim mətn və tapşırıqlara maraq və motivasiya yaratmalıdır. İntensiv oxuda müəllimin rolu təşkilatçı, müşahidəçi və təşviqatçıdır. Təşkilatçı kimi müəllim tələbələrə oxunun məqsədlərini dəqiqliklə söyləyir və mətni anlamaq üçün onlara nə qədər zaman lazım olduğuna dair aydın təlimat verir. Müşahidəçi kimi isə tələbələr mətni oxuyarkən müəllim onların inkişafını müşahidə edir və müşahidə onların fərdi və kollektiv şəkildə necə işləyib və işləməməkləri barədə müəllimə əsaslı şəkildə kömək olur. Tələbələr çalışmanı uğurla tamamladıqdan sonra müəllim cavabları cütlüklərlə müzakirə və müqayisə edir. Müasir dövrdə tələbələr cütlüklərlə olan tapşırıqlara üstünlük verir, onlar bu zaman biliklərini və verilən cavaba olan məsuliyyətlərini sanki paylaşmış olurlar. Təşviqatçı olaraq isə müəllim tələbələrə mətn təlimatının bəzi özəlliklərinə yönəldir, qeyri-müəyyənlikləri aydınlaşdırır və onları əvvəl rast gəlmədikləri mətn strukturunun fərqlində olmağa vadar edir.

İntensiv oxu 3 mərhələyə bölünür: oxudan əvvəl verilən tapşırıqlar (pre-reading); oxu zamanı verilən tapşırıqlar (while reading); oxudan sonra olan (post reading).

Birinci mərhələdə tələbələr nə üçün bu mətni oxuduqlarının səbəbini müəyyənləşdirirlər. Birinci mərhələdə oxu materialının təqdimatında verilmiş mətnlə bağlı qrup işi, müzakirə və yazı tapşırığı ola bilər. Bu cür müzakirə və tapşırıqlar auditoriyada canlılıq, tələbələrdə motivasiya yaradır. Oxudan əvvəl fəaliyyətin məqsədi tələbələrin mətni tam anlamasına yönəlmişdir. Tələbə əvvəlcədən oxu tapşırıqları etdikdən sonra mətnə dair verilən tapşırıqları daha rahat və sərbəst yerinə yetirir. Bu mərhələdə daha çox mətnə uyğun sözlərin mənasını tapmaq, paraqrafları uyğunlaşdırmaq, nəticə çıxarmaq və.s bir sıra tapşırıqlara üstünlük verilir. Oxunun bu mərhələdə əsas strategiyası bir mənalı oxu bacarığını inkişaf etdirməkdir. Bu mərhələ tələbəni effektiv və müstəqil oxucuya çevirir və söz ehtiyatını artırır. Mətdən sonra olan tapşırıqlar isə oxucunu öyrəndiklərini cəmləşdirməyə yönəlir və müəllim sual verməklə mətnin mənimsənmə faizini təyin edir. Mətdə əvvəl mənası başa düşülməyən sözləri soruşur. Başqa sözlə, müəllim son mərhələdə tələbələrin mətni anlama dərəcəsini verilən tapşırıqlarla müəyyənləşdirir.

Ekstensiv və intensiv oxu arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

Ekstensiv oxu tələbələrdə ümumi oxu bacarıqlarını inkişaf etdirir və oxucu oxuduğu materialı özü də seçə bilər. Burada bir məqsəd də oxucunun oxuduğu materialdan zövq almasıdır. Ancaq intensiv oxuda isə mətnə dair çalışmalar yerinə yetirilir. Üstünlük verilən çalışmalar arasında mətdə verilən fikirlərin doğru və ya yanlış olması, paraqrafların başlıqlarla uyğunlaşdırılması, qarışıq verilmiş paraqrafların sıralanması dayanır. Digər bir fərq isə ondan ibarətdir ki, ekstensiv oxu-

da oxucu maraq dairəsinə uyğun mövzunun ümumi mənasını çoxlu kitablar, qəzetlər, jurnallar və s. oxumaqla əldə edir. Əksinə, intensiv oxu auditoriyada həyata keçirilir, tələbədən mövzunu dərinlən başa düşmək tələb olunur və başa düşənə qədər dafələrlə oxumağa vadar edilir. İntensive oxuda mövzu müəllim tərəfindən seçildiyinə görə tələbənin maraq dairəsinə uyğun olmaya bilər.

Lakin ekstensiv oxuda onlar istədikləri materialı seçməkdə sərbəstdirlər. Başqa bir məqam isə ekstensiv oxuda oxucunun materialda olan hər bir sözün mənasını lüğətdə axtarır tapır öyrənməsi vacib deyil. Əksinə, intensiv oxuda tələbələr naməlum olan sözlərin hər birinin mənasını anlamaq üçün daim lüğətdən istifadə etməlidirlər. Diqqət ediləcək daha bir məqam odur ki, ekstensiv oxu oxucunun sürət və səlisliyini inkişaf etdirmək üçün vacibdir, lakin intensiv oxu lüğət, qrammatika və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirməklə birgə tənqidi fikir və analitik bacarıqları da təkmilləşdirir.

Müqayisə	Ekstensiv oxu	İntensiv oxu
Məna	Həcmi böyük və çox saylı mətnlərin ümumi mənası oxucular tərəfindən mənimsənilir.	İntensiv oxuda oxucular qısa mətnləri diqqətlə oxumalı və maksimum dərindən mənimsəməlidirlər.
Növü	Əlavə oxu	Ətraflı oxu
Məqsəd	Həzz və məlumat əldə etmək	Mətni hərtərəfli anlamaq
Mənbə	Romanlar, jurnallar, qəzetlər .	Dərsliklər
Material seçimi	Oxu materialı şəxsin özü tərəfindən seçilə bilər.	Oxu materialı müəllim tərəfindən tövsiyə olunur və ya qərar verilir.
Tələblər	Eyni mövzu və ya məzmununda çox saylı kitablar oxumaq	Tam mənanı başa düşmək üçün dafələrlə oxumaq
Lüğətin istifadəsi	Yox	Hə
Səmərəliliyi	Səliş oxumağı inkişaf etdirmək	Oxu bacarıqlarını, lüğət və qrammatik bilikləri inkişaf etdirmək
Həcmi	Həcmi böyükdür.	Kiçik həcm və ya bir neçə səhifə
Sürət	Sürətli və axıcı	Yavaş
Metod	Auditoriyada və auditoriyadan kənar	Yalnız auditoriyada

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə tələbələrin ingilis dilindən lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində intensiv və ekstensiv oxu materiallarının əhəmiyyəti şərh edilir, bu prosesdə müəllim və tələbələrin vəzifələri təhlil və tədqiq edilir, yeni mülahizələr, yeni fikir və ideyalar irəli sürülür. Məqalədə intensiv və ekstensiv oxunun səciyyəvi xüsusiyyətləri onların fərqli cəhətləri haqqında dəyərli elmi məlumatlar verilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Məqalə ingilis dilini öyrənənlər və öyrədənlər üçün dəyərli praktik materiallardır. İngilis dili kurslarında, tələbə auditoriyalarında məqalədən dəyərli mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Nəticə. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində belə bir ümumi bir fikrə gəlmək olar ki, ekstensiv oxu oxucudan mövzunu əsasən ümumi və səthi dərk etməyi tələb edir.

İntensiv oxu isə oxucudan mövzunu diqqətli və müfəssəl oxumağı tələb edir. Müəllim və eləcə də tələbə tərəfindən seçilmiş uğurlu ekstensiv oxu materialı oxucunun oxuya olan həvəsini artırır və müstəqil oxu qabiliyyətini nəzərə çarpacaq qədər inkişaf etdirir. Ancaq intensiv oxu zamanı oxucu anlamadığı sözün hər birinin mənasını lüğətdən taparaq öyrənir və əsas fikri həm də qrammatika, cümlə quruluşuna yönəldir. Eləcə də verilən materialın dəqiq və əsl mənasını dərindən və ətraflı oxu ilə müəyyənləşdirir. Müəllim hər iki-ekstensiv və intensiv oxu materiallarının tədrisi zamanı tələbələrdə nailiyyət əldə etmək üçün oxunun məqsədini düzgün müəyyənləşdirməli və oxu materialının şərtlərini aydın izah etməlidir. Hər iki oxu növü oxucunun yaddaşını, söz ehtiyatını kifayət qədər artırır və oxu bacarığını yüksək pillələrə qədər qaldıra bilir. Oxu bacarığını yüksək səviyyədə artıran oxucu həm də yaradıcı bir yazar və səlist danışa bilən bir şəxsiyyətə çevrilir. Beləliklə, digər bacarıq formaları da inkişaf etdirilmiş olur.

Ədəbiyyat:

1. Bell, Timothy (2001). Extensive Reading: Speed and Comprehension. The Reading Matrix, Vol.I, No.1, April 2001. Retrieved from: <http://www.reading-matrix.com/articles/bell/index.html>
2. Ferdila, Raihani. (2014). The Use of Intensive Reading in Teaching Reading. Journal of English and Education, 2 (2), 68-80.
3. Maulid Taembo Extensive and intensive reading approaches in teaching english reading – Journal of Elementary Education, Vol. 1 No. 2, Juli, Tahun 2023
4. Nakanishi, T. (2015). A meta-analysis of extensive reading research. TESOL Quarterly, 49(1), 6-37. Nation Paul and Rob Waring. (2013). Extensive Reading and Graded Readers. Compass Publishing.
5. Naely Muchtar . Intensive and extensive reading in improving teaching reading comprehension Lingua Pedagogies Journal of English September 2019
6. Nation Paul and Rob Waring. (2013). Extensive Reading and Graded Readers. Compass Publishing.
7. <https://www.extensivereading.net/>
8. <https://www.lucalampariello.com/intensive-vs-extensive-reading/>
9. <https://keydifferences.com/difference-between-extensive-and-intensive-reading.html>

Elnura Guliyeva

Summary

EXTENSIVE AND INTENSIVE READING IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Extensive and intensive reading, though distinct in their approach, are complementary strategies for developing a well-rounded reader. Extensive reading fosters a love for literature, enhances fluency, and allows for broader exposure to language and ideas. Intensive reading, on the other hand, sharpens analytical skills, deepens comprehension, and strengthens command over complex linguistic structures. To achieve optimal language acquisition and intellectual growth, learners should integrate both methods. Extensive reading promotes breadth, while intensive reading ensures depth, creating a balanced and comprehensive learning experience. Together, they supply readers with the ability to appreciate, understand, and critically engage with diverse texts.

Эльнура Гулиева

Резюме

**ЭКСТЕНСИВНОЕ И ИНТЕНСИВНОЕ ЧТЕНИЕ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Экстенсивное и интенсивное чтение, хотя и различаются по подходу, являются взаимодополняющими стратегиями для развития всестороннего читателя. Экстенсивное чтение воспитывает любовь к литературе, улучшает беглость и расширяет кругозор. Интенсивное чтение, в свою очередь, развивает аналитические навыки, углубляет понимание и укрепляет знание сложных языковых структур. Для достижения оптимального овладения языком и интеллектуального роста учащимся следует сочетать оба метода. Экстенсивное чтение дает широту, а интенсивное – глубину, создавая сбалансированный и всесторонний учебный опыт. Вместе они помогают читателям ценить, понимать и критически осмысливать различные тексты.

Rəyçi: dos. G. Şirəliyeva

PEDAQOGİKA

Abbas Babayev

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1010>

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ ÖMÜRBOYU TƏHSİL SİSTEMİNİN YARADILMASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *ömürboyu təhsil, ali təhsil, ömürboyu təhsil mərkəzləri, Keyptaun Bəyanatı*

Key words: *lifelong learning, higher education, lifelong learning centers, the Cape Town Statement*

Ключевые слова: *обучение на протяжении всей жизни, высшее образование, центры непрерывного образования, Кейптаунское заявление*

Giriş. Ömürboyu təhsilin əhəmiyyəti, əhalinin davamlı savadlanması üçün ömürboyu öyrənmə mexanizminin və imkanlarının yaradılması Azərbaycan Respublikasının inkişaf prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də, “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda və digər sənədlərdə ömürboyu təhsil anlayışına çoxsaylı istinadlar onun günümüzün sosial, iqtisadi və dayanıqlı inkişafına töhfə verən digər sahələrdəki problemlərin həllində artan rolunun bariz nümunəsidir [1, 2, 3]. Normativ hüquqi, habelə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair yuxarıda qeyd olunan və digər sənədlərdə ömürboyu təhsil anlayışına istinadlara, habelə ölkənin əmək bazarında müşahidə olunan kadr qıtlığı problemlərinin əsas həllərindən biri kimi məhz ömürboyu təhsilin göstərilməsinə baxmayaraq, ömürboyu təhsil ilə bağlı ölkə səviyyəsində hədəf baxışı, prioritet istiqamətləri, görülməli tədbirləri və digər mövzuları özündə əks etdirən konsepsiya sənədinin və ya yol xəritəsinin olmaması, bu sahədə infrastrukturun yaradılmasında çətinliklərə yol açır [4; 5, s.27]. Bu çətinliklər ömürboyu təhsilin təşviqində və təşkilində rolunun əhəmiyyəti tanınan müxtəlif tərəflərin, o cümlədən ali təhsil müəssisələrinin bu istiqamətdə fəaliyyətlərində pərakəndəlik və digər risklər yarıda bilər. Belə ki, son illər ərzində ali təhsil sahəsində dövlət siyasəti keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuş, Elmi və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmış və onun vəzifələrinə ömürboyu təhsil istiqamətində tədbirlərin görülməsi də aid edilmişdir [6]. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ölkədə ömürboyu təhsil infrastrukturunun yaradılmasında digər təhsil pillələrinin olduğu kimi ali təhsil pilləsinin də rolunun, ali təhsil müəssisələrindən gözləntilərin müəyyən edilmə-

məsi, onlar qarşısında bu istiqamətlə bağlı konkret prioritet və hədəflərin qoyulmaması, fəaliyyətin əlaqələndirilməsinə maneə yaradır və ali təhsil müəssisələri tərəfindən fəaliyyətin pərakəndə təşkilinə yol açır. Bu məqalənin məqsədi ali təhsil müəssisələrində ömürboyu öyrənmənin təşviqi və ömürboyu təhsil infrastrukturunun yaradılması üçün zəruri hesab olunan amilləri təhlil etmək, habelə ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində sözügedən təhsil sisteminin yaradılması istiqamətində cari vəziyyəti qiymətləndirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində mövzu ilə bağlı yerli və xarici dilli ədəbiyyat dərinədən araşdırılmış, ölkənin ali təhsil müəssisələrinin nümayəndələri, elm və təhsil sahəsində dövlət sektorunda çalışan şəxslər, həmçinin müstəqil ekspertlər ilə yarımstrukturlu müsahibələr təşkil olunmuşdur.

Qlobal səviyyədə ali təhsil pilləsinin ömürboyu təhsilin təşkilində roluna dair çoxsaylı bəyannamələr, çərçivələr və digər tövsiyə xarakterli sənədlər qəbul edilmişdir. Həmin sənədlər arasında məzmununun konkretliyi ilə seçilən və müxtəlif ölkə kontekstlərində tətbiq üçün təşkilati alət kimi qəbul olunan sənəd Ömürboyu Öyrənən Ali Təhsil Müəssisələrinin Xarakterik Elementləri haqqında Keyptaun Bəyanatıdır [7, s.2]. Adıçəkilən sənəddə ali təhsil müəssisələrinin ömürboyu öyrənən müəssisələrə transformasiyası, onların ömürboyu təhsilə töhfə verməsi üçün zəruri olan altı amil müəyyənləşdirilmiş və hər bir amilin xarakterik xüsusiyyətləri təsvir olunmuşdur. Bu altı amilə ölkədə müvafiq sahələri tənzimləyən siyasi və hüquqi-normativ baza, ali təhsil müəssisəsinin strateji əməkdaşlıqları, əlaqələri, müəssisənin tədqiqat potensialı, istiqamətləri, təlim və tədrisin təşkili, o cümlədən üstünlük verilən pedaqoji proseslər, tətbiq olunan pedaqoji metodlar, müəssisənin idarəetmə sistemi və siyasətləri, habelə tələbələrə dəstək xidmətləri aid edilmişdir [7, s. 4].

Yuxarıda qeyd olunan altı amil arasında fundamental kimi qəbul olunan bir-bəşə ali təhsil müəssisələrindən asılı olmayan amil ömürboyu öyrənməni həmin prosesdə ali təhsil pilləsinin iştirakını təmin edən siyasi və hüquqi-normativ bazanın olmasıdır. Belə baza ali təhsil müəssisələrinə bakalavriat, magistratura və doktorantura səviyyələrində ənənəvi təhsil proqramlarından başqa müxtəlif yaş və əhali qruplarından olan şəxslər üçün əlavə təhsil proqramlarının təşkilinə imkan yaratmalı, ali təhsil müəssisələrinin təhsilalma formaları, alternativ qəbul mexanizmləri və s. yollar ilə fərqli kateqoriyalardan olan öyrənənlərin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verə bilməsinə icazə verməli, müəssisələrin dəyişikliklərə çevik uyğunlaşması üçün onlara lazımi akademik, maliyyə və inzibati muxtariyyətin verilməsini özündə ehtiva etməlidir.

Ali təhsil müəssisəsinin strateji əməkdaşlıqları və əlaqələri dedikdə müəssisə ilə kənar maraqlı tərəflər, o cümlədən biznes dünyası işəgötürənlər, dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, digər təhsil müəssisələri və s. ilə əlaqələr qurulması inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Belə əməkdaşlıqlar ali təhsil müəssisələrinə cəmiyyətin, biznes dünyasının və digər tərəflərin maraq və ehtiyaclarını başa düşməyə, nəticə etibarilə ehtiyaclara daha yaxşı cavab verən xidmətlər təklif etməyə, öyrənənlər üçün geniş inkişaf imkanları yaratmağa, əlavə resurslar cəlb etməyə, qabaqcıl təcrübələri öyrənməyə və s. istiqamətlərə xidmət etməlidir.

Ömürboyu təhsilin təşkili üçün ali təhsil müəssisəsinin tədqiqat potensialı olaraq müəssisənin yeni bilik yaratmaq, müxtəlif problemlərin həlli üzrə elmi araşdırmalar aparmaqla sübuta əsaslanan həll yolları təklif etmək bacarığı nəzərdə

tutulur. Tədqiqat potensialından istifadə edərək ali təhsil müəssisələri yeni əməkdaşlıqlar qura və təklif etdiyi xidmətlərin çeşidini artıraraq cəmiyyətə daha yaxşı xidmət edə bilirlər.

Ali təhsil müəssisələrinin ömürboyu öyrənmə mərkəzlərinə transformasiyasında digər bir vacib amil təlim və tədrisin təşkili və metodikasıdır. Burada əsas diqqət öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına, öyrənən mərkəzli təlim metodlarının tətbiqinə, təhsilə formalarının öyrənənlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq tərtib edilməsinə, öyrənənlərdə tənqidi düşünmə, problem həll etmə və digər praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsinə ayrılır. Bütün bunlar ali təhsil müəssisələrinin müxtəlif seqmentlərdən olan şəxslər tərəfindən faydalı öyrənmə məkanı kimi hesab edilməsinə və ali təhsilin cəlbediciliyinin artmasına xidmət edir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ömürboyu təhsilin təşviqində qabaqcıl təcrübələri ilə tanınan bir sıra xarici ölkələrdə populyarlıq qazanan təhsil trendlərindən biri həmin ölkələrin bəzi ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının ömürboyu öyrənən və ya başqa sözlə desək, müstəqil öyrənmə bacarığına malik şəxslərə dönüşməsidir [8, s. 97]. Həmin müəssisələr bu keyfiyyəti məzunlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi hesab edirlər və buna nail olunmasında təhsil proqramlarında tətbiq olunan təlim metodlarının rolunu vurğulayırlar.

Keyptaun Bəyanatında yer alan son iki element ali təhsil müəssisəsinin idarəetmə sistemi və tələbələrə dəstək xidmətləridir. İdarəetmə sistemi və siyasəti altında müəssisədə ömürboyu təhsilin təşviqi üçün zəruri normativ və təşkilati əsaslarının yaradılması, o cümlədən ömürboyu təhsil ilə bağlı məsələlərin müntəzəm şəkildə müəssisənin rəhbərliyinin gündəliyində olması, öyrənənlərin ehtiyaclarına çevik şəkildə cavab vermək üçün təşkilatdaxili zəruri qaydaların hazırlanması, habelə daimi əsaslarla təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Tələbə dəstək xidmətlərinin isə adından da göründüyü kimi, əsas məqsədi öyrənənlərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onların təhsil təcrübələrini daim təkmilləşdirmək və ömürboyu öyrənmə üçün əlverişli mühit yaratmaqdır. Bu xidmətlərə karyera məsləhəti xidmətləri, mentorluq proqramları, asudə vaxtın səmərəli təşkili üzrə müxtəlif fəaliyyət və s. tədbirlər aid edilir. Belə yanaşmada tələbəyə həm də bir müştəri kimi yanaşılır və onun məmnuniyyətinin təmin edilməsi daim diqqətdə saxlanılır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan da göründüyü kimi, Keyptaun Bəyanatının əsas məqsədi ali təhsil müəssisələri tərəfindən ömürboyu təhsilin təşkilinə kompleks yanaşmanı təmin etmək, ömürboyu təhsil istiqamətini müəssisənin ənənəvi fəaliyyət sahələrindən təcrid olunmuş şəkildə yox, onlara inteqrasiya edərək inkişaf etdirməkdir.

Sonrakı illərdə müxtəlif universitetlərin ömürboyu təhsil sahəsində fəaliyyətinin təşkili haqqında aparılmış araşdırmalar nəticəsində universitetlərin sözügedilən istiqamətdə fəaliyyətləri üç inkişaf mərhələsi üzrə kateqoriyalasdırıldı: adaptasiya, təşkilata inteqrasiya və təşkilati mədəniyyətə inteqrasiya [8, s.47]. Bu mərhələlər aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

1. **Adaptasiya mərhələsi.** Bu mərhələdə ilkin olaraq, ali təhsil müəssisələri əlavə təhsil xidmətləri üçün bazarda yaranan tələbatə hər hansı bir vizyon və ya uzunmüddətli plan olmadan, pərakəndə şəkildə cavab verməyə çalışır. Bu mərhələ daxilində növbəti addım müəssisə tərəfindən ömürboyu təhsil (müəssisə tərəfindən davamlı təhsil, fasiləsiz təhsil və s. adlandırıla bilər) üzrə fəaliyyət planının və

ya strategiyanın hazırlanması olur, lakin həmin sahəyə müəssisənin ənənəvi fəaliyyət istiqamətlərindən təcrid edilmiş qaydada yanaşılır.

2. Təşkilata integrasiya mərhələsi. Bu mərhələdə müəssisə ömürboyu təhsil üzrə fəaliyyət planını təşkilatın digər strateji inkişaf istiqamətlərinə integrasiya etməyə çalışır, təhsil proqramlarına daha geniş auditoriyanı, xüsusilə ənənəvi tələbə segmentinə aid olmayan şəxsləri cəlb etmək istəyir, bu məqsədlə müəssisə daxilində yeni struktur bölmələr təsis etməyə (mərkəzlər və s.) və xidmətlər təklif etməyə başlayır.

3. Təşkilati mədəniyyətə integrasiya mərhələsi. Bu mərhələdə ömürboyu öyrənmənin təşviqinə yönəlik yanaşma təşkilatdaxili bütün qərarvermə proseslərinə integrasiya edilmiş, öyrənən mərkəzli müəssisənin formalaşdırılması hər kəs tərəfindən prioritetləşdirilmiş, müəssisənin özü də bütövlükdə öyrənən və daim inkişaf edən təşkilata çevrilmişdir. Bu mərhələdəki müəssisələrin bir digər xarakterik xüsusiyyəti onlar tərəfindən ömürboyu təhsil mövzusunda tədqiqatların aparılmasıdır. Başqa sözlə desək, ömürboyu öyrənmənin ali təhsil müəssisəsinin təşkilati mədəniyyətinə integrasiya etməsi o deməkdir ki, Keyptaun Bəyanatında əksini tapmış altı elementin hər biri reallaşmışdır.

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin ömürboyu təhsilin təşkili istiqamətində fəaliyyətinə nəzər saldıqda son illər ərzində əksər müəssisələrin nəzərəçarpan fəallığını müşahidə edə bilərik [9]. Belə ki, 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsinin təsdiqindən ötən dövr ərzində ömürboyu təhsil sahəsində fəaliyyətin təşkili məqsədilə bir çox ali təhsil müəssisəsi tərəfindən xüsusi struktur bölmələr (məsələn, ömürboyu təhsil mərkəzi, əlavə təhsil şöbəsi, davamlı təhsil şöbəsi və s.) təsis edilmişdir [5, s.11].

Lakin müəssisələr tərəfindən ömürboyu təhsil və ya digər oxşar adları daşıyan struktur bölmələrin yaradılması bu istiqamətdə fəaliyyətin səmərəli təşkil edildiyi anlamına gəlmir. Məsələn, Türkiyənin ali təhsil müəssisələrində ömürboyu təhsilin təşkilinin araşdırıldığı bir məqalədə qeyd olunur ki, ömürboyu öyrənmə mərkəzlərinin yaradılması və ya əlavə təhsil istiqamətində fəaliyyət göstərən struktur bölmələrin adlarının ömürboyu təhsil mərkəzlərinə dəyişdirilməsi son illər populyarlıq qazanan trendlərdən birinə çevrilsə də, bir çox universitetlərdə belə mərkəzlər işlək bir struktura çevrilməmişdir [10]. Məqalənin müəllifləri əlavə edir ki, fəallığı ilə seçilən mərkəzlərin fəaliyyəti isə adətən sertifikat proqramlarının təklif edilməsi ilə məhdudlaşır və onlar həddən artıq kommersiyalaşdırılmışdır.

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində yaradılan ömürboyu təhsil və ya eyni məqsədə xidmət edən digər struktur bölmələrin fəaliyyətinə nəzər yetirdikdə oxşar tendensiyləri müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, tədqiqat çərçivəsində ali təhsil müəssisələrinin nümayəndələri ilə keçirilmiş müsahibələr nəticəsində onların ömürboyu təhsil istiqamətində struktur bölmələrinin fəaliyyətinin adətən qısamüddətli kursların, korporativ təlimlərin və digər oxşar xidmətlərin təşkilindən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir [5, s.17]. Bundan əlavə, bir çox ali təhsil müəssisəsinin ömürboyu təhsil istiqaməti ilə bağlı gələcəyə dair vizyonunun və uzunmüddətli fəaliyyət planının olmadığı müşahidə edilmişdir [5, s.15].

Tədqiqatın aktuallığı. Azərbaycanda ali təhsil sahəsində dövlət siyasətinin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyduğu bir dövrdə ali təhsil müəssisələrinin ömürboyu təhsilin təşviqi və təşkili istiqamətində fəaliyyətlərinin cari vəziyyətinin

araşdırılması, bu müəssisələrin ömürboyu təhsil təşviqi ilə bağlı rolunun və vəzifələrin müəyyənəşdirilməsi ölkədə bu sahənin infrastrukturunun yaradılması baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ömürboyu təhsil anlayışına normativ hüquqi, habelə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair müxtəlif sənədlərdə çoxsaylı istinadlar mövzunun aktuallığının bariz göstəricisidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ali təhsil müəssisələrində ömürboyu təhsil infrastrukturunun yaradılması üçün zəruri amillər təhlil edilmiş, ali təhsil müəssisələrində ömürboyu təhsil istiqamətində fəaliyyətin inkişaf mərhələləri təsvir edilmiş və bununla bağlı Azərbaycandakı vəziyyət öyrənilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ömürboyu təhsilin təşkili istiqamətində işin cari vəziyyətinin öyrənilməsi mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrinə ömürboyu təhsilin təşkili işinə yanaşmaların təkmilləşdirilməsinə, bu istiqamət ilə bağlı uzunmüddətli baxışın və fəaliyyət planının hazırlanaraq icra edilməsinə və digər nəticəyönümlü tədbirlərin görülməsinə xidmət edə bilər.

Nəticə. Ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində ömürboyu təhsil sisteminin yaradılması istiqamətində cari vəziyyətin təhlilinin nəticələri göstərdi ki, son illər ərzində əksər ali təhsil müəssisələri tərəfindən ömürboyu təhsil sahəsində nəzərəçarpan fəallıq müşahidə edilsə də, onlar hələ bu istiqamətdə fəaliyyətlərinin beynəlxalq ədəbiyyatda adaptasiya adlanan ilkin mərhələsindədirlər. Əksər müəssisələrdə ömürboyu öyrənmə və ya oxşar adlı struktur bölmələr təsis edilsə də, bu istiqamətilə bağlı gələcəyə dair vizyon və fəaliyyət planı formalaşdırılmamışdır. Bundan əlavə, adıçəkilən struktur bölmələrin fəaliyyəti ali təhsil müəssisələrinin ənənəvi fəaliyyət sahələri ilə inteqrasiya edilməmişdir və onların fəaliyyəti əsasən sertifikat proqramlarının təklif edilməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Qeyd olunanların fonunda, universitetlərin ömürboyu təhsil sahəsində fəaliyyətlərinin növbəti inkişaf mərhələsinə keçid etməsi üçün adıçəkilən istiqamətdə işin təşkilinə kompleks şəkildə yanaşılmalı və bununla bağlı uzunmüddətli fəaliyyət planı hazırlanaraq təşkilatın strateji inkişaf istiqamətlərinə inteqrasiya edilməlidir. Ömürboyu təhsil mövzusunda ölkə səviyyəsində konsepsiya sənədinin və ya yol xəritəsinin olmadığını nəzərə alsaq, yuxarıda qeyd olunan istiqamətdə ali təhsil müəssisələrinə istiqamət verə biləcək çərçivə sənədi kimi Ömürboyu Öyrənən Ali Təhsil Müəssisələrinin Xarakterik Elementləri haqqında Keyptaun Bəyanatını vurğulaya bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // 24 oktyabr 2013-cü ildə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2013.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər // 2 fevral 2021-ci ildə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2021.
3. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası // 22 iyul 2022-ci ildə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2022.
4. Valiyev, A. Attaining SDG 8 in Azerbaijan: The challenges of economic transformation and job creation / Geneva: International Labour Organization, – 2020.
5. ATM-lərin ömürboyu təhsil konsepsiyasının tətbiqi təcrübələri / Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. – Bakı, 2022.

6. Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyinin Əsasnaməsi // 24 iyul 2023-cü ildə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2023.
7. The Cape Town Statement on Characteristic Elements of Lifelong Learning Higher Education Institution // International Conference on Lifelong Learning, Higher Education and Active Citizenship, Cape Town: UNESCO Institute for Education: - 10 – 12 October 2000.
8. The role of higher education in promoting lifelong learning / UNESCO Institute for Lifelong Learning. – Hamburg, 2015.
9. Azərbaycanda ömürboyu təhsil təcrübəsinin öyrənilməsi / Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. – Bakı, 2020.
10. Titrek, O. Yüksəköğretim və yaşamböyü öğrenme: Bir model önerisi // O.Titrek, D.Zafer Güneş, G.Sezen Gültekin. - International Conference on Quality in Higher Education, Sakarya: Sakarya Üniversitesi: - 12-24 dekabr 2013, s. 1117-1130.

Abbas Babayev

Summary

CURRENT ISSUES OF ESTABLISHING LIFELONG EDUCATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

This article analyzes the factors considered necessary for the creation of a lifelong education infrastructure in higher education institutions and the current situation in the direction of the creation of a lifelong education system in Azerbaijan's higher education institutions. Within the framework of the analysis, the essence of the six elements reflected in the Cape Town Statement on the Characteristic Elements of Lifelong Learning Higher Education Institutions, which put forward specific recommendations on the organization of lifelong education in higher education institutions, is explained, as well as the development stages of the activities of higher education institutions on the organization of lifelong education are described. At the end of the article, the stage of development of the work on the organization of lifelong education in Azerbaijan's higher educational institutions is evaluated.

Аббас Бабаев

Резюме

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРОТЯЖЕНИИ ВСЕЙ ЖИЗНИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В данной статье анализируются факторы, считающиеся необходимыми для создания инфраструктуры образования на протяжении всей жизни в высших учебных заведениях, и текущая ситуация в направлении создания системы непрерывного образования в высших учебных заведениях Азербайджана. В рамках анализа разъясняется суть шести элементов, отраженных в Кейптаунском заявлении о характерных элементах непрерывного образования в высших учебных заведениях, в котором выдвигаются конкретные рекомендации по организации непрерывного образования в высших учебных заведениях. В статье также описываются этапы развития деятельности высших учебных заведений по организации образования на протяжении всей жизни. В конце статьи оценивается этап развития работы по организации непрерывного образования в высших учебных заведениях Азербайджана.

Rəyçi: dos.V.Bəşirov

УДК 37.013

Лидия Пироженко
Университет Худжоу

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1041>

СИСТЕМА НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: непрерывное образование, повышение квалификации, образовательные возможности, экономические преобразования

Açar sözlər: davamlı təhsil, ixtisasartırma, təhsil imkanları, iqtisadi dəyişikliklər

Keywords: continuing education, professional development, educational opportunities, economic transformation

С конца 70-х годов прошлого века, Китай прошёл внушительный путь от страны с неразвитой экономикой и низким образовательным уровнем населения к одной из ведущих мировых держав с огромным высококвалифицированным кадровым потенциалом. Экономический рост, трансформация промышленной структуры, углубление глобализации – всё это привело к изменениям в социальной структуре и образе жизни людей. По мере того, как растёт экономический и научно-технический потенциал страны, выбор карьеры китайскими молодыми людьми становится все более рыночно-ориентированным и диверсифицированным. Они больше не отдают предпочтение традиционной «железной миске риса» и не рассматривают трудовую деятельность как средство обеспечения минимально необходимых жизненных потребностей. Экономическое развитие и социальный прогресс актуализировали новые вызовы требованиям рынка труда, характеру работы и качеству профессиональных навыков.

Стремление соответствовать этим вызовам порождает у граждан разных возрастных групп готовность не только к постоянному совершенствованию своих знаний и профессиональных навыков, но и к овладению новыми специальностями, квалификационными уровнями. Обучение на протяжении всей жизни, как ключевой инструмент образования и развития, стало важной составляющей сохранения конкурентоспособности и приобрело решающее значение для адаптации граждан трудоспособного возраста к социальным изменениям. Понимание жизненного цикла, при котором детство и юность – время учёбы, молодость – активный труд, а старость – время отдыха, в новых условиях потеряло свою актуальность. Сегодня каждый человек в любом возрасте должен иметь возможность учиться и повышать уровень своего образования, получать новые профессиональные навыки в течение всей жизни.

Концепция непрерывного образования в Китае разрабатывалась и внедрялась в 1979-1990-х годах, как часть реформирования всей социально-экономической сферы. С конца 1970-х до середины 1980-х годов, формиро-

валась концепция образования взрослых. На её основе и с учётом тенденций развития международного образования в последующие годы была создана система образования взрослых. Впервые о непрерывном образовании в государственных документах было заявлено в «Мнении о дальнейшем укреплении работы по повышению квалификации учителей» (1980). В 1987 году, Государственный совет принял «Решение о реформе и развитии образования взрослых», в котором вписано непрерывное образование в список задачи образования взрослых [1].

На протяжении 1990-х годов Министерством образования и правительством Китая был принят ряд документов («Программа реформы и развития образования Китая» (1993), «Закон об образовании» (1995), «Оживление сферы образования в КНР в 21 веке» (1999) и др.), в которых создание и совершенствование системы непрерывного образования провозглашается как необходимым условием развития образования так и инструментом построения процветающего общества социальной справедливости. В последующие годы государство всячески поддерживало развитие образования для взрослых, дистанционного образования, образования для социально уязвимых групп населения.

Учреждения профессионального образования и профессиональной подготовки в КНР подчинены Министерству образования и Министерству трудовых ресурсов и социального обеспечения. Министерство образования обеспечивает профессионально-техническое образование, а Министерство трудовых ресурсов и социального обеспечения отвечает за профессиональную переподготовку, разработку и внедрение профессиональных стандартов, систему квалификационных экзаменов, выдачу лицензий. На местном уровне соответствующие департаменты образования и трудовых ресурсов и социального обеспечения отвечают за текущее администрирование профессионального образования, в том числе распределение бюджетных ассигнований и подбор и управление персоналом государственных профессионально-технических учебных заведений.

Непрерывное образование – это важный способ повышения научного, технологического и культурного качества людей и их способности к инновациям в сфере занятости и предпринимательства, обновления профессиональных знаний и навыков на протяжении всей жизни. Правительство КНР рассматривает непрерывное образование в качестве стратегической меры для реализации цели «омоложения страны через науку и образование» [2]. Благодаря непрерывному образованию каждый гражданин получает право учиться и развиваться, независимо от возраста, профессионального образования или предыдущего образовательного опыта, уровня здоровья. В настоящее время система непрерывного образования КНР включает начальное профессиональное обучение, переподготовку, облегчающую смену профессии, обучение подмастерьев в учебном заведении и на рабочем месте другие виды профессионально-технической подготовки, регулярное повышение квалификации [3].

Высшее профессиональное образование осуществляется в профессионально-технических институтах и/или профессиональных учебных заведе-

ниях. Другие школы или учреждения образования могут в зависимости от собственных возможностей предоставлять различные виды профессиональной подготовки для удовлетворения социальных потребностей. Также профессиональную подготовку осуществляют негосударственные учебные заведения, которые можно разделить на две группы:

а) некоммерческие организации при предприятиях, социальных и профессиональных ассоциациях, профсоюзах и различных некоммерческих организациях;

б) коммерческие организации, предлагающие краткосрочные сертифицированные курсы в рамках школьной программы.

В соответствии с Законом о профессиональном образовании КНР предприятия должны обеспечить систематическое профессиональное образование и обучение своих работников и безработных лиц, которых они нанимают. Предприятие может создать профессионально-техническое училище или профессиональное учебное заведение либо самостоятельно, либо в сотрудничестве с другим предприятием, а также может поручить существующим школам или профессионально-техническим учебным заведениям обеспечение образования своих собственных работников или лиц, которых предполагается нанять на работу [4].

Китайские исследователи (Сунь Лисинь, Ле Чуаньюн, Ван Ючунь и др.) выделяют такие современные тенденции развития непрерывного образования в Китае:

- Постоянный рост доли цифрового обучения. С развитием Интернета и мобильных технологий цифровое обучение стало важной формой непрерывного образования. Онлайн-курсы, дистанционные семинары и виртуальные лаборатории предоставляют учащимся гибкие и удобные формы и методы обучения, преодолевающие временные и пространственные ограничения.

- Постепенный переход от непрерывного образования на протяжении всей жизни как осознанного выбора стремящейся к достижению жизненного успеха молодёжи к постоянному обучению как необходимой составляющей выживания на рынке труда. В быстро меняющейся профессиональной среде обучение на протяжении всей жизни стало необходимым условием адаптации к постоянно обновляющимся требованиям работы, а компании и правительства регионов всячески поощряют (в том числе и финансово) сотрудников и граждан к постоянному обучению.

- В последние годы распространяется персонализированное обучение. С помощью технологий искусственного интеллекта образовательные учреждения могут обеспечить разнообразные потребности в обучении и развитии слушателей. Анализируя требования и успеваемость учащихся, можно настроить траекторию обучения и ресурсы, подходящие для индивидуального обучения [1, 2].

Несмотря на беспрецедентные усилия, прикладываемые правительством КНР к развитию непрерывного образования существует ряд нерешённых проблем, снижающих его эффективность и качество.

1. Образование взрослых имеет свои особенности, что не всегда отражается на практике. В организации образования взрослых, отборе содержания и методов их обучения необходимо, по мнению Ван Ючуня, учитывать следующие аспекты:

✓ взрослые учащиеся склонны самостоятельно управлять процессом обучения, способны его планировать и распределять учебную нагрузку с учётом личных жизненных обстоятельств, полученного образования, имеющегося опыта трудовой деятельности.

✓ взрослые приносят в учебный процесс свой личный и профессиональный опыт.

✓ взрослые учащиеся уделяют больше внимания практичности учебного материала, возможности использовать его в трудовой деятельности.

✓ взрослая мотивация к обучению не может опираться на внешнее поощрение или давление. Стимулом может быть личностный или карьерный рост, самоудовлетворение, осознанное желание реализовать себя в новой сфере деятельности.

2. С увеличением количества платформ для онлайн-образования важным вопросом стало то, как обеспечить качество образования. Отсутствие личного общения часто приводит к снижению качества преподавания, проблема академической честности в онлайн-среде также становится все более серьезной [1, 2, 5].

3. Хотя цифровое обучение открывает новые возможности для жителей отдалённых регионов, работающих граждан, граждан с особыми потребностями, малообеспеченные слои населения по-прежнему не могут пользоваться этими ресурсами из-за отсутствия необходимого технического оборудования или доступа к сети, что усугубляет социальное неравенство.

4. Высококачественные образовательные ресурсы в основном сосредоточены в высокоразвитых районах и хорошо известных учебных заведениях, в то время как учащиеся в отдалённых и экономически слаборазвитых районах страны испытывают трудности с получением образования того же уровня.

Анализ государственных документов и научных исследований проблем позволил нам выделить основные направления развития непрерывного образования в КНР в последующие годы:

- Предполагается усилить контроль за качеством онлайн образования. Для этого, по мнению исследователей следует создать и внедрить систему оценки качества онлайн-образования для обеспечения эффективности преподавания образовательного контента при одновременном усилении борьбы с академическими проступками.

- Правительство страны и отдельных регионов, образовательные учреждения и общественные организации должны направить усилия для сокращения цифрового разрыва малообеспеченных слоёв населения. Предполагается помочь уязвимым группам на равных участвовать в непрерывном образовании путем предоставления инфраструктурной поддержки и технической подготовки.

• Необходимо с помощью политического руководства и рыночных механизмов способствовать направлению образовательных ресурсов в слаборазвитые районы и добиваться сбалансированного распределения образовательных ресурсов [4, 6].

Таким образом, непрерывное образование, как важный способ адаптации к будущим социальным изменениям, постоянно находятся в центре внимания центрального правительства КНР, правительств отдельных регионов, министерств и ведомств.

Литература:

1. Сунь Лисинь, Ле Чуаньюн. Трансформация и мышление: 70 лет теоретических исследований в области образования взрослых [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://www.cnki.com.cn/Article/CJFDTotat-JYYJ201905016.htm> – Дата доступа: 12.09.2024.
2. Ван Ючунь. Исследование теории и практики качественного развития непрерывного образования в высших учебных заведениях [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://xueshu.qikan.com.cn/preview/1/106/3393349> – Дата доступа: 12.09.2024.
3. Актуальная ситуация Всемирной конференции по развитию профессионально-технического образования [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.moe.gov.cn/fbh/live/2022/54701/>. – Дата доступа: 12.09.2024.
4. Краткий анализ 5 основных тенденций будущего развития профессионального образования [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://baijiahao.baidu.com/s?id=1717744152577503396&wfr=spider&for=pc>. – Дата доступа: 12.09.2024.
5. «Мнения об углублении строительства и реформировании современной системы профессионального образования») [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.moe.gov.cn/fbh/live/2022/55031/>. – Дата доступа: 12.09.2024.
6. Сущность реформы профессионального образования [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://zhidao.baidu.com/question/1609903573351293267.html?fr=search&word> – Дата доступа: 12.09.2024.

Lidiya Pirojenko

Xülasə

DAVAMLI TƏHSİL SİSTEMİ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAFIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə ÇXR-də davamlı təhsil sisteminin hazırkı vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri təhlil edilir, müxtəlif yaş və sosial qrupların vətəndaşlarının fərdi və karyera böyüməsində, cəmiyyətdəki sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında, bütün vətəndaşlar üçün bərabər təhsil imkanlarının təmin edilməsində davamlı təhsilin rolu açıqlanır. Məqalədə vurğulanır ki, davamlı təhsilin inkişafı həm də ölkədə iqtisadi dəyişikliklərin vacib tərkib hissəsidir, müxtəlif bölgələrdə vətəndaşların məşğulluq imkanlarını yaxşılaşdırır, məşğulluq bərabərliyinə, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə kömək edir.

Lidiia Pirozhenko

Summary

**THE SYSTEM OF CONTINUING EDUCATION: CURRENT STATE
AND MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT**

The article analyses the current state and directions of development of the continuing education system in China, reveals the role of continuing education in the personal and career growth of citizens of different age and social groups, in overcoming social inequality in society, in providing equal educational opportunities for all citizens. The article emphasizes that the development of continuing education is also an important component of economic transformations in the country, improves employment opportunities in different regions, promotes employment equality, and the effective use of labor resources. Using education, professional development, educational opportunities, economic.

PSIXOLOGİYA

İlhamə İsmayılova

<https://orcid.org/0009-0002-4664-1973>

Aygün İsmayılova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN EKOLOJİ TƏRBİYƏSİNDƏ BAĞÇANIN ROLU

Açar sözlər: *məktəbəqədər yaşlı uşaq, yaşayış sahəsi, ekoloji qayğı*

Key words: *preschool child, residential area, environmental care*

Ключевые слова: *ребенок дошкольного возраста, жилой район, забота об окружающей среде*

Giriş. Bildiyiniz kimi, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə gedən uşaqlar vaxtlarının çoxunu həmin müəssisələrdə keçirirlər. Uşaq bağçasında rahat atmosfer uşaqlarla tərbiyə işinin təşkilində, onların hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bir uşaq üçün məktəbəqədər təhsil müəssisəsi seçərkən, bir çox valideynlər yalnız qrup otaqlarının təşkilinə deyil, həm də uşaq bağçasının ərazisinin dizaynına məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin bir növ vizit kartına diqqət yetirirlər. Təklif olunan maddədə qeyd olunur ki, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin ərazisi və orada yaradılan obyektlər müəllimlər, uşaqlar və onların ailə üzvləri üçün bir növ “yaşayış sahəsidir” və onun keyfiyyəti əsasən abadlıq və yaşıllaşdırma işlərinin xarakterindən asılıdır. Burada hər bir uşaq özünü pioner kimi hiss etmək, çiçək açan çiçəyi görmək, yağışdan sonra bitkilərin “əhvalına” diqqət yetirmək, gözəl mənzərədən, çiçəkli otların ədviyyatlı qoxusundan, çiçək yataqlarının gözəlliyinə heyran olmaqdan zövq almaq imkanına malikdir. Çoxrəngli kəpənək qanadlarının qeyri-adi çalarları, çəyirtkə cik-cikliyinə qulaq asın.

Ş.A.Amonaşvili “Həyat məktəbi” kitabında vurğulayır ki, “həyatın ilkin impulsunun daşıyıcısı bütün Təbiət, bütün Kainat, onların hər bir konkret təzahürü, əlbəttə, insanın özüdür. Yaşamaq istəyən yaşayır. İnsan həyatın şüurlu, şüurlu impulsunun daşıyıcısıdır [1].

Ekoloji təhsil müxtəlif sosial müəssisələrdə (məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəblər, əlavə təhsil müəssisələri) həyata keçirilir. Təbiətə münasibətin bir neçə komponentini ayırıraq:

- Emosional komponent “Bəyəndim – bəyənmədim”. Emosional komponentin yüksək inkişafı formaya, rəngə, ölçüyə və s. həssaslığın artması ilə xarakterizə olunur. Buradan həssaslıq, canlılara mərhəmət tərbiyə olunur.

- Koqnitiv komponent – təbiət haqqında bilik əldə etmək istəyi

Praktiki komponent təbii dünya ilə praktiki qarşılıqlı əlaqəyə hazır olmaq və istəyidir, insanın idrak fəaliyyətini təşkil edir.

- Proqressiv komponent – insanın təbiət aləmə münasibətinə uyğun olaraq ətrafdakı təbiəti dəyişdirməyə yönəlmiş fəaliyyəti (məşədə gəzinti, ekoloji hadisələrdə, hətta həyatı üçün təhlükə ilə əlaqəli hadisələrdə fəal iştirak). Hərəkət insanın öz münasibətinin şəxsiyyətinin nümayişidir.

Ekoloji tədbirlərin təşkili üçün 3 qrup üsul var.

1. Təbiət aləminə münasibətin formalaşdırılması üsulları.

2. Ekoloji ideyaların inkişaf etdirilməsi üsulları.

3. Təbiət dünyası ilə qarşılıqlı əlaqənin fərdi yollarını inkişaf etdirmək üsulları.

1. Təbiət aləminə münasibətin formalaşdırılması metodlarının əsasında bitki və heyvanlarla tərəfdaşlıq prinsipi dayanır.

- Ekoloji identifikasiya üsulu – Uşaq özünü müəyyən bir bitki və ya heyvanın yerinə qoyur, özünü situasiyaya, vəziyyətə salır. Bu üsul canlıların vəziyyətinin psixoloji modelləşdirilməsi prosesini stimullaşdırır, bu vəziyyətlərin daha yaxşı başa düşülməsinə, bu varlıqlar haqqında fikirlərin dərinləşməsinə kömək edir.

- Ekoloji empatiya metodu - empatiya, uşaqların öz hisslərini başqa canlılara köçürməsi, bir bitki və ya heyvanın yaşadığı vəziyyətlərə empatiya, habelə canlıların vəziyyəti ilə bağlı öz duyğularını və hisslərini yaşaması (simpatiya)

- Ekoloji əks etdirmə metodu - geriye qayıtmaq, təbiət aləmə yönəlmiş hərəkətləri və əməlləri, onların ekoloji məqsədəuyğunluğu baxımından introspeksiya ehtiyacını inkişaf etdirmək.[2]

2. Ekoloji ideyaların inkişaf etdirilməsi üsulları - həm elmi məlumatlar əsasında, həm də bədii əsərlər əsasında psixi obrazların formalaşdırılması, ekoloji ideyaların formalaşdırılması.

- Ekoloji labilizasiya metodu məqsədyönlü pedaqoji təsirdən ibarətdir ki, bunun nəticəsində insanın təbiətdəki mənfi fəaliyyətini dərk etməsindən psixoloji diskomfort yaranır (“Ağac” oyunu).

- Ekoloji birliklər metodu məktəblilərin təbiət dünyası haqqında təsəvvürlərini zənginləşdirməyə və dərinləşdirməyə yönəldilmişdir (“Qida zəncirləri” oyunu).

- Təbiət obyektlərinin bədii təsvir metodu təbii cisimlərin zehni təsvirlərinin incəsənət, musiqi vasitəsi ilə işlənməsidir. Belə bir təmsilin emosional rəngdə olması və uşaqlar üçün təbii dünyanın subyektiv əhəmiyyətini stimullaşdırmaq xüsusilə vacibdir.

3. Təbiət dünyası ilə qarşılıqlı əlaqənin fərdi yollarının işlənilib hazırlanması üsulları təbiət aləminin təbliği, ekoloji fəaliyyətin məqsədəuyğun yollarının formalaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

- Ekoloji gözləntilər metodu – təbiətlə görüşə psixoloji və texnoloji cəhətdən hazırlamaq

- Ekoloji fəaliyyətin ritualaşdırılması metodu – təbii dünyaya yönəlmiş fəaliyyətlərlə bağlı ritualların və ənənələrin inkişafı.

- Ekoloji qayğı metodu – canlılara kömək etmək, xüsusən də onlar üçün çətin vəziyyətlərdə. Şəfqət, şərliklik, dəstək, qayğı stimullaşdırılır, yəni bitki və heyvanların yaşaması üçün uşaqların fəaliyyəti.

Bu iş formalarından istifadə edərək, biz uşaqlara öz dəyər bəyannaməsini, mənavi həyat kodunu yaratmağı öyrədirik. Heç kəsi laqeyd qoymurlar. Yalnız ruhən zəngin, rəğbət bəsləməyi və narahat olmağı bilən insan yaradıcı insan ola bilər.

Uşaq təhsil müəssisəsinə müəyyən biliklərlə, ətraf aləmdə baş verən prosesləri öz dərk etməklə, təbiətə formalaşmış münasibətlə gəlir. Uşaq bu məlumatı ilk növbədə ailədə alır. Oradan ilkin bilik, dünyaya və onu əhatə edən insanlara münasibət yaranır. Biz hər zaman məktəblilərin ətraf mühitə istehlakçı münasibəti ilə qarşılaşırıq.

Validəyləri təbiətə istehlakçı münasibət bəsləyən uşaqlardan müəllimdən böyük səylər tələb olunur. Böyüklər həmişə belə tərbiyənin nəticələrini düşünmürlər. Uşağa müavinət vermək, onu qayğılardan azad etmək istəyi uşağa böyük ziyan vurur. Düşünmədən, ehtiyatsız və təbii dəyərlərə biganəliklə istehlak etməyə alışır. Validəylərlə iş müəllimlə ailə arasında daimi əlaqənin qurulmasından, əlaqələndirilmiş hərəkətlərin və ümumi tələblərin işlənilib hazırlanmasından, ailədə konkret vəzifə və vəzifələrin müəyyən edilməsindən başlayır. Validəylər bu prosesə müxtəlif yollarla töhfə verə bilərlər;

1. Ev heyvanlarına qulluq etmək
2. Bitkilərin becərilməsi
3. Süjet üzərində işləmək
4. Açıq havada istirahət zonalarını ziyarət etmək
5. Filmlərə, tamaşalara baxmaq, ədəbiyyat oxumaq
6. Ekoloji tədbirlərdə və əməliyyatlarda iştirak [3].

Ev heyvanlarının görünüşü ailədə uşağın ekoloji tərbiyəsinə kömək edir. Yeni ailə üzvünün hansı ölçüdə olacağı, siçan və ya it olması fərq etmər. Uşağın ondan asılı olan canlı ilə daim ünsiyyətdə olması vacibdir, uşaq onun həyatına və sağlamlığına cavabdehdir. Onu ev heyvanlarının saxlanması texnologiyaları ilə tanımaq lazımdır: pişiklər, itlər, akvarium balıqları, quşlar. Sınıfdə uşaqlar kiçik qardaşları, onların xüsusiyyətləri, vərdişləri haqqında danışmaqdan məmnundurlar. Belə fəaliyyətlər nəticəsində uşaqlarda təbiəti dərk etmələrinin əsasını təşkil edəcək müxtəlif idrak maraqları inkişaf edir.

“Mənim dostum” ekoloji aksiyasında iştirak edən uşaqlar bitkilər əkir, sonra onlara qulluq etməli, dostunu yay üçün evlərinə aparmalı, valideynlər də bu aksiyaya qoşulmalı və nəinki ona qulluq etmək barədə göstərişlər verməli, həm də uşaqlara onların böyüməsini və inkişafını müşahidə edin. Bunun üçün uşaqla birlikdə əkilmiş bitkinin saxlanması şərtlərini, onun biologiyasını öyrənmək, nəticələrini ailədə və dostlarla müzakirə etmək lazımdır.

Xarici dünya ilə tanışlıqda diyarşünaslıq muzeyinə, zooparka, həyətyanı sahəyə ekskursiyaların rolu əvəzolunmazdır. Birgə əmək fəaliyyəti uşaqların ekoloji tərbiyəsinə kömək edir. Bağçada valideynlərlə birlikdə işləmək uşağa ev heyvanlarını saxlamaq, yetişdirmək və bitkilərə qulluq etməkdə bilik, bacarıq və bacarıqlarını həyata keçirməyə imkan verir.

İl ərzində, xüsusən də yaz-yay dövründə uşaqları meşəyə, gölə, çaya aparmağa çalışırıq, istər piyada, istərsə də nəqliyyatla belə gəzintilərin böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Burada valideynlər təbiətin nemətlərindən necə rəşional, məharət-

lə istifadə etdiklərini, meşə ehtiyatlarına qayğı göstərdiklərini göstərmək imkanı əldə edirlər. Uşaqlar təbiətdə davranış qaydalarını və giləmeyvə və göbələk toplamaq qaydalarını, yanğın yandırmaq və söndürmək bacarığını, istirahətdən sonra, təmizliyi təmizləmək, zibil toplamaq, uşağın diqqətini cəlb etmək, ziyarətdən sonra burada heç nə dəyişmədiyini öyrənirlər. , və bəlkə də daha yaxşı, daha təmiz, daha gözəldir.

Təbiətə qayğıkeş münasibətin formalaşmasında televiziya proqramlarına ailə baxımı böyük rol oynayır. Filmlərin bu cür baxışları və sonrakı müzakirələri təbiət dünyası haqqında tam təsəvvür yaradır.

Təbiətdən, heyvanların və bitkilərin həyatından bəhs edən əsərlər ailəsində birgə ucadan oxumaq oxunanları müzakirə etməyə, uşağı söhbətə cəlb etməyə, fikir və təcrübə mübadiləsi aparmağa imkan verir.

Uşaq və Yeniyetmələr Birliyi “Planetə özünə kömək et” proqramı çərçivəsində ciddi ekoloji işlər aparır. Buraya səhmlər və əməliyyatlar daxildir:

Yaxşı fəaliyyət;

“Qışda quşları bəsləyin”;

“Xilasedicilər”

“Quşların yaşıl küçəsi”;

“Parkların marşı”.

Uşaqları ekoloji fəaliyyətə cəlb etmək, təbii obyektlərin rifahına qayğı göstərmək təbiət aləmində xüsusi qarşılıqlı əlaqə və inklüzivlik, onunla psixoloji vəhdət və məsuliyyət hissi doğurur. valideynlər və onların uşaqları bu proqramda iştirak edə bilirlər. valideynlərin övladı ilə birlikdə “Xilasedicilər” şəhər kampaniyasında iştirakı uşağın ətraf mühitə müsbət münasibətinə mühüm töhfə verəcək. Uşağı əhatə edən təbii mühit haqqında biliklərin sərhədləri, onun unikalılığı və kövrəkliyi haqqında şüur təcridcən genişlənir.

Nəticə. Uşaqlar təbiətin gözəlliyinə çox həssasdırlar və uşağın ətraf mühitin estetik dəyərini dərk etməsində ailə böyük rol oynayır. valideynlər övladları ilə birlikdə ekoloji sənət müsabiqələrində, sərgilərdə iştirak edə, uşağı təsviri sənətdə və ya yaradıcılıqda bacarıqlarını nümayiş etdirməyə dəvət edə bilirlər. Təbiət dünyası gənc vətəndaşlara yaradıcı potensiallarını inkişaf etdirmək üçün həqiqətən qeyri-məhdud imkanlar verir. Uşaqlar təbiət obyektlərini çəkməkdən, doğma vətənlərinin gözəlliyi haqqında şeirlər yazmaqdan məmnundurlar.

İnsan eşitdiyinin 10%-ni, gördüklərinin 50%-ni, itirdiyinin 70%-ni və etdiyinin 90%-ni özü qəbul edir. Hərəkətlər və əməliyyatlar, məcburi bir komponent uşağın iştirakıdır.

Praktik fəaliyyətlər – Təbiətlə qarşılıqlı əlaqə böyük psixoloji və pedaqoji potensiala malikdir. Ailənin, uşaq bağçasının, məktəbin, əlavə təhsil müəssisələrinin birgə səyləri ilə biz uşaqlara öz dəyər bəyannaməsini, mənəvi həyat kodunu tərtib etməyi öyrədəcəyik. Yalnız ruhən zəngin, rəğbət bəsləməyi və empatiya qurmağı bilən insan yaradıcı insan ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. A.Həsənov. Məktəbəqədər pedaqogika Bakı: Nasir nəşriyyatı, 2011.
2. R.Murşaqulova, Ş.Əliyeva. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası. Bakı: 2008

3. Göyçaylı Ş., Mikayılov N. və başqaları. Ətraf mühiti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə. Bakı: Hərbi, 1996.

**Ilhama Ismayilova,
Aygun Ismayilova**

Summary

**THE ROLE OF KINDERGARTEN IN ENVIRONMENTAL EDUCATION
OF PRESCHOOL CHILDREN**

This article talks about the role of the garden in environmental education of pre-school children. It also talks about the methods used to organize environmental events in the garden. The child comes to the educational institution with certain knowledge, with his own understanding of the processes taking place in the surrounding world, with a formed attitude towards nature. The child receives this information first in the family. From there, the initial knowledge, attitude to the world and the people surrounding it emerges.

**Ильхама Исмаилова,
Айгюн Исмаилова**

Резюме

**РОЛЬ ДЕТСКОГО САДА В ЭКОЛОГИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ
ДОШКОЛЬНИКОВ**

В данной статье говорится о роли сада в экологическом воспитании детей дошкольного возраста. Также рассказывается о методах, используемых для организации экологических мероприятий в саду. Ребенок приходит в образовательное учреждение с определенными знаниями, со своим пониманием процессов, происходящих в окружающем мире, со сформированным отношением к природе. Эту информацию ребенок получает первым в семье. Отсюда возникают первоначальные знания, отношение к миру и окружающим его людям.

Rəyçi: dos. C.Aliyev

İCTİMAİ ELMLƏR

İbrahim Kazımbəyli

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-8761-9927>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1023>

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN KÜTLƏVİ ŞƏKİLDƏ ÖZ TARİXİ ETNİK TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASI

Açar sözlər: *tarixi-etnik, deportasiya, qərbi, əhali.*

Key words: *historical-ethnic, deportation, western, population.*

Ключевые слова: *историко-этнический, депортация, западный, население*

Bu bir tarixi faktıdır ki, biz ermənilərlə kiminsə istəyi, fərmanı ilə deyil, tarixi taleyimizin hökmü ilə qonşu olmuşuq. Daha doğrusu, maraqlı qüvvələr onları ərazilərimizə gətirib, bizə qarşı ediblər.

Bu mövcud problemlə bağlı müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar; araşdırmalar mövcuddur və tədqiqatlar yenə də aparılmaqdadır. Əslində daha sistemli, bütün tarixi-coğrafi ərazilərimizə qarşı məqsədli həyata keçirilən qanunsuz əməllər, qərarlar əhaliyə qarşı həyata keçirilən vandalizm siyasəti aydınlaşdırılmalıdır.

Rus çarizmi XVII əsrdən başlayaraq XIX əsrdən isə daha böyük “canfəşanlıqla” ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazilərinə köçürülüb yerləşdirilməsi işinə başladılar. Bu prosesin başlaması isə azərbaycanlı əhalini öz tarixi etnik torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılması ilə nəticələndi. XX əsrin əvvəllərindən isə məqsədli şəkildə “böyük güclərin” hər cürə dəstəyini alan ermənilər azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə etnik təmizləmə, soyqırım və deportasiyaya başladılar. Öz doğma torpaqlarından qovularaq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalan, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri məhv edilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısındakı oyanışı ilə gözə çarpan erməni separatizmi və şovinizmi XX əsrin lap ilk illərindən Qafqazayayılaraq sözün əsl mənasında bu ərazini xarabazara döndərdi. Vətən torpağında günahsız insanların qanı axıdıldı. Azərbaycan xalqı demoqrafik fəlakət dövrü yaşadı (1905-1921 İ.K.). Bununla bağlı kifayət qədər statistik rəqəmlər gətirə bilərik. Millətlərarası münaqişənin yenicə başladığı 1906-cı ildə təkcə Şuşa və Zəngəzur qəzalarında əvvəlki illərə nisbətən 4 milyon pud az taxıl istehsal olunub. Aqronom Zavaryevin məlumatında deyilir ki, bəzi sahədə əkin sahəsi 50% azalıb. Gəncə quberniyasının, Şuşa, Zən-

gəzur, Cavanşir cə Cəbrayıl qəzalarında 6 milyon pud taxıl çatışmır [11, s.212] Mədəni həyat donub. Aclıq, səfalət hər yeri bürüyüb.

Qərbi Azərbaycandan yerli əhalinin (azərbaycanlılar İ.K.) sıxışdırılıb çıxarılması müxtəlif mərhələlərdə türksüz Ermənistan “Böyük Ermənistan” planına hesablanmışdır. Cənubi Qafqazda maraqları toqquşan “güclər” isə müxtəlif vasitələrlə öz mövqelərini bu coğrafiyada möhkəmləndirmək üçün əhali faktorundan yararlanmalı idi. Erməni xalqı tarixən bir alət xalq kimi öz riyakar planlarını həyata keçirmək üçün bu cür böyük güclərin daha tez alətinə çevrilmişlər.

Ermənilər XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq yaşadıkları ərazilərdə çox böyük cinayətlərə izma atmışlar. Hətta bu hərəkətlərindən heç vaxt peşiman olmamış, fəxr etmişlər. bu məsələlər onların qatı türk düşmənçiliyi öz yazdıqları kitablarda, qəzetlərdə, arxiv materiallarında mövcuddur.

Erməni siyasi fikrində və düşüncəsində Cənubi Qafqazda bir erməni dövləti qurmaq planı olmuşdur. Sual yaranır bəs bu vaxta qədər bu toplum harda idi? Bunların XX əsrin əvvəllərində bəhs olunan coğrafiyada dövlətləri olub mu? Təbii ki yox. Bir ərazidə hər hansı siyasi qurum yaratmaq üçün ən təməl şərtlərdən biri əhalidir, onun başqalarından say üstünlüyüdür: Nəinki Qafqazda, Anadolunun heç bir vilayətində çoxluqda olmamışlar. Şərqi Anadoluda “erməni məsələsi” deyilən məftun süni bir problem kimi meydana çıxmışdır. Erməni elmi qaynaqlarında bu məsələyə belə tərif verilir: “Erməni məsələsi” Osmanlı imperiyasından “Qərbi Ermənistan”ın azad edilməsi, erməni xalqının milli özünü təyin etmə haqlarının tanınması, erməni xalqının birləşməsi və dövlət qurma arzularına yetişmə məqsədlərini reallaşdırmaq üçün milli azadlıq mübarizəsinin adıdır, beynəlxalq diplomatiya tarixində belə yer almışdır [7, s.7]. Ermənilər “erməni məsələsi”nin bu gün də öz həllini tapmış hesab etmirlər.

Son iki əsr ərzində Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Öz havadarlarından hər cürə himayə və təminat alan ermənilər mərhələ-mərhələ öz qanlı cinayətləri ilə azərbaycanlıları indi Ermənistan adlanan ərazidən min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik toraqlarından didərgin salaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qoymuş, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə, yaşayış məskəni-dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 756 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur [10, s.3]. Bu fakt burada xüsusi qeyd etdik ki, xalqlar dostluğunu təbliğ edən bir sistem (sovet sistemi. İ.K.) ideologiya heç bir ciddi əsaslı səbəb göstərmədən belə bir anormal qərara çıxarır. Bu mərhələyə qədər azərbaycanlı əhali öz doğma yurd yerlərini 1905-1907 və 1918-1920-ci illərdə də kütləvi şəkildə tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Biz çalışacağıq ki, hər bir mərhələnin tarixi-siyasi gedişatı barəsində məlumat verə bilək. Bu hadisələrin hər birinin kökündə Cənubi Qafqazda Rusiya tərəfindən işğalı dayanır və bütün hadisələr də məhz onların diqtəsi ilə həyata keçirilirdi.

Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olan köçürmə bütün XIX əsr boyunca davam etdirilmiş və nəticədə regionda demoqrafik vəziyyəti öz dərin təsirini buraxmışdır.

Ermənilərin bu bölgədə süni surətdə çoxaldılması onların XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və təcavüzkarlıq siyasətinin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. Bir iki demoqrafik faktı sadalamasaq, tam fikir formalaşdırmaq, oxucu, tədqiqatçı üçün çətin olar. XX əsrin əvvəllərində (1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumatlar) və ərazilərdə əhalinin etnik tərkibi azərbaycanlıların xeyrinə çoxluq təşkil edirdi. İrəvan qəzasında 742 min nəfər və ya 48 faiz, Zəngəzur qəzasında 119,5 min və ya 53.3 faiz, Yeni Bəyazid qəzasında 50,7 min nəfər, Sürməli qəzasında 45 min nəfər azərbaycanlı olmuşdur. Bu rəqəmlər birmənalı şəkildə sübut edir ki, XIX və XX əsrin əvvəllərində indiki Ermənistan ərazisində yerli əhali olan azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil etmişdir [9, s.23].

Müxtəlif xarici dövrlərdə mərhələli şəkildə xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırım və deportasiyalar kütləvi şəkildə aparılmışdır. Bu işdə Erməni kilsəsi, erməni-təşkilatları, erməni havadarları, xaricdə formalaşmış erməni icmaları və.s rol oynayırdı. Məsələn təşkilatların yaranması dövrü və həyata keçirdikləri iyrənc faktların xronoloji dövrünə diqqət etmək kifayət edir.

Erməni millətçiləri XIX əsrin sonlarında – 1885-ci ildə Marseldə “Armene-kan” 1887-ci ildə Cenevrədə “Qınçaq” 1890-cı ildə isə Tiflisdə “Daşnaqsütun” partiyalarını yaratdılar. Məhz bundan sonra ermənilərin “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiaları yeni mərhələyə qədəm qoydu [5, s.11]. Bundan sonra Cənubi Qafqazda ermənilər ilk “məşqlərinə” xalqımıza qarşı soyqırım, terror, deportasiya siyasətini həyata keçirməyə başladılar. Belə ki, 1905-1906-cı illərdə ermənilər Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, İrəvanda, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərur-Dərələyəzdə, Tiflisdə, Zəngəzurda və b. yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmiş, əhaliyə qarşı amansızlıq edilmiş, şəhər və kəndlər dağıdılmışdır. Deportasiyanın birinci mərhələsində müxtəlif ərazilərdə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi viran qoyulmuş, on minlərlə soydaşımız öz doğma yurdlarından qaçqın və məcburi köçkün düşmüşlər [1, s.14]. Bu dövrlə bağlı təəssüf ki, çox az məlumat var. Erməni mənbələrində hadisələr saxtalaşdırılır, həqiqətlər əksinə göstərilir, Azərbaycan tarixində isə bu hadisələr haqqında çox az məlumat yer alır.

XIX yüzilin sonu XX yüzilin başlanğıcında Rusiyanın, İngiltərənin, Fransa-nın yalançı vədlərinə inanıb Türkiyədə muxtariyyət ala bilməyən ermənilər oradan qovularaq Qafqaza gəlirlər. Burada onlara o dərəcədə münbit şərait yaradılır ki, təkcə muxtariyyət yox hətta “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşürlər. Bunun üçün əraziyə köçürülərək yerləşdirilən ermənilər (Qərbi Azərbaycan nəzərdə tutulur. İ.K). Bu ərazilərdə demoqrafik nisbəti öz xeyirlərinə dəyişdirməli idilər. Bu istiqamətdə genişlənən 1894-1896-cı il erməni-türk münaqişələri, antitürk əhvali-ruhiyyəsi öz əks sədasını 1905-ci ildəki erməni-müsəlman davasında azərbaycanlıların soyqırımında tapdı.

XX yüzilliyin əvvəllərində erməni millətçiləri öz tarixi etnik torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı şəkildə doğma yurdlarından çıxarmağa, qırmağa, milli soyqırmağa başladılar. 1905-1907-ci il soyqırım və deportasiyaları barədə əlimizdə olan ən etibarlı mənbələrdən biri M.S.Ordubadinin tarixi sənədlər əsasında yazdığı “Qanlı illər” (1911-ci il) əsəridir. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Bakı, Zəngəzur, Qazax, Şərur-Dərələyəz və.s. yerlərində dinc azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qırğınlar nəticəsində, əhali çox sayda amansızlıqla qətlə yetirilmiş şəhər və kəndlər yandırılmış və dağıdılmışdır. Tarixi ərazilə-

rimizdə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuş, on minlərlə soydaşımız öz doğma yurdlarından qaçqın və məcburi köçkün düşmüşlər [2, s.14].

Rus çarizmi ermənilərə “Böyük Ermənistan” qurmaq vədini vermişdi ki, bundan ruhlanan ermənilər öz çirkin əməllərini, vandalizm hərəkətlərini öz xislətlərinə uyğun həmişə həyata keçiriblər.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilablardan sonra erməni siyasi təşkilatları daha geniş fəaliyyətə başladılar. Bolşevik maskası geymiş qatı millətçi S.Şamuyan 1917-ci ilin dekabrında V.Leninin tərəfindən Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edildi. Bundan sonra azərbaycanlıların kütləvi qırğınına rəvac verildi [3, s.934].

Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin mart ayına qədər olan dövrdə İrəvan quberniyasında 197 kənd, Zəngəzur qəzasında 109, Qarabağda 157 kənd dağıdılmış, digər bölgələrdə 60 yaşayış məskəni məhv edilmiş, yandırılmış və viran qoyulmuşdur. Bakıda S.Şamuyanın bilavasitə rəhbərliyi ilə 12 min dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir.

1918-ci ilin ilk 5 ayı ərzində Quba qəzasında 16 mindən çox insan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. Bu talanlar nəticəsində 167 kənd dağıdılmışdır ki, bunlardan 35 kənd hazırda mövcud deyil. 2007-ci ildə Quba şəhərində kütləvi məzarlıqların aşkar edilməsi erməni vandalizmini təsdiqləyən faktlardandır. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırım və deportasiyaların coğrafiyası genişdir. Erməni vəhşiliyi nəticəsində təkcə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında 50 minə yaxın insan xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Zəngəzur qəzasında 10 mindən çox, Şamaxı qəzasında 18 min 270 nəfər azərbaycanlı amansızlıqla öldürülmüşdür [4, s.25].

1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan (tarixi Azərbaycan ərazisi – İ.K.) ərazisində yaşayan 575 min nəfər azərbaycanlının 565 min nəfəri öldürülmüş və öz doğma torpaqlarından didərgin salınmışdır. Bəzi tarixi faktları erməni tədqiqatçıların özü də bilərəkdən və ya bilməyərəkdən təsdiq etməli olurlar. Z.Korkodyan özünün “Sovet Ermənistanına əhalisi 1831-1931” kitabında yazır ki, “1920-ci ildə Sovet hökumətinə daşnaklardan cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdır. Erməni silahlı birləşmələri tərəfindən İrəvan quberniyasının Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd, İrəvan qəzasının isə bütün kəndləri məhv edilmiş, İrəvan quberniyasında 132 min azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir [8, s.35].

Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Kürdəmir, Lənkəran, Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ və.s. bölgələrdə amansız şəkildə davam etdirilməsi nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ən qəddar üsullarla qətlə yetirilmiş bir milyondan çox əhali öz doğma torpaqlarından didərgin salınmışdır.

Rus çarizminin ağır müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olan və bütün XIX əsr boyu ərazilərimizə erməni köçünü təşkil edənlər nəhayət Qarabağın dağlıq hissəsində gəlmələrin (ermənilər-İ.K) süni surətdə çoxluğuna nail ola bildilər. Ermənilərin və onların havadarlarının ən başlıca məqsədləri Qarabağı və Zəngəzuru ələ keçirmək idi. Bunlar öz “məqsədlərinə” çatmaq üçün vəhşilik və talançılıqdan istifadə edirdilər. Bax budur erməni xisləti, erməni məkri, erməni iftirası. Bu gündə eyni senari, eyni məqsəd. Ancaq bu gün bu xalqın və dövlətin yiyəsi, sahibi var. Qüdrətli dövlət var, erməni xislətini nəhayət ki, tanıyan xalq var.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılarkən regionda mövcud olan geosiyasi vəziyyət 1918-ci il mayın 29-da İrəvan şəhərinin ermənilərə siyasi mərkəz kimi verilməsinə səbəb oldu. Beləliklə, 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında – keçmiş İrəvan xalığının ərazisində Ermənistan respublikası yaradıldı.

Bolşevik Rusiyası özünü möhkəmlətdikdən sonra öz ənənəvi imperiya və müstəmləkəçilik siyasətinə, xristian təəsübkeşliyinə uyğun olaraq 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan-SSR-yə daxil etməyə nail oldular. Bununla da, Naxçıvanın Azərbaycandan ayrı salınması və quru əlaqələrin kəsilməsi baş verdi.

Bu iyrənc siyasətin davamı olaraq Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində XIX əsrdə köçürülən ermənilərə 1923-cü il iyulun 7-də muxtar vilayət statusu verildi [6, s.152].

Bu məsələyə də birbaşa sovet Rusiyası rəvac verirdi. Halbuki, keçmiş SSRİ məkanındakı digər respublikalarda Qarabağda yaşayan ermənilərdən daha çox erməni yaşayırdı. Tarixi torpaqlarımız olan sonradan Ermənistan adlanan ərazidə yaşayan azərbaycanlıların sayının Qarabağ ermənilərindən dəfələrlə çox olmasına baxmayaraq, Azərbaycan onlar üçün Ermənistandan milli-dövlət qurumu yaradılmasını heç vaxt tələb etməmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi heç bir hüquqa və tarixi-siyasi əsasa söykənməyən bu günümüzdə də münaqişə ocağı kimi qalan Qarabağda qondarma bir DQMV – adlı respublika yaradıldı. Bu Moskvanın məqsədli planı idi. Bu isə Azərbaycanın 1923-cü ilə qədərki inzibati ərazisinin kobudcasına pozulması demək idi. Bu qərara görə, Cavanşir, Qubadlı, Şuşa qəzalarının ərziləri bölünüb DQMV yaradılmışdır. “Əsasnaməyə” görə, Şuşa qəzasından Şuşa, Xankəndi və 115 kənd, Cavanşir qəzasından 52 kənd, Qaryagin qəzasından 30 kənd, Qubadlı qəzasından isə Qaladərəsi DQMV-nə verilmişdir [6, s.269]. Ərazisində süni şəkildə yaradılan bu quruma sonradan Azərbaycan rəhbərliyi məcbur edilərək muxtariyyət hüququ vermək məcburiyyətində qalmışdır. Bu muxtariyyət statusu Qarabağda tarixən yaşayan azərbaycanlıların rəyi nəzərə alınmadan və onların hüquqları kobudcasına pozularaq həyata keçirilmişdir.

Bütün bu hadisələr təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünün pozulması deyil, həm də ermənilərin ölkəmizə qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün bir vasitə olmuş və elə o vaxtacan da Dağlıq Qarabağ termini meydana çıxmışdır. Erməni məkri iddiası bununla da bitmirdi. Ermənistan müxtəlif vaxtlarda öz “başbilənlərinin”, “böyük güclərin” fitvası ilə bir neçə dəfə əsassız ərazi iddiaları ilə çıxışlar etmişlər. Təəssüf ki, bizim ərazilərimiz, torpaqlarımız hesabına ermənilərə yeni ərazilər hədiyyə edilmişdir. Bu yazını 1 məqalə kimi yekunlaşdırıb bu mövzuya uyğun növbəti araşdırmaları (XX yüzilin ortaları, sonları, mövcud dövr-İ.K.) aparacağı düşünürük. Günümüzdə də öz aktuallığını saxlayan bu məsələlərin qərəzsiz, dürüst araşdırılması çox vacibdir. Biz görək gerçək tarixi hadisələri elə tutarlı faktlarla yazaq ki, gələcək nəsillər bizləri qınaq obyektinə çevirməsinlər. Müstəqil Azərbaycan Respublikası öz qüdrətli hesabına regionda uzun müddət hökm sürən sükutu, ədalətsizliyi, ikili siyasəti, məkrli planları, “erməni yenilməzliyini” poza bildi. Biz artıq bu gün post-müharibə dövrünün reallıqları ilə razılaşıaraq sülh müqaviləsinin bağlanması ilə bağlı təkliflərimizi irəli sürür, delimitasiya və demarkasiyanın aparılmasına hazır olduğumuzu bildiririk. Qarşı tərəf (ermənilər – İ.K) hə-

ləki sülh prosesinə hazır olmadığını, hərbi-siyasi hakimiyyətin başında duranların qeyri-peşəkar, qeyri-ciddi şəxslər olduqlarını ortalığa qoyurlar. Daxili auditoriya üçün bir fikir xaricdə isə başqa bəyanatlar səsləndirirdilər.

Dünya dövlətlərinin (xüsusilə Qərb.İ.K.) bəzilərinin qərəzli, məkrli, açıq ermənipərəst mövqeyi bizim üçün əslində təəccüblü görsənməməlidir. Son 30 ildə erməni işğalına, vandalizminə, vəhşiliyə göz yumanlar bizi bu gün etnik təmizləmə ilə suçlamaq istəyirlər. Bu “demokratik” dövlətlər zəhmət olmasa tarixi yaddaşsızlıq sindromu yaşayırlarsa, ən azından özlərinə yox. Beynəlxalq hüquqa, konvensiyalara hörmətlə yanaşsınlar. Biz onların edə bilmədiklərini, əslində etmək istəmədikləri ədaləti bərpa etmişik.

Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi isə həmişə olduğu kimi daha təmkinli, dürüst mövqe nümayiş etdirir. Ən sonda bizə qarşı qeyri-səmimi münasibət göstərən bəzi region və dünya dövlətləri tarixi-siyasi və ədalətli olan dövlətin yanında olacaqlarına heç bir şübhəmiz yoxdur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: iki cildə. Bakı, 2004-cild 1. 440 səh.
2. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında (8 cildə). Bakı, 1998-120 səh.
3. Azərbaycanlı V, Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. – Bakı, 1998.280. s.
4. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycanca təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011-ci illər) – Bakı, 2012, 912 s.
5. Həsənov Ə. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin mərhələləri (Azərbaycan, türk, rus , ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində) Bakı, 2017, 400 .səh.
6. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. – Баку, 1989, 334 S.
7. Q.Çaxmaqlı, Ermənicə qaynaqlarda erməni cinayətləri (birinci hissə).Bakı, 2015, 144 səh.
8. Məmmədov Ə, Məmmədov N. Türkiyədə və Azərbaycanda erməni millətçilərinin cinayətləri. – Bakı, 2006, – 215 səh.
9. Məmmədov İ, Əsədov. S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi öçerk). – Bakı, 1992, – 72 səh.
10. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. – Bakı, 2003, – 700 səh.
11. Nəcəfov B: Deportasiya – III hissə, Bakı: 1998. – 212 səh.

Ibrahim Kazimbeyli

Summary

DEPORTATION OF THE POPULATION OF WESTERN AZERBAIJAN FROM THEIR HISTORICAL ETHNIC LANDS IN THE EARLY 20TH CENTURY

Over the past 200 years, the people of Azerbaijan have been subjected to ethnic cleansing, genocide and aggression policies at various stages with the support of Armenians and their patrons, and have been displaced from their historical-ethnic lands, refugees and internally displaced persons.

In the 20th century, the Azerbaijani population was subjected to genocide and ethnic cleansing 4 times in 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 and 1988-1994. In all deportations, a part of the population, especially the elderly and children, who were

deported from their historical-ethnic territories with mass violence, died because they could not endure the harsh conditions of relocation, sharp climate change, physical shocks and spiritual suffering. The main goal of this nationalist-chauvinist policy was to create a "Great Armenia" state invented by Armenians in ancient Azerbaijan territories by expelling Azerbaijanis from their historical and ethnic lands. The resettlement process, which was part of the colonial policy of Russian tsarism, was continued throughout the 19th century, and as a result, it affected the demographic situation in the region. The artificial reproduction of Armenians in our historical territories has led to their territorial claims and aggressive policies against Azerbaijan since the beginning of the 20th century.

Ибрагим Казымбейли

Резюме

**ДЕПОРТАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
С ИСТОРИЧЕСКИХ ЭТНИЧЕСКИХ ЗЕМЕЛЬ В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА**

На протяжении последних 200 лет азербайджанский народ подвергался этническим чисткам, геноциду и агрессивной политике на различных этапах при поддержке армян и их покровителей; был вынужден покидать свои историко-этнические земли, становясь беженцами и внутренне перемещенными лицами.

В 20 веке азербайджанское население четыре раза подвергалось геноциду и этническим чисткам в 1905-1906, 1918-1920, 1848-1953 и 1988-1994 годах. Во время этих депортаций часть населения, особенно пожилые люди и дети, погибали из-за массового насилия, тяжелых условий переселения, резкой смены климата, физических и моральных страданий. Основной целью этой националистически-шовинистической политики было создание «Великой Армении», вымышленного армянами государства, на древних азербайджанских территориях путем изгнания азербайджанцев с их исторических и этнических земель.

Процесс переселения, являющийся частью колониальной политики русского царизма, продолжался в течение 19 века и как результат повлиял на демографическую ситуацию в регионе.

Искусственное увеличение числа армян на наших исторических территориях привело к их территориальным притязаниям и агрессивной политике против Азербайджана с начала 20 века.

Rəyçi: dos. N.Kərimov

Nazilə Səfərli
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1046>

QƏDİM HİND MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ZƏRDÜŞTİLİK DİNİ

Açar sözlər: *Təriqət, tanrı, kahin, xalq, din*

Key words: *Sect, god, priest, nation, religion*

Ключевое слова: *секта, бог, жрец, народ, религия*

Giriş. Bəşəriyyət tarixində öz spesifik çalarları və rəngarəngliyi ilə seçilən hind və ya Xarapp (yəni Pəncab) mədəniyyəti bütün dövrlərdə arxeoloqların, filosoqların, ümumiyyətlə görkəmli mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar tərəfindən bu ölkənin tarixi, iqtisadiyyatı və mədəni inkişafı, xüsusilə də yerli sakinlərin, eləcə də mühacirlərin pərəstiş etdiyi inanclar araşdırılmışdır. Belə inanclardan biri də atəşpərəstlik olmuşdur.

Həmin dinin burada yayılması ticarət əlaqələrinə əsaslanır. Yəni Hindistanla İran arasında müxtəlif məhsulların mübadiləsi zamanı fars peyğəmbəri kimi bəzi mənbələrdə tanınan Zərdüştin yaratdığı Zərdüştilik dininə pərəstiş edən insanlarla yaxınlaşaraq, ünsiyyətdə olması hind tacirlərinin dünya görüşündə dəyişikliklərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar burada hələ e.ə. VI– III əsrlərdən başlayaraq atəşə səcdə edilmiş və ayinlər icra olunmuşdur. Adı çəkilən dinin bu regionda genişlənməsi isə Ərəbistan yarımadasında dövlətçiliyin yaranması və onun siyasi idarəetmə sistemində yetirdiyi siyasətilə bağlı olmuşdur. Onlar din bayrağı altında bir sıra ölkələrə ölkələrə işğalçılıq yürüşləri etmişlər. Belə qəsbkarlıq hallarına İranda da məruz qalmışdır. 665-ci ildə bu vilayət ərəblər tərəfindən zəbt edildi, onun mədəniyyəti, elmi və dini təqib olundu. Əqidəsinə görə sıxışdırılan kahin və möminlərin müəyyən qismi öz vətəninə tərk edib, digər ölkələrə üz tutmuşlar. Fars mühacirlərinin məskunlaşdığı ərəzilərdən biri də Hindistan olmuşdur. Digər vilayətlərdən fərqli olaraq burada onlara kömək edilmiş, dinlərinə hörmətilə yanaşılmış və eyni zaman yerli sakinlər tərəfindən onların təriqəti qəbul edilmişdir. Bu dinin məzmununu ifadə edən mənbə Avestadır. Onun qədim qatlarında təbiət cisimləri və hadisələrindən hesab olunan günəşə, aya, ulduzlara və digərlərinə pərəstiş edilməsi haqqında məlumatlar verilmişdir. Onların içərisində torpağa, suya xüsusilə də atəşə münasibət fərqli olmuşdur. Belə ki, indus xalqının Zərdüştiliyi qəbul edən müəyyən hissəsi onun özlərinə məxsus şəkildə şərhini vermişlər. Onlara görə ülvə hesab olunan alov cəmiyyətin həyatında baş verən mədəni, siyasi, ictimai, iqtisadi hadisə və ya problemlərə münasibətdə müxtəlif səciyyə daşımışdır. Yəni monarxiya sülalələri və müharibələrdə qazanan qələbələr şərafinə yaradılan atəş daha möhtəşəm şəkil alır. Çünki çoxsaylı məşəllərin birləşməsindən törəyən atəşin müqəddəsləşdirilməsi ritualını ifadə edir. Həmin mərasim ali rütbəli keşişlər tərəfindən təşkil edilirdi. Digər mərasim sadə insanlardan sayılan kəndlilər, hərbcilər, sənətkarlar və keşişlər arasında keçirilir. Sedre köynəyi adla-

nan həmin ayin həddi-buluğa çatmış gənclərin zərdüştlüyü qəbul etməsilə bağlı keçirilirdi. Bu münasibətlə onlara xüsusi köynək və kəmər verildirdi ki, başqa inanclara etiqad edənlərdən seçilsinlər. Haqqında məlumat verdiyimiz ritualı aşağı rütbəli keşişlər həyata keçirirdi. Sonuncu tip mərasim yerli atəşpərəst icmalarının yerləşdiyi məkanlarda keçirilirdi. Burada onlar arasındakı mübahisələri araşdıran, yaranmış problemləri həll edən məhkəmə fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda yığıncaqlar da keçirilirdi. Yəni ruhani üzünü oda tərəf tutaraq məsələlərə öz münasibətini bildir-məklə yanaşı, onu uyğun vasitələrlə, yeri gəldikdə isə silah gücünə qoruyur.

Göründüyü kimi bu ayinlər öz məqsədinə, iştirakçılarının sosial strukturdakı yerinə, həmçinin də icraçılarının mövqeyinə və alovun dairəsinə görə bir-birindən seçilirlər. Bu rəngarənglik Hind cəmiyyətindəki bərabərsizliyi göstərirdi. Amma bununla belə həmin təriqət bütün dindarlar üçün bir olan özünün aşağıdakı ehkam-larını müəyyənləşdirilmişdir.

- Hind xalqına görə insanların ibadət etdiyi bir allah vardır ki, o da Ahura Mazdadır;

- Yer üzərində mərhəmət və onun əksi olan bədxahlığın qovuşması xilaska-rın həyata gəlməsinə, habelə müntəzəm davam etmiş savaşında haqqın uğur qa-zanmasına inanır;

- Zərdüştin ali yaradıcı olan xalığın insanlar arasındakı elçisi kimi tanınma-sı. Yəni onun ilahinin nəsihətlərini bəndələrinə çatdıran peyğəmbər surətini ifadə etməsi;

- Möminlər tərəfindən ülvə hesab olunan alovun allahın yerdəki təcəssümü kimi qəbul olunması;

- Dünyanın ikili səciyyə daşması, yəni onun maddi və mənəvi aləmdən iba-rət olmasının təbliği;

- Zərdüştin davamçıları sayılan aşağı rütbəli ruhanilərin kütləyə dini bilgilə-rin və mərasimlərin mühafizəçisi rolunda təqim olunması. Eyni zamanda onların həm də, bu məzhəbə inananlar arasında səcdə olunan atəşi alovlandıran, onun hər cür maneələrdən qoruyan, o cümlədən bəzi ritualların təşkilini və teoloji təfsirini həyata keçirən xüsusi insanlar kimi tanınması;

- Ölümündən sonrakı mühakimə prosesində ədalətli mükafatlandırmanın apa-rılması. Yəni mərhumun sonrakı taleyinin onun yer üzərindəki həyat tərzindən ası-lı olması fikrinin təbliğ edilməsi;

- İnsanlarda paklıq və mübarizlik keyfiyyətlərinin formalaşmasına kömək edən ənənəvi mərasimlərin müntəzəm olaraq keçirilməsinin davam etdirilməsi;

- Cəhəndəki bütün real olan nemətlər əbədiyyətə qovuşmuş səma havadarları-na malikdirlər. Mömin insanların, həmçinin də peyğəmbər Zərdüştin himayəçisi sa-yılan həmin havadarlar Ahura Mazda, onun yaratdığı allahlar, müdrik insanlar, hey-vanlar, təbii çaylar hesab olunur. Onlar insanlarla birlikdə baş verə biləcək neqativ xarakterli hallarla mübarizə aparmaq üçün dünyəvi aləmdə təcəssüm etmişlər;

- Ahura Mazdanın xəlv etdiyi ilahi qüvvələrin gerçək həyatdakı müxtəlif ha-disələrin və dəyişikliklərin nizamlayıcısı kimi itaətkarlarına tanıtdırılması. Bu ki-mi ideyalar onun əksi inanclardan bəhrələndiyini göstərir. Onların içərisində mö-minlərin daha çox ehtiram göstərən, bəyəndiyi Mitra allahıdır. Qədim Şərq dinlə-rində, xüsusəndə Hind-İran teologiyasında o, əsas xaliqlərdən biri kimi verilmiş-

dir. Belə ki, onun səlahiyyətinə cahanı işıqlandırmaq və orada məskunlaşmış sakinlərin arasında əmin-amanlıq, eləcə də xoşniyyətli münasibətlərin, əməkdaşlığın formalaşmasına yardım etmək daxil edilmişdir. Bu ideya öz ifadəsini Avestada da tapılmışdır. Burada onun günəş və sülh tanrısı olması qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, Sraoşa adı ilə bilinən digər xalığın başlıca məramı bütün aləmin səbəbkarı olan Ahura Mazdanın törəmələrini müdafiə edib, qorumaq və törəmələrin müntəzəm keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Bu ehkama pərəstiş edənlərə görə, onların ikinci həyatındakı əbədi fəaliyyətini müəyyənləşdirən daha bir əfsanəvi varlıq Rəşnidir. O, əvvəldə adlarını çəkdiyimiz digər tanrılarla birlikdə dünyasını dəyişmiş insanların ruhunu mühakimə edir, əməllərinə uyğun dəyərləndirir. Bunun üçün Rəşnunun da misirlilərin ehkamlarında olduğu kimi tərəzidən istifadə etməsi fikri qədim mənbədə öz ifadəsini tapmışdır. Yəni əməllərinin nəticəsinə görə əsil möminlər Çinvat körpüsündən keçərək cənnətə, yalançı və riyakarlar isə həmin mostu atlaya bilməyərək təlatümlər aləminə düşər olurdular. Belə bir əqidənin istər çox, istərsə də təkallahlı dinlərdə təbliğində məqsəd dindarları və bütövlükdə bəşəriyyət neqativ niyyət və hərəkətlərdən uzaqlaşdırmağa xidmət edirdi. Əl-Vahidin ailəsindən sayılan başqa bir teoloji qüvvə müharibə və sülh hamisi olan Veretraqnadır. O, müxtəlif canlı qiyyəfəsində görünə bilər, yəni şahin, öküz, kaban, insan və s. Eyni zamanda təbiət hadisələrindən tufan və ya küləyi də ifadə edə bilər. Yəni onun bu cür fərqli simalarda təəcəssümünün səbəbi konfliktlər zamanı ədalətin və əmin-amanlığın bərqərar olmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Hind atəşpərəstlərinə görə bunları bilmək, anlamaq və qəbul edərək öz gündəlik praktik fəaliyyətində reallaşdırmaq hər bir itaətkar üçün qeyd-şərsiz tələbdir.

Qədim dinlərdən biri olan Zoroastirizmin nəzərdən keçirdiyimiz əsas doqmaları bəşəriyyətin sonrakı inkişaf mərhələlərində təşəkkül tapmış təkallahlı dinlərin bünövrəsini təşkil etmişdir. Həmin dindəki zahidlik ideyası yəhudi xalqının milli dini olan İudaizmdə (e.ə. XII əsrdə), avropalıların pərəstiş etdiyi xristianlıqda (b.e. II- I əsrlərində) və Şimali Afrika, eləcə də Asiyalıların əsas inancı hesab edilən İslamda (VII əsrdə) daha mükəmməl şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Orada öz əksini tapan digər məsələ peyğəmbərlik idi. Əl Əhədin rəsulu kimi insanlar arasında fəaliyyət göstərən bu harizmatik şəxsiyyətin başlıca məqsədi onları təriqətə müvafiq idarə etmək idi. Tarixə adı həkk olunan belə bir şəxsiyyət Zərdüşt olmuş, sonralar isə Musa, İbrahim, Yaqub, İsa, Məhəmməd və başqaları olmuşlar.

Təhlilini verdikimiz inancın ona qədər ki dinlərdən seçilən spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun nəsihətlərinin ardıcıl şəkildə yazılı mənbədə ifadə olunmasıdır. Yəni müxtəlif təriqətlər sırasında müqəddəs kitaba (Avestaya) malik olması ilə səciyyələnir. Bu ənənə sonralar yaranmış dinlər tərəfindən daha mükəmməl formada davam etdirilmişdir.

Bu dinin parametrləri içərisində xilaskarın təəcəssümü ehkamı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki həmin ideya eramızın I-II əsrlərində qəbul edilmiş Xristian dininin təməlini təşkil edən İsus Xristusun satınalıcı qurbanı haqqındakı məzhəbibinin əsasında dayanırdı. Orada təsvir edilirdi ki, Əl-Əkrəmin övladı sayılan Xristos bu aləmə müxtəlif zümrədən olan insanların suça üçün gəlib ki, əzab çəksin. Məhz bu fikrin pozitiv əhval-ruhiyyəli qüvvələrlə birləşərək birgə

mücadilə aparən nıcatvericinin təzahürünü təsəvvür edən atəşpərəstlik moizəsinədən bəhrələndiyini açıq-aydın görmək olar.

Qədim Misir və babil mədəniyyətinin, o cümlədən də dininin araşdırılması sayəsində söyləmək olar ki, kainatı və bütövlük də real həyatı idarə edən tanrılar müxtəlif isimləri daşımışlar. Bu missiya hind xalqı tərəfindən də davam etdirilmişdir. Burada ibadət olunan fəvqəltəbii qüvvələrdən Aqni, Krişna, Brahma, indus atəşpərəstliyində Ahura Mazdanın övladları Mitra, Raşni, Sraoşa və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bu adət monoteist (yəhudilərin) və dünyəvi dinlər tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, İncildə Yəhvanın, İyeqovanın, İsus Xristosun, İslamda Əl-Qahiri və yuxarıda işlətdiyim isimləri misal çəkə bilərik. Bunun səbəbi isə həmin ilahi qüvvələrin ecəzkar gücə malik olub, möcüzələr törətməsi haqqında insanlarda təsəvvürün formalaşdırılmasıdır.

Hindlilərin Zərdüştlik təriqətində ifadə olunmuş ayinlərdən biri də təmizləmə haqqındakı mərasimdir. Onların təsəvvürlərinə görə, bu ayin həm həyatda yaşayıb fəaliyyət göstərən, həm də dünyasını dəyişən insanların günahlarının dəf edilməsi məqsədilə keçirilir. Həmin ritualın icrası ona tapınanlar və bütövlükdə hind xalqı üçün müqəddəs sayılan Qanq çayında yuyunmaları, eləcə də məhrum insanların külünün oraya səpilməsi formasında aparılır. Tarixin sonrakı dövrlərində bu ənənə Xristianlığın yeddi ayinindən biri kimi qəbul edilmiş və xaç suyuna salam adı ilə teologiyada əksi olunmuşdur. Yəni ruhanilər tərəfindən uşaqların və ya böyüklərin suya salınması, yaxud da çilməsi formasında keçirilmiş və keçirilir. Ümumiyyətlə, cəmiyyət həyatında suyun paklaşdırıcı vasitə olması barədə ki ideya daha qədim zamanlara təsadüf etmişdir. Bəzi mifoloji və dini abidələrdə onun Misir, Babilistan və Fələstin inanclarından miras qalaraq, Asiya və Avropa regionlarında öz mentalitlərinə uyğun zənginləşdirilməsini ifadə edən məlumatlara rast gəlirik. Su yalnız saflıq rəmzi olmayıb, o insanlar və təbiət üçün həyat, qida, gözəllik mənbəyidir. Bu fikir ədəbi əsərlərin və fəlsəfi təlimlərin bünövrəsini təşkil etmişdir.

Belə ki, e.ə. IV-III əsrlərdə burada fəaliyyət göstərən Lokayata-çarvaka fəlsəfi təliminə görə dünya dörd ünsürün birləşməsindən yaranmışdır ki, onun da biri məhz sudur. Elm də isbat edir ki, ilk canlılar sud yaranmışdır. Ruhun ölməzliyi və onun ədəbi yaşarlığı, həmçinin də dünyanın ikili səciyyəyə malik olması həmişə bəşəriyyəti düşündürmüşdür. Bu məsələlərlə bağlı əski mənbələrdə fərqli interpretasiyalar öz əksini tapmışdır. Belə ki, qeyd etdiyimiz problemlər əvvəlcə Yaxın Şərq və Asiya xalqlarının yaradıcılıq məhsulu olan mifologiya və dini təsəvvürlərində hər hansı formada ifadə edilmiş və sonralar daha geniş əhatə dairəsinə malik olmuşdur. Həmin məsələyə indus atəşpərəstliyi də biganə qalmamış və münasibətini bildirmişdir. Burada ruhun daimiliyi və bizi əhatə edən aləmin görünən və görünməyən tərəflərdən ibarət olması fikri qəbul olunmuş, lakin ruhun köçürülməsi, onun bir fiziki bədəndən başqasına keçməsi, real və mücərrəd məkanların dövrü xarakter daşması inkar edilmişdir. Yəni onlar tərəfindən həmin məkanların vaxtaşırı bir-birini əvəz etməsi, yaxud təkrarlanması fikri düzgün hesab olunmamışdır.

Dünyanın bir çox millətlərinin qədim və müasir dövrdə pərəstiş etdiyi manilik, xristianlıq, islam və Buddizm dinlərində asketizmlə bağlı müəyyən baxışlar ifadə olunmuşdur. Yəni ali yaradıcı hesab olunan xaliqlə mənən birləşmək üçün

bütün dünyəvi nemətlərdən imtina edib kilsələrdə, məscidlərdə tərk-i-dünya həyat tərzini keçirilməsi haqqında ideyanın təbliğinə geniş yer verilmişdir.

Xristianlığın Pravoslav məzhəbinə görə asketizm möminlərin həyatının əsas qayəsini təşkil edir. Onlar müqəddəs sayılan Allah və onun oğluna bənzəmək üçün özlərinə əziyyət verir və məhrumluqlara dözüldülər. Lakin hind Zərdüştiliyində belə bir həyat tərzinə təsadüf olunmur. Belə ki, onların rəyincə, insan həyatının başlıca məqsədi pozitiv qüvvələrin neqativ xarakterli güc üzərində üstünlük əldə etməsidir. Bu ideyanın mahiyyətini dindarlar hələ real aləmdə yaşadıkları zaman anlamış və buna görə də hesab etmişlər ki, insanın yer üzərindəki güzaranı ancaq fəlakət və müsibətlərlə müşayiət olunan hekayələrdən ibarət deyil, həm də xoş gələcək uğrunda mübarizədir. Bu baxımdan da onların təriqətlərindəki dualizm I-III əsrlərdə Avropa və Yunanıstanda, həmçinin də İran və Orta Asiya ərazisində fəaliyyət göstərən Qnostik və Mani dini-fəlsəfi təlimlərində təbiətin və ruhun müstəqil, eləcə də vəhdətdə olan tərəflər kimi şərhini verən ikili yanaşmadan fərqlənir. Buradakı dualizm maddi ilə mənəvinə, yəni şəri eyniləşdirmir, yaxud onu materiyaya qarşı qoymurdu. Eyni zamanda onlar öz ruhlarını qnostiklər və manilərin əksinə olaraq cismani bədənə xilas etməyə cəhd göstərməyərək yer üzərindəki gerçək həyatı hər iki dünyadan önəmli sayırdılar: Hind atəşpərəstləri ikili dünyanın insan ruhunun əvvəlcə onun fiziki bədənində və sonra allahın dərgahı cənnət və yaxud cəhənnəmdə fəaliyyət göstərdiyi məkanlar kimi təsəvvür edirdilər. Bu səbəbdəndə həmin təlimdə cəmiyyətdə yaşayıb, fəaliyyət göstərən adamın məişət həyatına bioloji (pəhriz, nigahsızlıq) və psixioloji (həyatsevərlik, estetik zövq verən hiss və davranışlardan uzaqlaşdırma) məhdudiyyət qoyan rəhbərlik, yəni askeizmlə bağlı ehkan verilməmişdir.

Bu təriqətə görə, bəşəriyyət şəxsi qüvvələrlə mücadilə prosesində qələbəyə, ancaq mərhəmət göstərmək, xeyriyyəçilik istiqamətində hərəkət etmək və əxlaqi qaydaları gözləməklə nail ola bilər. Ona görə də cəmiyyətin hər bir üzvü üçün hümanist dəyərlərə yiyələnmək vacibdir. Belə aksioloji amillərə faydalı düşüncənin məhsulu olan mükəmməl ideyalar, onların ifadəsi olan müdrik sözlər və səmərəli fəaliyyət aid edilmişdir. Bu məziyyətlər qərinələrdən keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmış, insanların şüur və davranışında öz layiqli yerini tutmuşdur. İnsanlığa xidmət edən həmin keyfiyyətlər nə qədər bəşəriyyət mövcud olacaq onlar da hafizə və əməllərdə möhkəmlənərək hər bir xalqın, millətin və etnik birliyin məişət, bədii, siyasi, elmi, maarifləndirici fəaliyyətində daim özünü təzahür etdirəcəkdir. Bu kimi keyfiyyətləri özündə ehtiva edən həmin təriqət uzun inkişaf yolu keçmiş və yer kürəsinin müxtəlif regionlarına yayılaraq dəyişikliklərə uğramışdır. Bəzi mənbələrdə onun arxaik, əhəmənilər, ellinizm, sasanilər, islam işğalı və müasir dövr inkişaf mərhələlərindən keçməsi barədə məlumatlar verilir. Bu inancın ibtidai forması miladdan əvvəl VI əsrə aid edilir. Orada Zərdüştin həyatı, onun şairlik və ilahiyyətçilik fəaliyyət, eləcə də yaratdığı məzhəbin şifahi formada əks olunması barədə qiymətli informasiyaya təsadüf olunmuşdur. Yəni o, politeist dinlərini təhlil edərək yeni inamın əsasını qoymuşdur. Bir çox mənbələrdə onun vətəni ilə ilgili fərqli ehtimallara rast gəlirik. Belə ki, Zərdüştin əslən İranın mərkəzi şəhərlərindən biri olan Tehran ətrafındakı Radese qəsəbəsində eramızdan əvvəl 558-ci ildə ruhani ailəsində dünyaya gəlməsi və yaşaması, milliyətcə fars, yaxud da yunan, hind, hətta rus olması (Rusiyanın Çelabinski əyalətində) haqqında

versiyalar mövcuddur. Amma bütün bunlara baxmayaraq, onun bəşəriyyət tarixində böyük rolu olmuşdur. Belə ki, o zaman üçün mərkəzdirilmiş dövlət yaratmağın başlıca üsulu vahid tanrılı dinin formalaşması idi. Bu məqsədlə Babilistanda yeridilən siyasəti Zərdüşt öz ölkəsində başa çatdırılmışdır.

Bu ideologiyanın inkişafında ikinci mərhələ VI-IV əsrlərdə İranda hakimiyyətə gələrək, fars imperiyasını yaratmış Əhəmənilər sülaləsinin hökmdarlıq etdiyi dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə atəşpərəstlik rəsmi şəkildə dövlət dini elan edilmiş və onun ilkin yazılı nümunələri yaranmışdır.

Bu dinin inkişafında növbəti mərhələ elinizm hesab olunur. Həmin dövr Miladdan əvvəl IV-III əsrləri əhatə edir və Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri ilə müşayiət olunurdu. Qeyd edilən tarixi hadisələr İranın müstəqilliyinin itirilməsinə, həm də mədəniyyətinin, o cümlədən də dininin məhvinə və yeni Parfiya dövlətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin bir müddət sonra (yəni bir əsr) beynəlxalq aləmdə baş vermiş politik olaylar antik və orta əsrlər siyasi sistemi ilə bərabər, insanların düşüncə tərzinə hakimlik edən dini ehkamlara da təsir göstərmişdir. Belə ki, Yaxın və Orta Şərq ərazisində yeni imperiya, Sasanilər dövləti yaranmışdır. Bu idarəetmənin fəaliyyəti III-VII əsrləri (226-652) əhatə etmişdir. Məhz həmin dövrdə burada Parfiya hökmranlığı devrilmiş, suverenlik əldə edilmiş və sosial-iqtisadi, eləcə də kultúr həyat səviyyəsi yüksəlmişdir. Öz əqidəsinə görə, təqib olunmuş möminlər vətənə qayıtmış, onların pərəstiş etdikləri atəşpərəstliyin yox edilmiş müqəddəs kitabı olan Avesta bərpa olunaraq, sistemə salınmış və mərkəzləşdirilmiş məbədlər inkişaf etmişdir. Bu kimi müsbət dəyişiklikləri təhlil edən teoloqlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, tarixin bu pilləsini zoroastrizmin inkişafının dördüncü mərhələsi, eləcə də onun intibahı kimi qiymətləndirmək olar. Bundan başqa orada həmin zamanlarda hakim mövqə tutan Zərdüştilik məzhəbinə qarşı çıxış etmiş Yereslər (mistik panteizmə əsaslanan) təliminə etirazı ifadə edən hərəkətlər də baş vermiş və qalibiyyətlə yekunlaşmışdır. Bu məsləkin təsiri altında İranda və ətraf ölkələrdə Manilik və Məzdəkilik kimi teoloji-fəlsəfi təlimlər (III-VI) yaranmışdır. Göstərilən mənbələlərdən Zərdüştilik inancının əsas ideyaları saxlanılmaqla, müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Bu da gələcəkdə daha mükəmməl doqmanın formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan da məcusiliyin inkişafında beşinci mərhələ Qərbi Ərəbistanda İslam dini və teokratik rejimli hakimiyyətin yaranıb fəaliyyət göstərdiyi zaman hesab olunur. Bəşər tarixində atəşpərəstliyin həmin mərhələsi VII-X əsrlərin ortalarına qədər ki, dövrü əhatə edir. Bizə məlum olduğu kimi qeyd olunan dövrlər xilafətin işğalçılıq yürüşləri, onun rəsmi dövlət dini sayılan müsəlman məzhəbinin istila etdiyi regionlarda zor gücünə qəbul olunmasına cəhd göstərməsi və zərdüştiliyin tənəzzülü ilə səciyyələnir. Bununla bağlı təqib olunan atəşpərəst kahinləri və öz doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Onların pənah gətirdiyi ölkə Hindistan olmuşdur. Burada onlar öz cəmiyyətlərini yaratmış və yerli xalqla müəyyən münasibətlər saxlamışlar. Yaradılmış əlaqələr hindlilər arasında yeni bir inamın formalaşmasına və böyük sürətlə yayılmasına əlverişli imkan yaratmışdır. Lakin orada həmin ideologiyanın irəliləməsi uzun çəkmədi, çünki VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Hindistana yürüş etdilər. O zaman həmin ölkədəki siyasi durumun zəifliyi onun öz suverenliyini itirərək asılı dövlətə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də ərəblər asanlıqla məmləkətin qərb hissəsini işğal edərək, burada Mənsurə (yəni qədim hind şəhərlərindən

biri olan Sindin cənubunda) və Sultan əmrliklərini yarada və islam dinini müxtəlif üsullarla yaymağa başladı. Yəni onlar bu zaman ya evlilik münasibətləri yaratmaq və onların bəzi adətlərinə sayğı göstərməklə, ya da zor gücünə öz inancalarını qəbul edirdilər. Belə ki, buraya ticarət məqsədi ilə gələn ərəb tacirləri indus qızları ilə nigaha girir və onların məsləkinə, həyata baxışlarına təsir göstərirdilər. Ancaq müsəlman təriqətinə qarşı çıxanlar, həmçinin də zoroastristlər təqib olunurdular. Bu olay əcnəbi və yerli atəşpərəstlərin ölkəni tərk etməsi və yaxud onun digər əyalətlərinə qaçmalarını şərtləndirdi. Həmin inancın Hindistanda yayılmasında ərəblərlə yanaşı, Qəznəvi dövlətinin də böyük rolu olmuşdur. XI əsrdə meydana gəlmiş bu xanəndanlıq dəfələrlə Hindistanın şimal hissəsindəki Pəncab və Sind əyalətlərinə hücum edərək, oranı zəbt etmiş və əhalisinin müəyyən bir qismini məhz adlarını çəkdiyi məkanlarda yerləşdirmişdir. O zamandan 1857-ci ilə qədər burada türk-monqol əsilli hakimlər dövləti idarə etmişlər. Göstərilən tarixdən 1947-ci ilə qədər ingilislər bu regionu öz təsir dairəsinə almış və bu ərazidə xristianlığın yayılmasında mühüm rol oynamışlar. Bu kimi tarixi-siyasi hərəkətlər yerli dinlərin, xüsusilə də atəşpərəstliyin sıxışdırılmasına və onlara pərəstiş edən insanların Avropa, Amerika və Avstraliyaya mühacirət etməsinə, sonralar isə planetin bir çox ölkələrinə səpənmələrinə bais olmuşdur. Onlar məskunlaşdığı şəhər və kəndlərdə zərdüştülmü təbliğ etməklə yanaşı, Hindistan və İranda yerləşən ibadətgahları ilə daim əlaqə saxlamışlar. Bu təriqət Rusiya və keçmiş sovetlər birliyinə daxil olmuş respublikalarda da fəaliyyət göstərir. Həmin hadisə və proseslərin analizinə istinad edən bəzi araşdırmaçılar XX əsrin ortalarından hal-hazırda qədər davam edən, dövrü zərdüştülmü inkişafında müasir mərhələ kimi müəyyən etmişlər.

Nəticə. Təhlilini verdiyimiz teoloji ideologiyanın müxtəlif mərhələlərdən keçərək (e.ə. II-VI əsrlərdə, b.e. XXI) dünya miqyasında genişlənməsini və mövcudluğunu şərtləndirən iki başlıca amil olmuşdur. Onlardan birincisi, millətləri yaxınlaşdıran mübadilə prosesi, qohumluq münasibətləri, siyasi hökmranlıq iddiaları, əqidəyə görə təzyiq və miqrasiya halları olmuşdur. Mütəxəssislərə görə, bu inamın yer kürəsində tanınmasının başqa bir amili isə fransız şərqşünası Anketil Dyuperron (1731-1805) sayılır. Müəllifin şərq dillərindən ərəb, fars və başqalarına olan marağı onun həmin ünsiyyət vasitələrinə yiyələnməsinə, eləcə də o dillərdə mövcud olan dəyərli elmi və mədəniyyət mənbələrlə tanış olub, öz münasibətini bildirməsinə səbəb olmuşdur. Bu məqsədlə o, XVIII əsrin ikinci yarısında Hindistana səyahət etmişdir. A.Dyuperron Surat, Pondişer və Bombay kimi hind şəhərlərində olmuş, olmuş, onlardan bəzilərinin hətta yaranma tarixi ilə bağlı araşdırmalar da aparmışdır. Lakin onu daha çox cəlb edən Avesta idi. Bunun üçün o zərdüşt kahinlərinə yaxınlaşmış və onların köməyi ilə avesta dilini öyrənərək, oradakı mətnləri mütaliə etmiş, həm də qədim indus qanunlarını mənimsəmişdir. Bir araşdırmaçı kimi onun fəaliyyəti tədqiqəlayiqdir. Belə ki, o Avestaya daxil olan və onun şərhini verən mətnlərdən ibarət fransızca üç cildə tərtib etdiyi məcmuəsini çap (1771) etmişdir. Bu məcmuə Zünd adlanır. Bundan əlavə öz səyyahlıq fəaliyyəti nəticəsində Dyuperron müəyyən etmişdir ki, digər tədqiqatçıların Şərq despotizmi haqqındakı mülahizələri düzgün olmayıb, burada azadlıq, qanunçuluq və humanizm mövcud olmuşdur. Onun qiymətli tərcümələrindən biri də hind ədəbi abidəsinə aid olan Upanişadları fransızca çap etdirməsidir. Alimin bu kimi fəaliyyət sayəsində Amerika, Avropa, Avstraliya və dünyanın digər regionlarındakı milyon-

larca oxucu zoroastrizm təriqəti haqqında hər hansı səviyyədə bilgiyə malik olmuş və olacaqdır: Müasir dövrümüzdə ona pərəstiş edənlərin sayı 200 minə çatmışdır. Bu qədər insanın ona tapınmasının başlıca şərti ondan barətdir ki, atəşpərəstlik cəmiyyət üzvlərinə saflıq, dürüstlük, humanizm, mərhəmət, ədalətlik kimi keyfiyyətlər aşılayır.

Məqsəd Qədim Hind mədəniyyətində o cümlədə də hal-hazırkı dövrdə Hindistandakı dinlər arasında zərdüştlüyün rolunu və əhəmiyyətini açıqlamaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat:

1. Bünyadov Z. Dinlər Təriqətlər Məzhəblər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 336 s.
2. Manafov M. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı-2008, sabah nəşriyyatı. 359 s.
3. Məmmədova S. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı-2001, “Kooperasiya” nəşriyyatı. 202 s.
4. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи (пер. с. англ. Яз.), и изде, испр. и доп. _СПБ.: Азбука-классика, 2003.-352 с.

Nazila Səfərli

Summary

ZOROASTRIANISM IN ANCIENT INDIAN CULTURE

The article provides information on the spread of fire worship in India from the 3rd to the 6th centuries BC due to trade relations and political reasons. It was shown that some changes were made in that religion depending on the local conditions and national way of thinking. So that, the class structure of the hindu people and peculiar characteristics of the ceremonies held according to the ideas of the priests and the kindling of the scared fire have been explained in detail. At the same time, a comment was made on the historical development stages of fire worship and its spread in Europe, America, Australia, Central Asia and Russia, as well as the valuable qualities it instilled.

Назиля Сафарли

Резюме

РЕЛИГИЯ ЗОРОАСТРИЗМА В ДРЕВНИЕ ИНДИСКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье дается информация о распространении Зороастризма в Индии вследствие политической иммиграции населения и торговли с персами III-VI веках до н.э. Показываются какие были сделаны изменения в этой религии в зависимости от местных условий и менталитета. Объясняется, что в зависимости от социального статуса, идей жрица, священный огонь воспламеняется по разному, обряды насили классовой характер. Одновременно в статье говорится об исторической стадии развития зороастризма и ее распространения в Европе, Америке, Австралии, Средней Азии, России. В статье, также раскрываются морально-нравственные ценности Зороастрийской религии.

Rəyçisi: dos. Ş.Cabbarova

TİBBİ BİLİKLƏR

Рафиева Зияфат

Азербайджанский университет языков

ВОСПАЛИТЕЛЬНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ ГЛАЗ

Ключевые слова: воспалительные заболевания, светобоязнь, слезотечение, аллергические реакции, вирус

Açar sözlər: iltihabi xəstəliklər, işıqdan qorxma, gözlərin sulanması, allergik reaksiyalar, virus

Key words: inflammatory diseases, photophobia, lacrimation, allergic reactions, virus

Введение (Актуальность) Орган зрения – сложный «оптический» прибор человеческого организма, который передает изображение окружающей среды зрительному нерву. Благодаря этому человек имеет возможность полноценно и качественно воспринимать внешний мир – это приблизительно 80%-90% информации.

Глаз считают одним из самых сложных органов, он состоит из множества частей, которые выполняют важные функции в работе зрительной системы, как и другие органы подвергаются различным заболеваниям и классифицируются по клинике и симптоматике.

Цель. Статья раскрывает физиологию, клинику, диагностику и профилактику заболеваний век, конъюнктивы и слёзных органов.

Информация предназначена для педагогов и студентов, носит ознакомительную цель, также даны практические рекомендации по профилактике данных заболеваний часто встречающихся среди населения, знакомство с которыми будет интересно и полезно.

Глазные инфекции-это группа болезней, возникающие из-за попадания в орган зрения патогенных бактерий, грибов и вирусов и именно это является главным провоцирующим фактором.

Воспалительные заболевания глаз по своей природе не так безобидны, и на сегодняшний день являются серьезной медико-социальной проблемой.

Причины возникновения воспаления самые различные и могут распространяться на любую часть глазного яблока, а именно на сетчатку, роговицу, зрительный нерв, конъюнктиву. Данные патологии могут быть достаточно опасными, отличаются стремительным течением ухудшают качество зрения или спровоцировать его потерю.

Такие заболевания являются часто встречающимися патологиями в офтальмологии (раздел медицины изучающая глазные болезни). По статистическим данным люди часто сталкиваются с симптомами одной из таких бо-

лезней, как правило инфекция поражает один или оба глаза. В данном случае воспаление может иметь инфекционный и неинфекционный характер.

Согласно международной классификации болезней (МКБ) – воспалительные процессы делятся на следующие группы:

- Болезни век
- Заболевания конъюнктивы
- Болезни склеры, роговицы.

В офтальмологии большое значение имеет правильная и своевременная диагностика, которая позволит выявить патологию на ранних стадиях, когда сам больной не подозревает о существовании проблем со зрением.

Каждый такой процесс может протекать как в острой так и в хронической формах. Когда говорят о воспалительных заболеваниях глаз, то речь идет о процессах, влияющих на различные участки зрительного аппарата, например, воспаление век (характерно для блефарита и ячменя), конъюнктивы (возникает при конъюнктивите). Также возможно воспаление слезных органов, роговицы.

Данные заболевания могут стать следствием следующих факторов:

- Инфекционные патологии (герпес, туберкулез и т.д.)
- Травмы глаз
- Раздражение слизистой агрессивными веществами
- Дефицит витаминов в организме
- Несоблюдение правил личной гигиены.

Также такие процессы называют «болезни грязных рук».

Больные отмечают симптомы воспаления после действия дыма, раздражающей бытовой химии и т.д. Также воспалительный процесс может стать следствием любого механического воздействия или же попадания в глаз пыли, косметики, лекарств [1].

Рассмотрим часто встречающиеся воспалительные заболевания.

Конъюнктивит – это воспаление соединительной оболочки глаза, в его состав входят лимфатические и кровеносные сосуды, нервные волокна и железы, выделяющие защитную слизь.

Конъюнктива выполняет несколько физиологических функций:

- Защищает орган зрения от инфекций.
- Предохраняет глаза от механических повреждений.
- Питает и увлажняет ткани.

Данное заболевание может спровоцировать развитие кератита (воспаление роговицы), такое состояние называется кератоконъюнктивитом.

Основная причина болезни – это заражение вирусной или бактериальной инфекцией, также воспаление конъюнктивы случается и по причине аллергических реакций, механических и токсических раздражителей (дым, пыль, агрессивные химические вещества).

Факторы приводящие к воспалению:

- инфицирование при контакте с больным человеком.
- хронические и острые болезни ЛОР-органов.
- купание в грязных водоемах, бассейнах.

- снижение защитных сил организма.
- несоблюдение правил гигиены при пользовании контактными линзами.
- напряжение глаз в течении длительного времени (работа за компьютером).

Симптоматика отличается в зависимости от вида инфекции:

- Вирусная природа развивается на фоне обычной простуды, гриппа или же других инфекций, чаще может возникать после контакта с инфицированным человеком.

- Грибковый конъюнктивит или офтальмомикоз развивается в результате заражения различными грибами. Данная форма может диагностироваться после терапии антибиотиками и во время купания в грязных водоемах.

- Аллергический конъюнктивит – его провоцируют аллергены из окружающей среды, имеет сезонный характер, т.е. цветение, пыльца, грибковые споры.

- Атопический – такая форма бывает круглогодичной. Аллергенами служат шерсть животных, клещи, домашняя пыль, шерстяные и пуховые постельные принадлежности, бытовая химия.

Также заболевание может возникать в результате синдрома сухого глаза. В данном случае на слизистой образуются микротравмы, которые являются входными воротами для инфекции.

Синдром сухого глаза или сухой кератоконъюнктивит возникает в результате уменьшения продуцирования слезной жидкости.

Общая симптоматика бывает следующей: покраснение конъюнктивы, светобоязнь, отечность век, зуд в глазах, водянистые выделения, чувство инородного тела, дискомфорт.

Процесс может поражать один глаз или же оба глаза сразу. Лечение будет зависеть от вида патологии, и цель терапии заключается в устранении клинических проявлений и профилактике осложнений. Основное правило при лечении конъюнктивита это отсутствие повязки, т.к. это создает оптимальное условие для распространения инфекции и осложнений в области роговицы [4].

Лечение заболевания проводится с применением антибиотиков в форме мазей и глазных капель, и длительность лечения для каждого пациента подбирается индивидуально в зависимости от формы болезни. При своевременном обращении к специалисту, прогноз благоприятный.

Также часто встречающимся заболеванием является блефарит, который характеризуется воспалительным процессом затрагивающие края век. На развитие болезни влияют местные и общие факторы.

К местным можно отнести физические, механические и химические факторы. Также заболеванию способствуют конъюнктивит и воспаление слезных путей.

К причинам общего характера относятся – гиповитаминозы, заболевания носоглотки, болезни желудочно-кишечного тракта, сахарный диабет, глистные инвазии, воздействие ветра, пыли, дыма.

Симптоматика простого блефарита заключается в следующем: зуд в веках, края незначительно гиперемированы (покраснение), слегка утолщены и покрыты чешуйками. При простом блефарите веки смазывают 1% раствором бриллиантового зеленого, можно наложить мазовые повязки с антибиотиками. Необходимо создание для больного гигиенических и общеоздоровительных условий и назначить богатую витаминами пищу [3].

Кератит – это воспаление роговицы глаза, которое в дальнейшем может привести к ряду осложнений. Чаще возникает помутнения роговицы различной интенсивности, отмечается болезненность глаз, светобоязнь, слезотечение. Больные часто жалуются на ощущение инородного тела в глазу.

Различают следующие факторы развития болезни:

- герпетический – возникает после обострения герпеса (простой герпес живет в организме человека и при любых отрицательных ситуациях инфекция проявляет себя).

- вирусный может проявить себя после простуды (чаще возникает в тех случаях, когда снижаются защитные силы организма).

- при заболеваниях придаточных пазух носа (гайморит).

Причинами кератита могут стать травмы роговицы, нарушения ее целостности, хронический конъюнктивит, аллергические реакции, постоянное ношение контактных линз. Неправильно леченный кератит может привести к проникновению инфекции внутрь глаза и к частичной потере зрения.

Помимо этого существуют воспалительные заболевания сосудистой оболочки глаза: ириты, иридоциклиты, хориоидиты, которые развиваются при попадании инфекции в сосудистую оболочку, снаружи (при проникающих ранениях глазного яблока, после операций на глазах) и изнутри (при наличии очага инфекции, например при туберкулезе, заболеваниях уха, горла, носа, зубов).

Иридоциклит – воспаление радужной оболочки глаза. Болезнь начинается внезапно – больные жалуются на боли в глазу, развивается светобоязнь, слезотечение, покраснение глаз. Причину установить бывает сложно, но чаще всего процесс становится следствием травматического поражения глаза, это может быть удар тупым предметом, химические ожоги, проникающие травмы. К инфекционным процессам можно отнести токсоплазмоз, герпес, хронические инфекционные патологии организма. При отсутствии адекватного лечения болезнь может привести к серьезным осложнениям, таким как катаракта и глаукома.

Лечение воспалительных патологий глаз обязательно и назначается после полного обследования. Изначально врач-офтальмолог проверяет состояние глаза, измерит внутриглазное давление, далее в постановке диагноза важное значение имеет сбор анамнеза, уточнение симптомов и время их появления. И самое главное установить причину приведшую к заболеванию.

Следующий этап – сбор анализов, для того чтобы определить наличие инфекции, выявление возбудителя заболевания, и сделать следующее исследование – анализ на аллерген – в случае подозрения на наличие аллергической реакции.

Терапия носит комплексный характер. Чаще всего назначаются антибактериальные, противовирусные и противоаллергические средства. Основная задача такого лечения - это уничтожение возбудителя инфекции [4].

Заключение Из выше изложенного можно сказать, что любой воспалительный процесс в организме является естественной защитной реакцией на возбудителя болезни. Если человек отмечает покраснение, зуд, отек, болезненность, нагноение, необходимо обратиться к врачу-офтальмологу. Своевременное обращение к специалисту и правильно подобранное лечение поможет избежать неприятных осложнений.

Первое, что нужно запомнить при каждой инфекции требуются лечебные меры во избежание развития осложнений.

Многие болезни могут привести к инвалидности по зрению и ухудшить качество жизни больного, чтобы избежать этого нужно придерживаться следующих рекомендаций:

- не контактировать с больным человеком.
- лечить хронические болезни ЛОР-органов.
- укреплять иммунную систему.
- соблюдать гигиену при использовании контактных линз.

Также необходимо давать отдых глазам, после длительной работы за компьютером.

Поэтому лечение воспалительных заболеваний является обязательным и не допускает самостоятельного вмешательства. Врач-офтальмолог подбирает схему терапии индивидуально, основываясь на результаты диагностики, симптоматику и сроки инфицирования. Как говорится надо беречь зрение, оно бесценно.

Литература:

1. Должич Г. И. Глазные болезни. Ростов на-Дону, 2000г.
2. Копаева В.Г. Глазные болезни. Москва, 2018 г.
3. Лоскутова И.А. Воспалительные и инфекционные заболевания глаз. Медиа, 2021 г.
4. Пирогов Ю.И. Воспалительные заболевания глаз. Москва, 2022 г.
5. Федоров С.Н. Воспалительные заболевания глаз. Вектор, 2008 г.

Ziyafət Rəfiyeva

Xülasə

GÖZÜN İLTİHAB XƏSTƏLİKLƏRİ

Gözün iltihab xəstəlikləri tibbin oftalmologiya bölməsində tez-tez rast gəlinən problemlərindən biridir. İltihabın səbəbləri çox genişdir və göz aparatının hər bir hissəsini zədələyə bilər.

Belə patologiyalar insan üçün təhlükəli sayılır və çox vaxt görmə qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb olur.

Məqalədə geniş yayılmış iltihabi xəstəliklər tam açıqlanır (blefarit, keratit, konyuktivit və s.) Bunların yaranma səbəbləri, əlamətləri, fəsadları göstərilir və profilaktik yollar geniş oxuyucu kütləsinə çatdırılır.

Əsasən bu xəstəliklər həkim-oftalmoloq tərəfindən diaqnostikaya, müayinənin nəticələrinə uyğun olaraq aparılımlıdır.

Ziyafat Rafiyeva

Summary
INFLAMMATORY EYE DISEASES

Inflammatory eye disease is a common problem in ophthalmology. The causes of inflammation are many and can affect any part of the visual apparatus, such pathologies are considered dangerous for a person and can lead to loss of vision.

The article reveals such inflammatory processes as conjunctivitis, blepharitis, keratitis, etc. Information about the origin, causes, symptoms and complications of these diseases is given.

The ophthalmologist selects the method of therapy based on the results of diagnostics, examination methods and also gives preventive recommendations.

Rəyçi: S. Zamanova

Mirsalamova Səfura

Musayeva Sevdə

Azərbaycan Dillər Universiteti

ORQANİZMDƏ BAŞ VƏRƏN XƏSTƏLİKLƏRDƏ MİNERAL VƏ VİTAMİN ÇATIŞMAMAZLIĞININ ROLU

Açar sözlər: vitamin, hipovitaminoz, mineral, xəstəlik

Key words: vitamin, hypovitaminosis, minerals, illness

Ключевые слова: витамин, гиповитаминоз, минералы, болезнь

Giriş: Hər bir canlı orqanizmin böyümə və inkişafında vitamin və mineral-ların böyük rolu var. Mineral və vitaminlər isə bizi əhatə edən aləmdə yabanı bit-kilərdə, meyvə-tərəvəzlərdə, otlarda, çiçəklərdə qida maddələrindən olduqca çox-dur. Bu mineral və vitaminlərə orqanizmin inkişafın ilk dövrlərindən – ana bətnin-də olan vaxtdan ehtiyacı var. “D” vitamini ən azından embrionun ilk aylarında da-yaq-hərəkət aparatının düzgün formalaşmasında, kalsium mineralının sümüklərin möhkəmlənməsində, kalium, natrium, yodun, selenin isə digər orqanların böyümə və inkişafında böyük rolu var. Ona görə də vitamin və mineralların vaxtında və düzgün qəbulu, sağlam qidalanma orqanizmi bir çox ciddi xəstəliklərdən qoruyur. Əks halda isə ağır nəticələrə gətirib çıxarır.

Ən çox qış, yaz aylarında kütləvi nümayişlər zamanı insanlarda gizli forma-da hipovitaminoz aşkarlanmasının səbəbi də çox vaxt qidalanmaya görə olur (ən çox vit. C, B, qrup, vitamin çatışmamazlığı olur). Hipovitaminoz zamanı insanlar-da əqli və fiziki iş qabiliyyəti pozulur, soyuqdəymə və infeksiya xəstəliklərə qarşı müqavimət azalır, immun sistem zəifləyir, tez yorulma, hazırlıq baş verir.

Uşaq və yeniyetmə dövrlərində hipovitaminoz orqanizmin fizioloji inkişafı-na (boy, fiziki güc, müqavimət) təsir edir və onlarda maddələr mübadiləsi xəstə-likləri, xroniki xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Vitaminlərdən başqa orqanizmdə mikro və makroelementlərin də böyük rolu var. Minerallar orqanizmdə 3 funksiya daşıyır.

- 1) sümük və birləşdirici toxumaların plastik material
- 2) sinir impulslarının daşınması
- 3) katalizator rolunu oynayır, maddələr mübadiləsi proseslərində fermentlə-rin aktivliyini idarə edir.

Hipovitaminoz C (Askorbin turşusu) - Simptomları zəiflik, tez yorulma, iştahsızlıq, damaq qanaxması, dəri və selikli qişalarda xırda qan sızmalar, halsız-lıq, saç tökülmə. Əgər proses daha dərindirsə orqanizmdə daha ağır zədələnmələr – qan damarlarının divarlarının keçiriciliyinin pozulması nəticəsində əzələyə oy-nağa birləşdirici toxumaya qansızma ola bilər. Bu zaman əzələdə zəiflik, oynaqlar-da ağrı meydana gəlir. Ətraflarda hərəkət məhdudlaşır. Bundan başqa insanlarda qinqivit xəstəliyi ola bilər. Bu zaman xəstənin damağında şişkinlik olur, getdikcə dişlər laxlayıb tökülür. Diaqnozu qoymaq üçün sidikdə və qanda vit. C yoxlanılır. Vitamin C əsasən meyvə və tərəvəzlərin tərkibində olur: kartof, giləmeyvə, göyər-

ti, limon, nar, naringi, apelsin, itburnu, alma, pamidor, feyxoə və s. Vit.C-nin gündəlik dozası 1 yaşa qədər 20 mq., 1-6 yaş – 50 mq., məktəbli uşaqlar üçün 60-80 mq., böyüklər 100 mq. [2, s.3]

Uzun əsrlər boyu həkimlər revmatizm və sinqa (vit.C çatmamazlığı zamanı yaranan xəstəlik) xəstəlikləri zamanı portağal və limon suyundan istifadə ediblər. Dənizdə işləyən insanlarda çox vaxt vit.C xəstəliyi – sinqa olduğuna görə 1795-ci ildə insanlara limon suyu paylanması ilə bağlı qanun da qəbul olunmuşdur. Sinqa xəstəliyi zamanı fiziki zəiflik, tez yorulma, əsəb sistemi pozulur, təngənəfəslik, dəridə qansızmalar, dişətinin qanaması, dişlərin laxlayıb tökülməsi baş verir. Xəstəyə vit.C tətbiq etməklə müalicə edilir.

Vitamin B₁ (tiamin) – bu vitamin orqanizmdə ürək-damar və sinir sistemi fəaliyyəti üçün lazımdır. Vit B₁ çatışmamazlığında tez yorulma halsızlıq, əzələ zəifliyi, ürəkbulanma, iştahasızlıq, qəbizlik baş verir. Əgər çatışmazlıq davam edərsə sinir sistemində pozğunluq - ətraflarda qıc olma və iflicə qədər gətirib çıxarır. Diaqnoz simptomlarına və bəzi biokimyəvi analizlər əsasında (sidikdə tiamin ifrazı) qoyulur. Müalicəsində vit.B₁ preparatından istifadə edilir. Vit.B₁ – çörək (buğda), yumurta sarısında olur. Gündəlik doza 1 yaşa qədər 0,5 mq., 1-6 yaş 0,8 mq., məktəb dövrü üçün 0,8 mq. – 1,7 mq., böyüklər 2,9-4 mq. Əgər vit.B₁ çatmamazlığı davamlı olarsa orqanizmdə Beri-beri xəstəliyi yaranır. Bu zaman xəstədə sinir və əzələdə əsasən ayaq barmaqlarında iynə batması hissi, yanma hissi, qıcolma daha ağır formada əzələ atrofiyası olur. Bu xəstələrdə taxikardiya, hipotenziya, ödem də yaranı bilər.

Vit.B₂ (riboflavin) – hipovitaminozu zamanı orqanizmin ümumi vəziyyətinin dəyişməsi, zəiflik, yuxululuq, gözlərdə və ağız boşluğunda pozğunluqlar əmələ gəlir. Ağızda selikli qişə iltihablanır, dodaqlarda çatlar əmələ gəlir. Ağız bucaqlarında çatlar daha dərin və ağrılı olur. Xəstə qida qəbulu zamanı ağrı hiss edir. Gözlərdə qızartı, yaşarma və görmə zəifliyi meydana çıxır. Dəridə patoloji ocaqlar yaranır. Əsasən başda, burun ucucuğunda, qulaqarxası nahiyyədə, gözətrafında qabıqlanma kimi özünü göstərir. Əgər xəstəlik daha çox davam edərsə xəstələrdə mərkəzi sinir sistemində pozğunluqlar, uşaqlarda boyun dayanması və çəkinin itməsi, anemiya baş verir. Pasiətlərin çoxunda immun sistemin aşağı olması nəticəsində bir çox infeksiyalara əsasən də göbələk infeksiyasına yoluxma çoxalır. Gündəlik doza 1 yaşa qədər 0,5 mq., 1-6 yaş üçün 1,1 – 1,6 mq., məktəblilər üçün 2,3 – 2,5 mq., böyüklər üçün 2,5 – 3 mq.

Vit.B₂ ən çox heyvani mənşəli qidalarda - ət, süd, süd məhsulları: kəsmik, pendir, qara ciyər, yumurta, badam, balıq, yaşıl noxud, qarabaşaq.

Vit.B₂-ni hətta gözəllik vitamini də adlandırırlar. Riboflavin bizim saçlarımızı parlaq edir, dırnaqları möhkəm, dərimizi hamar edir. Əsasən dəridə əmələ gələn cizvələrlə, yaralarla mübarizə aparır və çapıqların hamarlanmasında iştirak edir. Bu vitamin orqanizmin oksigenlə təchizatında da iştirak edir və orqanizmi bakteriya və viruslardan qoruyur, sinir sisteminin möhkəmlənməsinə yardım göstərir.

Vit.B₃ (niacin) – bəzən bunu PP vitamini və ya nikotin turşusu adlandırırlar. Bu vitamin ürəyin qoruyucusudur. Xolesterinin çoxalmasının qarşısını alır, yağ və zülal mübadiləsində, hormonların sintezində iştirak edir, qidalanma zamanı bitki zülalının orqanizmə mənimsənilməsinə təmin edir. Bundan başqa damarları genişləndirir, arterial təzyiqi endirmək qabiliyyətinə malikdir.

Vit.B₃ hipovitaminozu zamanı əsasən mədə-bağırsaq traktında pozğunluqlar əmələ gəlir. Ağızda, dildə qırmızı rəngli yaralar (parıltılı dil), qastrid, mədə xorası, depressiya, dəridə pozğunluqlar (eritema, piqment ləkələri, qabıqlanma), ishal baş verir.

Əsasən Vit.B₃ ət, süd, böyrək, qara ciyər, qarabaşaq, kartof, qara çörək, droj, yumurta sarısı, göbələk, ananasda olur. Gündəlik tələbata 1 yaşa qədər 6 mq., 1-6 yaş üçün 9-13 mq., məktəbli və böyüklər 13-20 mq. lazımdır.

Vitamin B₅ (pantoten turşusu) – yağ, karbohidrat aminturşusu mübadiləsi üçün, həyatı vacib yağ turşularının sintezi üçün, xolesterin, histamin, hemoqlobin sintezi üçün lazımdır. Vit.B₅ böyrək üstü vəzlərin hormonunun tikinti materialı sayılır, immuniteti möhkəmləndirir, baş beyin işinə təsir göstərir. Neyromediatorların sintezində iştirak edir. Bunlar da impulsları neyronlardan əzələyə ötürür. Yəni biz hər hansı bir işi görmək üçün nəyi fikirləşiriksə o işi görmək üçün bizə pantoten turşusu lazım olur və bu prosesdə iştirak edir. Vit.B₅ – qocalıq prosesini zəiflədir. Hipovitaminoz vit.B₅ zamanı zəiflik, tez yorulma, sinir-psixi pozğunluq, mədə-bağırsaq pozğunluğu (hətta mədə xoraları) müxtəlif dermatitlər, yuxusuzluq, başağrıları (miqren ağrıları kimi) əzələ ağrıları, əl və ayaqlarda keyimə, tez-tez xəstələnmə, ən əsası ayaq altında yanma hissi müşahidə olur. Gündəlik doza 1 yaşa qədər 2 mq., 3-6 yaş üçün 3-4 mq., məktəbi 4-5 mq., böyüklər 8-10 mq. Vit.B₅ heyvani mənşəli qidalarda – ət, balıq, yumurta, dənli bitkilərdə, süddə, brokkoli, göbələk, kartof, quru maya (drojda), noxud, lobya və s. olur. [7, s.1]

Vit.B₉ (Fol turşusu) – hüceyrələrin bölünməsinə kömək edir və hüceyrələrin yenidən meydana gəlməsində əhəmiyyətli dərəcədə iştirak edir. Fol turşusu hamiləliyin ilk mərhələsində dölün onurğa və beyinin sağlam inkişafı üçün lazımdır. Kişilərdə spermatoidlərin hərəkət və həyat qabiliyyətini artırır, sağlam olmayan kişi hüceyrələrinin sayını azaldır və patalogiya ilə doğulma riskini azaldır. Vit.B₉ immun sistemi fəallaşdırır və tonusu artırır.

Qeyd etdiyiniz kimi vit.B₉ orqanizmdə hüceyrə inkişafına və DNT-nin bütöv saxlanmasına kömək göstərir. Bu prosesin pozğunluğu sislərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də onkoloji xəstəliklərin qarşısını almaq qabiliyyətinə malikdir. Vit.B₉ qanyaranmada da iştirak edir, ciddi çatmamazlığında anemiya əmələ gəlir. Vit.B₉ hipovitaminozu zamanı DNT zəncirində pozğunluq əmələ gəlir və hüceyrələrin normal bölünməsi pozulur. Hipovitaminoz uzun müddət antibiotik və sulfanilamid preparatları qəbulu zamanı, nazik bağırsaq xəstəlikləri və qara ciyər xəstəlikləri zamanı sorulmanın pozulması zamanı meydana çıxır. Əsas klinik simptomları qanyaranmada, mədə-bağırsaq traktında, dəri və selikli-qısa xəstəlikləri ilə müşayiət olur. Gündəlik doza 1 yaşa qədər 40 mq., 6 yaş 100 mq., böyüklər 6 mq. çatmamazlığı orqanizmdə dəmirin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır, orqanizmdə hərəkət-dayaq sisteminin pozğunluğu, kişi sonsuzluğu, vaxtından əvvəl (qadınlarda) klimaks, yeniyetmələrdə cinsi inkişafdan geri qalma, tez yorulma, əhval-ruhiyyənin dəyişənliyi, depressiya, fobiya baş verə bilər. Fol turşusu qaraciyərdə, böyrəkdə, yumurta sarısı, pendir, gül kələm, kartof, pomidor, kök, mərcimək, göbələk, cəfəri, ispanaq, şüyüd, maya, noxud, lobya, portağal, qreyfrut, çuğundurda olur.

Vit. A (retinol) – antioksidant xarakterlidir, həm heyvani mənşəli, həm də bitki mənşəli qidalarda olur. Orqanizmdə beta – karotindən sintez olunur. Sümük-

lərin inkişafına görə, gözün görmə qabiliyyətinə görə, sağlam saç və sağlam dəriyə görə, immun sisteminin normal olmasına görə lazımdır. Retinol dəridə (üz) sərbəst radikalları neytrallaşdırır, kollagenin və elastanın sintezini artırır. Bu da öz növbəsində dəridə baryer funksiyası yaxşılaşır, üz dərisində məsamələr yığılır və xırda qırışlar azalır. Vita A hipovitaminozu zamanı boyun inkişafının azalması, dəridə və selikli qışada quruluq, görmə qabiliyyətinin zəifləməsi (toyuq korluğu) gözün buynuz qışasının bulanıqlığı, dəridə follikulyar hiperkeratoz çox vaxt mədə-bağırsaq xəstəliyi və tənəffüs sistemi xəstəlikləri meydana çıxır. Vitamin A qaraciyər, böyrək, yumurta sarısı, pendir, kərə yağı, balıqda olur. Bitkilərdəki karotin (orqanizmdə Vita A-ya çevrilir) kök, qırmızı bibər, yaşıl soğan, pamiqor, ərik, çaytikanı da olur. [6, s.3]

Vit E (tokoferol) – bizim orqanizmamız üçün əvəzsiz vitamindir. Bu vitamin kapilyar damarlarını möhkəmləndirir, elastikliyi artırır, qarın hüceyrələrinin (limfositlər, ağ və qırmızı qan kürəcikləri) qorunmasını təmin edir və orqanizmin oksigenlə təchizatını yaxşılaşdırır. Bundan başqa qan laxtalanmasında, miokardın və sinir toxumasının işində, immunitetin möhkəmlənməsində iştirak edir. Hətta bu vitamini cavanlıq, gözəllik vitamini də adlandırırlar, güclü antioksidantdır. Qadınlar da estporen və progestronun sintezi minctrual siklin düzgün olması, kişilərdə aktiv spermatozoidlərin sayının artmasına kömək göstərir. Bu vitamin nəinki daxilə, o cümlədən xarici görünüşümüz üçün də lazımdır. Dəri nəmliyinin elastikliyi və hamarlığını saxlamaq üçün orqanizmamıza lazımdır.

Vit E-nin çatmamazlığı zamanı əzələ zəifliyi, ətraflarda keyimə, iynə batma hissi, aybaşının pozulması (folikul stimullaşdırma hormonların çatmamazlığı) kişilərdə potensiyanın pozulması, görmə zəifliyi, immunitetin zəifləməsi, dəridə quruluq, saç tökülmə, dırnaqların kövrək olması, qaraciyər zədələnməsi meydana çıxır. Gündəlik doza 10-30 mq. Vit E – qarğıdalı, ispanaq, kələm, ət, qaraciyər, yumurta, süd, bitki yağlarında, badam, qoz, avakado, günəbaxan tumları, manqo, brokkolidə olur. [6, s.3]

Vit. K – yağda həll olan vitamindir, qanın laxtalanma sisteminə görə və sümük toxumalarının minerallaşmasına görə lazımdır. Gündəlik doza 1 yaşa qədər 2-2,5 mq., 1-10-30-60mq., 18 → 75-90 (qadınlar), 120 mqqs (kişilər).

Vit K₁ (filloxinon) – əsasən bitki mənşəli qidalarda, əsasən kələm, ispanaq, broukoli 75-90% vit K olur ki, bu da əsas funksiyası qanda laxtalanma prosesini tənzimləməkdir.

Vit K₂ – heyvani mənşəli qidalarda olur və bağırsaqbakteriyaları tərəfindən sintez olunur (toyuq, yumurta sarısı, kərə yağı, pendir). Burada ilan K vitamini sümükdə olan kalsiumun toplanmasına, əksinə kalsiumun yumşaq toxumalara və qan damarlarına normadan artıq toplanmasının qarşısının almasıdır. Gündəlik doza 1 yaşa qədər – 0,002 – 0,005 q., 1-6 yaş 0,006 – 0,01 q., 6-14 yaş 0,01 – 0,015 q. Vit K –nin çatmamazlığı zamanı xəstədə yüngül zədə zamanı hematona, dırnağın altında xırda qaşınma, mədə-bağırsaq sistemində qanaxmalar, qara nəcis, burundan qanaxma ola bilər.

Vit D – bialoji aktiv maddə olub ultrabənövşəyi təsirindən dəridə əmələ gəlir və orqanizmə qida vasitəsilə də daxil olur. Vit D sümüklərin normal böyüməsi və inkişafı üçün, raxit xəstəliyinin qarşısını almaq üçün, osteoparor xəstəliyinin qarşısını almaq üçün lazımdır. Vit D əzələ toxunuşuna təsir göstərir, immuniteti

qaldırır, qalxanvari vəzin normal funksiyası üçün, arterial təzyiqin requlyasiyası üçün, ürəkdöyünmənin requlyasiyası üçün mübadilələrdə iştirak edir. Xərçəng hüceyrələrinin inkişafına mane olur. Vit D sümük toxumasına, dişlərin, dırnaqların hüceyrələrinə kalsium və fosforun mənimsənilməsini təmin edir. Qanda şəkərin səviyyəsini normallaşdırır, maddələr mübadiləsini sürətləndirir, neyronlar arasında impulsların ötürülməsini yaxşılaşdırır, embrionun inkişafına təsir göstərir. [1, s.2]

Vit D (kalsiferol) yağda həll olan vitamin qrupu D₁, D₂, D₃, D₄, D₅, D₆. Bunlardan insan orqanizmi üçün (sağlamlığı üçün) 2 növdür.

1) erqokalsiferol (vit D₂)

2) xolekalsiferol (vit D₂)

Hipovitaminoz D zamanı xroniki yorğunluq, nevroz halları, yuxu pozğunluğu, karies, görmə zəifliyi, kövrək sümük, sümüklərdə və oynaqalarda ağrı, ənsə nahiyəsində tərləmə, dəridə quruluq, qabıqlanma, iştahada pozğunluq, anoreksiya, tənəffüs yollarının infeksiyası, sümük sınıqları, dağınıq skleroz, psoriaz, periferik arteriya zədələnməsi, insult, infarkt ola bilər.

Makroelementlər – bunlar orqanizmin 0,005% hissəsini təşkil edən kimyəvi elementlərdir. Bu qrupa – hidrogen, karbon, oksigen, azot, natrium, maqniyum, fosfor, kükürd, xlor, kalium, kalsium aiddir. Orqanizmdə kütlənin 96%-i hidrogen, oksigen, karbon, azot-dan ibarətdir. Bunlar orqanizmə qida və hava ilə daxil olur, kimyəvi reaksiyalarda iştirak edən zülal, karbohidrat zülalların tərkib hissəsidir. Orqanizm kütləsinin 4%-ni kalsium, fosfor, natrium, xlor, maqnezium və kükürd təşkil edir. Bu mineralların orqanizmdə rolları:

1) Toxumaların bərpası və plastik proseslərdə iştirakı (fosfor, kalsium əsas sümük toxuması üçün)

2) Su-dur mübadiləsində turşu-qələvi müvazinətini normal saxlamaq.

3) Qanda duz tərkibinin saxlanılması və strukturda elementlərin formalaşmasının iştirakı.

4) Bir çox ferment sisteminin struktur və funksiyalarında iştirak.

Makroelementlər orqanik birləşmələr sayılıb birləşdirici toxumalarda (əzələ, sümük, qan) yerləşir. Bunlar əsas toxumaların plastik materialı sayılır, orqanizmdə pH. Osmotik təzyiqi, turşu-qələvi müvazinətini, kolloid sisteminin möhkəmliyini təmin edir.

Mikroelementlər bədənin çox az bir hissəsini (0,005%) toxumada 0,000001% təşkil edir. Lakin mikroelementlərin az miqdarı azlığı orqanizmdə (yəni normadan aşağı olması) ciddi xəstəliklər törədə bilər. Məs: Zn elementin qanda plazmada normadan çox olaması nəticəsində miokard infarktı ola bilər. Orqanizm üçün əvəzsiz olan mikroelementlər fermentlərin, hormonların və başqa bialoji aktiv maddələrin tərkibinə daxildir. Bu elementlər orqanizmə su və qida ilə daxil olur. Mikroelementlər toxumalar arasında qeyri-bərabər bölünür. Məs: sink-mədəaltı vəz üçün, molibden – böyrək, barium – gözün tozlu qışası, yod – qalxanvari vəz və s. [2, s.1]

Orqanizmdə lazım olan elementlərdən kalsium (Ca) çatmamazlığı zamanı 200-dən artıq xəstəlik törənə bilər. Orqanizmin sümüklərinin, dişlərin, dırnaqların tikinti materialı sayılır. Kalsium (hidrogen, oksigen, karbon, azot) orqanizmdə 5-ci yeri tutur. Bir çox funksiyalarda çıxış edir.

1) Hüceyrələrin birləşmə proseslərində, hüceyrəarası mayenin möhkəmliyi prosesində iştirak edir.

2) Hüceyrə membranının struktur elementi sayılır, qidalı maddələrin hüceyrə daxilinə keçməsinə təmin edir.

3) 300 fermentlərin idarə olunması

4) Əzələlərin yığılıb açılması üçün (ürək əzələsi)

5) İnsulin sekresiyasına təsiri

6) Allergik reaksiyalarda antihistamin təsir

7) Qanın normal laxtalanması üçün

8) Sinir impulslarının ötürülməsində iştirakı

9) Dəriyə, dırnaqlara möhkəmlik, saçlara parlaqlıq

Qara ciyərin zəhərli maddələrdən zərərsizləşdirilməsində, qanyaranmada, DNT-nin sintenzində, bakteriya və virus mənşəli xəstəliklərdə immun sistemin cavab reaksiyasında, hüceyrənin enerji mübadiləsində, toxumalarda sərbəst radikal-ların əmələ gəlməsinə qarşı reaksiyada iştirak edir. Çatmamazlığı zamanı dəmir defisitli anemiya əmələ gəlir və orqanizmin oksigenlə təchizatı pozulur. Dəmirin qanda çatmamazlığı həm lazımi qidanın qəbul edilməsi, həm də həzm pozğunluğu (ödəy yaxşı sürülməməsi, bağırsağ xəstəlikləri və sovrulmanın pozulması) zamanı baş verir. Anemiya zamanı tənginəfəslik, başgicəllənmə, ürəkbulanma, hipotoniya, taxikardiya və ya aritmiya, zəiflik, quru solğun dəri, saç tökülməsi müşahidə olunur. Xəstələr çox vaxt depressiyaya düşürlər, yaddaşda zəifləmə olur. [3, s.1]

Gündəlik doza 1-5 yaş 10 mq, 6-17 yaş 18 mq, böyüklər 18 mq, hamilə qadınlər və süd verənlər 20 mq. –dır. Dəmir çatmamazlığı zamanı hətta sinir sistemi də zədələnilir. Xəstələrdə nevroloji dəyişikliklər – tez əsəbləşmək, ağlağanlıq, bütün bədəndə ağır hissi, əhval-ruhiyyədə dəyişkənlik müşahidə edilir.

Dəmir – ət məhsullarında, qara ciyərdə, balıq, yumurta, üzüm, bəhməz, quru paxlalar, kicniç, ispanaq, fındıq, meyvə qurularında mövcuddur.

Sink (Zn) – Sümük toxumalarında 20%, qanda eritrositlərdə 80%, hüceyrə daxilində – nüvə və mitoxondridlərdə, gözün torlu qişasında, vəzlərdə yerləşir və 300-dən çox müxtəlif fermentin işləməsi üçün lazımdır.

Sirkin orqanizmdəki funksiyaları :

1) Nuelein turşusunun yaranmasında iştirak edir. Bu da öz növbəsində skiletə və kollagen liflərdə hüceyrələrin bölünməsinə, inkişafına, toxumaların regenerasiyasına səbəb olur.

2) Orqanizmdə normal funksiyaların getməsi üçün: hipofir vəzisinə - boyun normal inkişafı, mədəaltı vəzə – iusulinin aktivliyi, cinsi vəzlərə normal sekresiya (sperma) (testosteron).

3) Lipotrop təsirə malikdir.

4) Qanyaranmada iştirak edir.

5) Gözün görmə qabiliyyətini artırır.

6) Selikli qişaların ən çox ağır boşluğunu, dəri, saç və dırnaqların enitel hüceyrələrinin struktur elementi sayılır, regenerasiyada (sağalmada) iştirak edir.

7) İmmunitetin (T-hüceyrələrin) regulasiyası üçün.

8) Hüceyrələrin energetik mübadiləsi.

9) M.S.S. (mərkəzi sinir sistemi) üçün zülal mübadiləsibəş beynin aktivliyini artırır, qocalıq prosesini zəiflədir.

Sutkalıq dozası 1-5 yaş 5 mq, 6-17 yaş 10 mq, böyüklər üçün – 15 mq, hamilələr – 18 mq., süd verənlərə 20 mq. Sinkin çatmamazlığı zamanı tez-tez xəstələnmə, iştahsızlıq, dadbilmənin zəifləməsi, dırnaqların və saçların kövrəkliyi, kişi sonsuzluğu, xroniki yorğunluq, yuxu pozğunluğu, görmə zəifliyi olur. Oraq hüceyrə xəstəliyi (irsi) sink çatmamazlığına səbəb olan hallardan biridir. Mədə-bağırsaq xəstəliklərdən – refluks, qastrit, mədə xorası, qanaxma, ishal kimi hallar, sağlam qidalanmamaq, alkaqol istifadəsi, vegeterian qidalanma, həddən artıq dəmir preparatlarının qəbulu (sinkin sovrulmasını pozur) sink defisitinə gətirib çıxarır.

Nəticə: Bu məqalədə insan orqanizminin normal inkişafında, fəaliyyət göstərməsində mineral və vitaminlərdən bəhs olunur. Vitamin və minerallar orqanizmdə çatışmadıqda əvvəlcə immunitet zəifləyir, daxili orqanlarda dəyişikliklər olur, bir çox xəstəliklərə qarşı müqaviməti azalır, xəstəliklər əmələ gəlir, əmək qabiliyyətini itirirlər. Vitamin və mineralların əsas mənbəyi qida maddələrində, meyvə və tərəvəzlərdə olur. Bunlardan az istifadə etdikdə əvvəlcə hipovitaminoz, daha sonra xəstəliklər baş verir. Sağlam qidalanma, meyvə və tərəvəzlərin mütəmadi qəbulu orqanizmin vitamin və minerallara olan tələbatını vaxtında ödəyir, nəticədə orqanizmin normal fəaliyyətini göstərir.

Ədəbiyyat:

1. М.Я. Студеникина «Справочник педиатра» Под рук. ак. АМИ СССР
2. Ботерко «Золотые рецепты»
3. В.Б. Спиригев «Четыре заблуждения о витаминах»
4. Т.И. Новоселова, А.Р. Антонов «Методические рекомендации по индивидуальному и функциональному питанию»

**Sevda Musayeva,
Safura Mirsalamova**

Summary

THE ROLE OF MINERAL-VITAMIN DEFICIENCY IN DISEASES OCCURRING IN THE BODY

This article talks about the role of vitamins and minerals in the normal development of the human body. When vitamins and minerals are lacking in the body, hypovitaminosis first occurs, and then many diseases occur, the body's resistance to diseases decreases, changes occur in many systems and internal organs, the immune system weakens, and as a result, people's ability to work decreases. Each vitamin deficiency or decrease leads to the emergence of hypovitaminosis, many chronic diseases. The main source of vitamins and minerals in food is found in fruits and vegetables. Regular consumption of fruits and vegetables, healthy nutrition meets the body's need for vitamins and minerals in time, and as a result, the body functions normally.

**Севда Мусаева,
Сафура Мирсаламова**

Резюме

РОЛЬ МИНЕРАЛЬНО-ВИТАМИННОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ В ЗАБОЛЕВАНИЯХ, ПРОТЕКАЮЩИХ В ОРГАНИЗМЕ

В данной статье говорится о роли витаминов и минералов в нормальном развитии организма человека. При недостатке в организме витаминов и минеральных

веществ сначала возникает гиповитаминоз, а затем возникают многие заболевания, снижается сопротивляемость организма болезням, происходят изменения во многих системах и внутренних органах, ослабевает иммунитет и, как следствие, снижается трудоспособность человека. уменьшается. Каждый дефицит или снижение витаминов приводит к возникновению гиповитаминозов, многих хронических заболеваний.

Основной источник витаминов и минералов в пище содержится во фруктах и овощах. Регулярное употребление фруктов и овощей, здоровое питание вовремя удовлетворяют потребность организма в витаминах и минералах, и как следствие, организм функционирует нормально.

Rəyçi: S.Zamanova

PERSONALİLƏR

RƏSUL RZA

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, Xalq şairi Rəsul Rza xalq arasında hədsiz şöhrət qazanmış, böyük istedadı, zəngin və hərtərəfli bədii təfəkkürü ilə ölümsüz əsərlər yaratmış ustad sənətkardır.

O, yüksək bədii dəyəri, bəşəriliyi, milliliyi və rəngarəngliyi özündə ehtiva edən gözəl əsərləri ilə həyat həqiqətlərini incəliklərinə qədər əks etdirib, yaradıcılığı və çoxşaxəli fəaliyyəti ilə yaddaşlarda dərin iz qoyaraq xalqımıza misilsiz sənət inciləri bağışlayıb.

19 may 1910-cu ildə Göyçay şəhərində dünyaya gəlmiş Rəsul İbrahim oğlu Rzayevin (Rəsul Rza) atası kənddə mirzəliklə məşğul olub, anası Məryəm isə evdar qadın olmasına baxmayaraq, poetik istedadı ilə şeirlər qələmə alıb, bədii nümunələri hafizəsində qoruyub yaşadıb. Atasını erkən itirmiş Rəsul anasının və soyadını götürdüyü dayısı Nurəddin Rzayevin himayəsində boya-başa çatıb. Uşaqlıq dövründən Məhəmməd Füzuli, Xurşidbanu Natəvan və Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərini anasının dilindən eşitdiyini bildirən şair sonradan bu barədə yazırdı: “İndi yaddaşımın səhifələrini varaqladıqca mən bir daha inanıram ki, mənim könlümə şeirə olan məhəbbətimin ilk qığılcımını anam atmışdır. Anam məndə klassik poeziya xəzinəsinə, həm də xalq yaradıcılığına dərin hörmət hissi tərbiyə etmişdir”.

On dörd yaşında, oxumaqla yanaşı, şəhər kitabxanasında da işləyən Rəsul Rza 1925-ci ildə Gəncə Sənaye və Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna daxil olmuş, lakin sonradan təhsilini yarımçıq qoyaraq bacılarının yaşadığı Bakı şəhərinə köçmüşdü. O, burada məktəb yoldaşı, şair Abdulla Fəruqun vasitəsilə ədəbi aləmdə

kifayət qədər tanınan Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Süleyman Rüstəm, Mehdi Hüseyn, Mikayıl Rəfili, Əli Nazim və başqaları ilə yaxından tanış olmuş, tezliklə “Gənc işçi” qəzetinə tərcüməçi kimi qəbul edilmişdi. Bundan sonra gənc şair yeni dövr ədəbiyyatının yaradıcılıq və təşkilati vəzifələrinin həyata keçirilməsi işində yaxından iştirak edib və bu sahədə öz səylərini əsirgəməyib.

Rəsul Rzanın “Bu gün” adlı ilk şeiri 1927-ci ildə Tiflisdə “Qığılıcım” almanaxında dərc olunub və həmin dövrdən başlayaraq müasirlik ruhu ilə seçilən poeziya nümunələri oxucuların diqqətini cəlb etməyə başlayıb. Bundan sonra şairin “Gənc işçi” qəzetinin səhifələrində “Avropanın ölüm çağı”, “Arş”, “Bir avqusta”, “Qara yelin xəbəri” adlı şeirləri dərc edilib.

Yaradıcılıqla yanaşı təhsilini də davam etdirən Rəsul Rza 1927-1937-ci illərdə Zaqafqaziya Kommunist Universitetində, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda, Moskva Millətlər İnstitutunda və Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda təhsil alıb. O, müxtəlif illərdə Bakı kinostudiyasında ssenari şöbəsinin rəisi, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının müdiri, 1939-cu ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri, Bakı kinostudiyasının müdiri, Kinematografiya idarəsində rəis, 1946-49-cu illərdə Azərbaycan Kinematografiya naziri, 1966-75-ci illərdə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaktoru, 1960-81-ci illərdə Asiya və Afrika Ölkələri ilə Respublika Həmrəylik Komitəsinin sədri, 1966-75-ci illərdə Xəbərlər Mətbuat Agentliyi Respublika İdarə Heyətinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin (VII çağırış) deputatı, Lenin və SSRİ Dövlət mükafatları komitəsinin üzvü olub. 1981-ci ildə Bakı şəhərində vəfat edən Xalq şairi Fəxri Xiyabanda dəfn olunub.

Müasir poeziyanın novatorluq yolu və prinsiplərinin müdafiəsində şairin mövqeyi kifayət qədər barışmaz və prinsipial bir xarakter daşmışdır. Belə ki, bütün sonrakı poeziyasında, öz baxışlarında öz mövqeyindən geri çəkilməyən şair get-gedə püxtələşmiş və daha da inkişaf etmişdir.

XRONİKA

12 dekabr 2024-cü ildə Türkiyənin Düzce Universitetinin rektoru, professor Nedim Sözbir və universitetin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri Sibel Bayram Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) qonağı olub. Görüşdə Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdulla və universitetin digər rəhbər şəxsləri iştirak ediblər.

Akademik Kamal Abdulla qonaqları universitetdə görməkdən məmnun olduğunu bildirib. Azərbaycan Dillər Universitetinin dünyanın bir çox xarici universitetləri ilə əlaqələrinin uğurla inkişaf etdiyini vurğulayan rektor bugünkü görüşün daha geniş əməkdaşlıq üçün böyük imkanlar açacağına, iki qardaş dövlət arasında mövcud münasibətlərin inkişafına müsbət təkan verəcəyinə əmin olduğunu bildirib.

Səmimi qarşılanmaya və qonaqpərvərliyə görə ADU rəhbərliyinə təşəkkürünü bildirən Düzce Universitetinin rektoru, professor Nedim Sözbir universitetdə olmaqdan məmnunluğunu ifadə edib. ADU ilə əməkdaşlığı yüksək qiymətləndirən qonaq iki ölkə arasında elmi əməkdaşlığın inkişafının perspektivlərini müzakirə edib. Qeyd olunub ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında bütün sahələrdə olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də əməkdaşlıq yüksələn xəttlə inkişaf etməkdədir. Bu baxımdan, Azərbaycan Dillər Universiteti ilə olan sıx təmaslar ölkələrimiz arasında münasibətlərin inkişafına mühüm töhfə verir.

Daha sonra Türkiyənin Düzce Universiteti arasında əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanıb.

Sənəd ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla və Düzce Universitetinin rektoru, professor Nedim Sözbir tərəfindən imzalanıb. Sənəddə ali təhsil müəssisələri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, birgə tədqiqatların aparılması, tələbə və müəllim mübadiləsi, birgə akademik konfransların keçirilməsi və bir sıra başqa istiqamətlər üzrə qarşılıqlı maraq doğuran faydalı əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
 - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
 - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
 - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər – Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn – Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum 10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyinə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
 - The author's name and surname on the first line;
 - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
 - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.
2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.
3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).
4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.
5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.
6. Статья принимается на одном из трех языков – азербайджанском, английском и русском.
7. Статья пишется в следующем порядке:
 - имя и фамилия автора в первой строке;
 - во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);
 - в третьей строке название статьи прописными буквами;
- * **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;
- * **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).
8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.
9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.
10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.
11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.
12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.
13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.
14. Журнал публикует статьи по своему профилю.
15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 12.12.2024.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 8,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: adueldmixeberler@gmail.com